

АБДЫГАНЫ ЭРКЕБАҒ

●

СЫН ЖАНА
СЫНЧЫЛАР

●

МАКАЛАЛАР,
ПОРТРЕТТЕР,
ПИКИРЛЕР

4
H 8

ФРУНЗЕ
„КЫРГЫЗСТАН“
1986

Эркебаев Абдыганы.

Э 78 Сын жана сынчылар: Макалалар, портреттер, пикирлер /Сүрөтчүсү К. Сейталиев.— Ф.: Кыргызстан, 1986 — 160 б.

Сынчы, Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаты А. Эркебаевдин бул китеби КПСС БКнын «Адабий-көркөм сын жөнүндөгү» токтомунун (1972) жана идеологиялык маселелер боюнча кабыл алынган партиялык кийинки документтердин негизинде азыркы кыргыз сынынын абалын, актуалдуу маселелерин, ийгиликтери менен кемчиликтерин, милдеттерин талдоого арналган.

Китепке проблемалуу мүнөздөгү макалалар жана кыргыздын белгилүү сынчыларынын чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн ачкан портреттер жана рецензиялар кирди.

Э — 4603010202—201 — 212—85
М 451 (17)—86

ББК 83.3 Ки7—44

Рецензиялаган *К. Эдилбаев*
Сүрөтчүсү *К. Сейталиев*

АВТОРДОН

Азыр алдыккы үлгүлөрү дүйнөгө таанылган кыргыз адабияты бар экени баарыбызга айдан ачык. Ал эми адабият өзүн өзү аңдоо жана таразалоо формаларысыз, б. а. ал жөнүндөгү илим менен сынсыз жашай албасы ар кимге эле дайын эмес. Анын үстүнө бизде адабият таануу менен сындын тарыхын, азыркы абалын, бул тармактардын таанымал өкүлдөрүнүн чыгармачылыгын кеңири талдап, жалпылаштырган атайын изилдөөлөр, көлөмдүү эмгектер, монографиялык иштер жоктугу буга кошумча себепкер болууда. Ушул багытта кыргыз сынынын жалпы кыймылын кыскача мүнөздөгөн эки-үч гана чакан эмгекти: Т. Аскар-овдун «Сындын бийик мураты» аттуу орус тилиндеги китепчесин (1972), К. Рысалиев менен К. Артыкбаевдин макалаларын эсептөөгө болот. Мындан тышкары сындын азыркы абалын жана милдеттерин талдоого арналган башка авторлордун бир катар макалалары бар.

Окурмандарга сунуш кылынып отурган бул китеп кыргыз сыны жана анын белгилүү өкүлдөрү жөнүндөгү биринчи китеп десе болот. Ошондуктан анда эмнелер бар да, эмнелер жок экенин алдын ала айтып коюуга туура келет.

Биринчиден, бул китеп кыргыз сынынын тарыхын системалуу изилдеген эмгек эмес. Анын максаты, аннотацияда көрсөтүлгөндөй, чектелүүрөөк. Ушул себептүү анда атүгүл азыркы кыргыз адабият таануусу менен сынынын толук обзору жок. Атап айтканда, китепте негизинен адабият таануу тармагында үзүрлүү эмгектенишкен Б. Керимжанова, маркум Кулан Рысалиев, Ч. Т. Жолдошева, К. Х. Жийдеева жана башкалардын, ошондой эле ыңгайга жараша кыргыз адабияты жөнүндө да жазып жүрүшкөн Е. К. Озмитель, М. А. Рудов, Г. Хлыпенко, А. Жирков сыяктуу орус адабиятчыларынын чыгармачылыгы кепке тартылбайт. Экинчиден, көлөмгө байланыштуу кыргыз сынында 70—80-жылдары белсемдүү ат салышкан С. Байгазиев, К. Ботоя-

ров, К. Эдилбаев, К. Ибраимов, О. Ибраимов. Ү. Қазыбеков, Э. Нурушев, С. Тиллебаев өндүү жөндөмдүү жаш сынчылардын чыгармачылыгы да, тилекке каршы, чагылтылбайт. Үчүнчүдөн, ушул эле себептен кыргыз сынындагы орто жана жаш муундардын ортосунда өзүнчө толкунду түзгөн С. Карымшаков, С. Тургунбаев, А. Токтогулов ж. б. чыгармачылыгын, адабият илиминдеги айрым талаштуу маселелерди жана жагымсыз көрүнүштөрдү талдаган атайын макалалар кирбей калды.

Ал эми китепке кирген макалалардын илимий жана адабий татымы, деңгээли тууралуу айтыш авторго кыйын. Бул иш бүт бойдон окурмандын эркинде.

Акырында, автор бир жагдайды баса белгилегиси келет. Ушул китепте портреттери берилген же эмгектери талданган кыргыз эстетиктери, адабиятчылары, сынчылары автордун өзүнүн чыгармачылык жактан калыптанышына тиги же бул өлчөмдө (бирөөлөрү көбүрөөк, экинчилери азыраак) таасир көрсөткөн. Ушул мааниде китепти өзүнөн улуу кесиптештеринин эмгегине шакирттин кайтарган ыраазылык белгиси, берген жообу деп эсептөөгө болот. А устат менен шакирттин мамилелери демейде бир жактуу эмес, диалектикалык мүнөздө болору белгилүү. Бул окурманга китептеги макалалардын ар кайсы жылдарда жазылганынан жана алардын конкреттүү жагдайларга байланышкан мазмунунан байкала жатаар.

I. МАКАЛАЛАР

1. СЫНЧЫЛЫКТЫН КӨП ЖАКТУУ ТАБИЯТЫ

Кыргыздын профессионал адабияты канчалык жаш болсо, ал жөнүндөгү илим, б. а. адабият таануу жана сын андан бетер жаш. Акыйкатта да адабий сынды атайын кесип катары тутунгандар адабият майданына кийинчерээк чыгышты. Алар: кыргыз адабий сынынын пионерлери Т. Жолдошев, Ө. Жакишев, К. Рахматуллин, М. Дөгдүров, Т. Саманчин ж. б. эле. Бул кубулуштун өзүнчө жүйөсү болуу керек. А. В. Луначарскийдин айтымында: «Көркөм устаттардын биринчи чакырыгына караганда адабий сынчылардын мууну бир кыйла кеч чыгат, себеп дегенде адабий сын — таптын өзүнө-өзү көркөмдүк жактан андап-түшүнүүсүнүн кайра кайталанган, тереңдетилген экинчи акты сыяктуу». 1940-жылдардын экинчи жарымында вулгардык социализмдин илдеттерине чалдыккан кыргыз сыны 50-жылдарда Б. Керимжанова, А. Салнев, Ш. Үмөталнев, К. Укаев, К. Асаналнев, М. Борбугулов өндүү эстетикалык баамы сергек, теориялык камылгасы жетиштүү сынчылардын эсебинен өзүнүн өнүгүшүндө жаны тилкеге — профессионалдык деңгээлге, 60-жылдарда болсо кадимкидей жетилүү абалына өттү. Сын чыгармачыл процесске таасир берүүчү жана окурмандардын эстетикалык табитин өстүрүүчү күчкө айланды. Албетте, сындын мынчалык жанданышы жана таасирдүүлүгүнүн артышы биринчи претте чыгармачыл жаш күчтөргө байланыштуу эле. Иш чынында да ошондой болуп чыкты: К. Бобулов, С. Жигитов, К. Артыкбаев, Т. Аскарлов, булардан соң К. Даутов, С. Тургунбаев, А. Токтогулов өндүү шыктуу сынчылар адабий процесске ыкчам аралашып кетишти.

Кийинки мезгилде «Кыргыз сынында кайрадан муундардын алмашуусу жүрүүдө, сынга жакшы жана чыгармачыл мүмкүнчүлүктөрү ар кыл жаштар дембе-дем, толкун-толкун болуп келүүдө» деген сөздөр көп айтылчу болду.

Мен өзүм да кирчү ушул топтогу жаш сынчылардан С. Байгазиев, О. Сооронов, К. Ботояров, К. Ибраимов, К. Эдилбаев, О. Ибраимов, А. Муратов, Ү. Касыбековдун макалалары турмуштук жана адабий акыйкаттардын тегерегинде канчалык деңгээлде өз алдынча ой жүгүртө алганына байланыштуу адабий коомчулукта жана окурмандар чөйрөсүндө ырасында эле жеке жана жалпы баага ээ болууда.

Жаш сындын жаңы толкундарынын тездик менен жаралышына жана жанданышына түрткү берген себептердин маанилүүлөрүнүн бири катары КПСС БКнын «Адабий-көркөм сын жөнүндөгү» (1972-жыл, 25-январь) белгилүү токтому, ошонун натыйжасында республикабызда адабий-көркөм сынга карата түзүлгөн рухий, кырдаалдын оңтойлуулугун көрсөтүү керек. Дал ушундай кырдаалда гана 1974-жылдын март айында жаш адабиятчылардын жана сынчылардын республикалык биринчи кеңешмеси өткөрүлдү. Ошол эле жылы жаш сынчылардын тандалган сын макалаларынын «Сын чыйыры» аттуу тунгуч жыйнагы чыкты, андан соң А. Токтогулов менен К. Даутовдун алгачкы сын китептери жарык көрдү. Дегеле жаш сынчылардын эмгектерине адабий басма сөздө («Ала-Тоо» журналы менен «Кыргызстан маданияты» жумалыгында) кеңири орун берилди. Мына ушундай жагымдуу шарттарды жана сын майданына алдыбыздын келгенибизге беш-алты жыл болуп, артыбыз эми баш багып (же баш багуу ниетин көздөп) жаткандыкты эске алып, бизге (жаңы муунга) төмөнкүдөй суроону коюуга да муктаждык бышып жетилдиби деп ойлойм: «Башкаларды коё туруп, бир аз өз чарбабыздын ал-абалын тернштирип, өзүбүздү-өзүбүз сындап, дегеле колдон келе турган мүмкүнчүлүктөрүбүздү, эртеңки багыттарыбызды аныктап алсак кантет?»

Эсиңиздедир, В. Г. Беллинский өзүнүн тунгуч чоң макаласын («Литературные мечтания») «Молва» газетасына бир нече ай бою бөлүп-бөлүп жарыялап келип, аяк жагында моминтип жазганы бар: «Мына эми мен жээкке жакындамак гана түгүл, жээктин дал үстүндө турамын, ушул жерде туруп сыймыктануу жана канааттангандык менен басып өткөн мейкиндигиме көз чаптырам. Тигиндей-мындай деп не керек, жол кыска болгон жок! Ошондуктан аябай чарчадым, чаалыктым! Көндүм иш эмес эле, анын үстүнө жол да кыйын болчу». Андан ары: «Кимде-ким башкаларды сынамакчы болсо, ал өзүн-өзү катуу сынга алууга тийиш». Акырында: «...Эгер менин жанылыштыгымды тапсаңыз, басма бетинде пикир айтып, чыгармаларга ка-

рата калпыс көз карашымды ачыкка чыгарыңыз: мен аны сиздин акыйкатты сүйгөндүгүңүздүн күбөсү жана менин адамдыгымды урматтаганыңыз деп билем».

Башкаларды билбейм, «Очеркист чалгындан кайтканда» аттуу биринчи сын макаламды мындан беш жыл мурда (а кезде Кыргыз мамлекеттик университетинин 2-курсунун студенти элем) жарыялаган мен кийинки мезгилде дал ушундай сезимдерди баштап көбүрөөк кечирип (албетте, мындан улуу сынчынын дебютуна кандайдыр параллель коюлган пикир туулбашы керек), адабият дүйнөсүнө жана ал жөнүндөгү илимге улам тереңдеп кирип бараткандыктанбы, айтор, өзүмдүн жана мен теңдүү каламдаштарымдын (улуулардын деле) сынга кантип келгенин, кандай иштерди жасап, көбүнчө эмнелерге жетпей мүчүп жатканыбызды, эмнелерди билүү жана жүзөгө ашыруу керектиги жөнүндө көп ойлойм. Анын үстүнө «кемчиликтерди көрө билүү — алардан жарым-жартылай кутулганга барабар» деген акылман кеп бар го. Эмесе, көкүрөктү көптөн-көп өйүгөн ошол ой-сезимдердин айрымдарын төмөндө ортого салууну туура таптым.

Жашы жана чыгармачылык стажы боюнча жаш сынчылардын тизмесинде аталуудан кутула баштаган Аман Токтогулов 1977-жылдын башында Кыргызстан жазуучулар союзу чыгармачыл жаштарга арнап өткөргөн пленумда азыркы жаш сын жөнүндө кошумча доклад жасады. Анда: «Азыркы кыргыздын жаш сынында көзгө урунар эмне бар?» — деп, автор маселени адегенде эле кабыргасынан адилет коюп, ага мындайча жооп берет: «Жетишерлик сандагы жаш күчтөр, үйрөнүү, окуу, өздөштүрүү, тагыраак баа берүүгө жана тереңирээк анализдөөгө астейдил умтулуу бар, бир сөз менен айтканда, жаш сынчылардын бардыгы дээрлик калыптануу процессин баштап кетип жатат». Андан ары жаш сынчыларды чыгармачылык натыйжаларына жана мүмкүнчүлүктөрүнө карап ылгабастан, жашына, б. а. улуудан кичүүнү карай санап келип, алар кайсы маселелерди кандай жанрларда козгоп жатканынан кабар берет да, анан «жаш сындын картасындагы... айрым мүнөздүү кемчиликтерге жана проблемаларга» өтөт. Алар, А. Токтогуловдун оюнча төмөнкүлөр экен.

«Эң биринчи иретте жаш сынчылардын калеминен чыккан макалалардын көпчүлүгү бир жактуу адабий мүнөздө экени байкалат... Мына ушундай өксүктүн айынан жаш сынчылардын дээрлик бардык макалаларынан алардын философиялык-эстетикалык чыныгы билим деңгээли ачык көрүнбөй, кандайдыр көмүскөдө, адабияттын гана специ-

фикалык маселелерин козгогон сөздөрдүн ары жагында калып каларын байкоо кыйын эмес.

Мына ушуга байланыштуу жаштар сынындагы экинчи бир кемчиликке туш келебиз. Кийинки учурда көркөм ой жүгүртүүнүн жалпы союздук, атүгүл дүйнөлүк жетишкендиктерине ориентир жасоо керек, жергиликтүү адабий көрүнүштөргө ошондой бийик позициядан туруп баа берүү керек деп көп айтыла баштабадыбы. Муну илберипкилик менен ишке ашырууну көздөгөн жаш сынчы өзү жазмакчы болуп олтурган маселе боюнча биздин өлкөдө жарыяланган макалаларды, китептерди бүт болбосо да, бир карап чыгат жана сөзсүз кызыктуу маалыматтарга туш келбей койбойт. Макала жаза келгенде жаш автор ошол даяр жоболорго, даяр жыйынтыктарга кандайча жетеленип жөнөгөнүн өзү да байкабай калат, цитаталарга көбүрөөк азгырылып, эмне кызыктуу маалыматтарды жыйнап алган болсо, ошонун баарын макаласында пайдалангысы, элге айтып бергиси келет. Жалпы союздук маанидеги ысымдар, чыгармалар аталат, башка жактарда жарык көргөн эмгектер саналат, алар жергиликтүү материалдарга ыктуу болсо да, ыксыз болсо да байланыштырылат... Бирок мындай макалалар бизге жаш автордун ой-сезимин чыныгы дүрбөлөңгө салып, көңүлүн тынчылдыкка жүргөн нерсе жөнүндөгү, жазбай коё албаганынан жазган өзүнүн эмгегиндей эмес, чын ыкластан жакшылап түзүлгөн конспектидей таасир калтыарын эске ала жүрүү керек.

Сөздүн жакшы маанисиндеги академизм, адабий илимдин классикалык мыкты үлгүлөрүнө ориентация кылуу биздин шартта керек эле нерсе. Бирок да азыр дал ушундай — эч кандай кумардануусуз, эргүүсүз даяр жоболордун таасири менен тырмакчадагы «илимий» тилде жазган жаш авторлор улам көбөйгөнсүп бараткандай түр бар. Мындай сандык өсүш, албетте, кургак илимпоздордун өзүнчө катмарын түзүүгө алпарышы өтө ыктымал. Мындан адабий илимдеги стандарттуулукка, илимий шаблондор менен схемалардын туткунунда калууга, сынчыл ойдун барксызданышына же орус адабиятчылары таамай айтып жүргөн мааниси тайыз «илимий беллетристикага» даңгыр жол ачылып кетиши мүмкүн.

Жаш сынчылардын чыгармачылыгындагы дагы бир олуттуу нерсе — бул табитти тарбиялоо. Келечекте сынчылыкты көздөгөн жаш автор, илимди, теорияны коё туруп, биринчи кезекте көркөм табитин өстүрүүгө, жаратылыштын ар кандай көрүнүшүн жазуучу, акын кандай кылдат кабылдаса, дал ошондой сезе билүүгө тийиш».

А. Токтогулов өтө кескин жана кээде талаштуу мүнөздөгөн (мисалы, кантип эле «жаш сынчылардын дээрлик бардык макалаларында» ушундай болсун, жаш сынчылар да ар түрдүү го) ушул негизги үч кемчилик азыркы жаш сында (анын ичинде, менин айрым макалаларымда) чынында эле бар. Бирок кошумча докладдын автору кыргыздын азыркы жаш сынындагы эң башкы нерсени жана өзү белгилеген кемчиликтердин түпкү себептерин ачпаптыр.

Менин оюмча, кыргыз адабиятына жана сынына 70-жылдары келген жана келип жаткан жаш авторлордун чыгармачылыгындагы эң башкы нерсе — бул алардын жетишкендиги — жалпы эле сындып көзүн көрсөтүп тургандыгында болду. Эгер жаш сын бүгүнкү күндө анча-мынча таанылып олтурса — бул анын баарынан мурда көнүмүшкө (атүгүл авторитетке) айланып калган же таптакыр сын укпай жүргөн айрым ысымдарга жана чыгармаларга азыркы учурдун талабынан чыгып, жаңы баа берген аракетинин натыйжасы. Ал эми шарттуу түрдө «адабий акыйкаттарды издөө пафосу» деп атагым келип турган ушул тенденция жалпы эле жаш сында жана анын жскече өкүлдөрүнүн чыгармачылыгында кандай деңгээлде жүрдү — А. Токтогулов козгогон, бирок себептерин териштирбеген маселе ушул.

Бул жерде мен В. Г. Белинскийдин ошол эле тунгуч макаласынын акырында моюнга алган дагы бир сөзүнө кайрылмакчымын. Ал мунтип жазат: «Мен мурдатан айтыла келген, же өзүм байкай алган кайсы бир акыйкаттарды айтууну гана самаган элем, бирок өз макаламды жакшылап андаштырууга жана иштен чыгууга чолом болбоду, менде акыйкатты сүйүү жана жалпы иштин пайдасын каалоо бар болуп, бирок, а балким, салмактуу илимбилим жетишпей жаткандыр. Эмне демекчимин? Бул эки сапат бир кишиде сейрек айкалышат да». Азыр бизге жакшы белгилүү: Белинский өз чыгармачылыгында бул эки сапатты сейрек жана эң сонун айкалыштырган улуу сынчы болгон. Ал эми бизде, азырынча айрым бир адабий акыйкаттарды айтууну гана самап жана айтып жаткан кыргыздын жаш сынчыларында, бүгүнкү шарттарда деле объективдүү себептердин натыйжасында жетишпей жаткан мүчүлүштөр көп жана аны чындап моюнга алып, дүйнө таануубузду кескин кеңейтүү жана аны сын чыгармачылыгынын башка касиеттери жана белгилери менен ыктуу айкалыштыруу милдети турат.

А. Токтогулов адилет белгилеген кемчиликтер адабият менен эстетикалык-сынчыл ой-пикирдин дүйнөлүк таж-

рыйбасын өздөштүрбөгөндүктөн кетип жатат. Мисалы, адабий кубулуштарды өз сезими менен кабылдап, «көкүрөк көзү» менен көргөн, алардан «ой-дүйнөсү чышыгы дүрбөлөнгө» түшүп, «жазбай коё албаганынан» жазган жаш сынчы ошол кубулуштун ички касиеттерин жана жалпы катардагы ордун аныкташ үчүн теориялык ой-пикирлердин жардамына кайрылууга мажбур болбой койбойт. Белинскийдин айтымында, «сын — теориянын практикада колдонулушу», бирок анын дүйнөлүк адабияттын жана эстетикалык-сын ой-пикирдин тарыхын ырааттуу өздөштүрүп албагандыгы (муну убагында Аристотель, Лессинг, Буало, Гегель, Белинский, Плеханов, Луначарский тасырайта ачып кеткен акыйкаттарды кайталап олтурган) бүгүнкү орус сынчыларынан цитаталарды арбын алууга азгырат.

Демек, кайра кайталап айтканда, кыргыздын жаш адабий сынчыларынын алдында эң биринчи иретте адабияттын жана эстетикалык-сын ой-пикирдин дүйнөлүк жетишкендиктерин чыгармачылык менен өздөштүрүп алуу милдети турат. Мына ошондо гана өз адабиятыбыздын жетишкендиктерин да, өзгөчөлүктөрүн да, башка адабияттар менен жалпылыктарын да таамай көрө алабыз. Мисалы, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы жөнүндө сын жазуу, же жазуучунун өзү менен тиешелүү денгээлде маектешүү үчүн талант жагын тыякка кой, бери болгондо Ч. Айтматов билген билимди (а ал киши дүйнөлүк адабияттын кендигинде ойлонот) билбеген сынчы жазуучуну эч канааттандырбайт. Анан калса Ч. Айтматовдун өзү жакында «Литертурная газетага» жазгандай, «сын мурдатан көп ирет айтыла келгендерди кайталап, эмпириялык байкоолордун арасында чөгүп жана социалдык-нравалык чоң жалпылоолорго чыга албай калган кезде ал жаңы таланттардын өсүшүнө жардам бербестен, кайра аларды арзыбай турган иштерге багыттап тоскоол болот». А чын-чынына келгенде сындоочу сындалуучудан өйдө турбаса анын сынчылыгы кайсы? (К. Маркстын: «Тарбиячынын өзү тарбияланган болушу керек» деген сөзү бар эмеспи).

Мына ушул жерде бизге дагы эмнелерди билүү, кандай сапаттарга ээ болуу зарыл деген суроо туулат.

Бул суроого да адабияттын өзүнүн жана ал жөнүндөгү илимдердин (сын — алардын ажырагыс бир бөлүгү) табиятынан, тарыхынан жана милдеттеринен чыгып жооп берген оң.

Коомдук турмушту жана адам өмүрүн көркөм образдар аркылуу чагылткан адабияттын (жалпы эле искусствонун)

табияты көп кырдуу, функциялары да ар түрдүү. Эстетиканын тили менен айтканда, анын гносеологиялык (турмушту таанытуу), коммуникативдик (кабарлоо жана катнашуу), агартуучулук, тарбия берүүчүлүк, эстетикалык жана аксиологиялык (көркөм дөөлөттөрдү жаратуу), гедонисттик (ырахат берүү) функциялары бар. Академик Н. И. Конрад өзүнүн «Батыш жана Чыгыш» аттуу белгилүү китебинде жазгандай, адабият атүгүл «философиянын, илимдин жана искусствонун элементтеринин синтези» дагы. Демек, адабияттын мындай синтетикалык табияты жана полифункционалдуулугу коомдук турмушту жана адам өмүрүн (объектинин бирдейлигине карабастан) башкача ыкмалар жана каражаттар аркылуу изилдеген тармактарды, атап айтканда, философия, социология, антропология, граждандык тарых, саясий экономика, социалдык психология, этика, педагогика, аксиология, культурологияны, адабиятка табияты жакын, же ага алакалаш турган искусствонун башка түрлөрүн (сүрөттү, музыканы, театрды, кинону ж. б.), аларды изилдеген жалпы (эстетика) жана спецификалуу илимдерди билүүнү талап кылат. Дүйнөлүк эстетикалык — сын ой-пикирдин тарыхына кайрылсак, улуу жана даңазалуу сынчылардын дээрлик бардыгы ушундай синтетикалык билимге жана ишмердүүлүккө ээ болушкан. Мисалы, «Поэзия өнөрү жөнүндөгү» («Поэтика») айтылуу трактаттын автору Аристотель канча бир илимдердин (анын ичинде философиянын, психологиянын, логиканын ж. б.) башатында турат. Дидро — адабий сынчы, театр теоретиги, ошол эле кезде философ, публицист, энциклопедиялык сөздүктүн түзүүчүсү. Орустун улуу демократ-революционер сынчылары В. Г. Белинскийдин, Н. Г. Чернышевскийдин, Н. А. Добролюбовдун, айтылуу марксист-сынчылар Г. В. Плеханов менен А. В. Луначарскийдин ар тараптуу ишмердүүлүгүн кайрадан да сыпаттап олтуруунун эч кажети жок.

Бирок төмөнкүдөй суроо берүүчүлөр азыр четтен табыларын да эстен чыгарбоо керек: «Туура, алардын баары тең ошондой сынчылар болушкан, бирок азыр коомдук турмуштун бардык тармактарында барган сайын тарамдалуу процесси күч алып бараткан шарттарда синтетикалык билимге ээ болуу жана ар тараптуу иш жүргүзүү мүмкүн эмес». Ооба, бул пикирге макулмун, бирок жарым-жартылай гана. Не дегенде азыр ошол эле тарамдалуу процессинин карама-каршысы болгон бириктишүү (интеграция, синтез) процесси да жүрүп жатпайбы. Бул эки кубулуш адамдардын дүйнө таануусунун, илим-билиминин кеңейи-

бекем сактаган (Н. Г. Чернышевскийдин «Сындагы сын-такпастык жөнүндө» деген макаласын да эстеп коёлу) тайманбас сынчылар гана (эң эле мүнөздүү мисалдар: Лессинг, Сент-Бёв, В. Г. Белинский, Н. А. Добролюбов ж. б.) калбадыбы. (Ушул мааниде Гетенин төмөнкү сөздөрүн эстөө ылайыктуу: «Лессингдей адам бизге өтө керек, себеби ал өзүнүн мүнөзү, өзүнүн кебелбестиги аркылуу улуу. Мынчалык акылдуу жана билимдүү адамдар көп, бирок андай мүнөздү кайдан табабыз!») Масштаб жагынан буларга жетпегени менен суктанарлык тагдырга ээ сынчылар азыр деле кездешет. Кенедейинен айыкпас дартка (учукка) кабылып, отуз беш жылдык өмүрүнүн көпчүлүгүн ооруканадан ооруканага көчүп жүрүп же үйдө керебетте жатып өткөргөн, бирок ага карабастан орто мектепти жана университетти сырттан болсо да артыкчылык кагаздары менен бүтүргөн, аспирантурада окуган аз гана жылдарында орустун көрүнүктүү жазуучуларынын (атап айтканда, Э. Казакевичтин) урматтоосуна арзыган сын макалаларын жазган Марк Шеглов не деген эрктүү жана кайраттуу адам! (Мен анын сын макалаларынын бир томдугун жана күндөлүктөрү менен каттары кирген «Студенттик дептерлер» аттуу чакан китепчесин окуп чыгууну жаш сынчыларга жан-дилим менен сунуш кылар элем). Мына ушундай эле ойго бүткүл чыгармачылык өмүрүн учурдагы сынга арнаган Александр Макаровдун тагдыры да алып келет. Ооба, орустун азыркы белгилүү сынчыларынын бири Б. И. Бурсов өзүнүн «Сынды адабият катары кароо» аттуу жаңы китебинде (Л., 1976) акыйкат белгилегендей, «бардык адабий кесиптердин ичинен эң эле тынчы жогоу да, эң эле алкыш күтпөгөнү да сын». Бирок да өзгөлөрдөн алкыш албаганына карабастан сынчыны тынчы жок ишти уланта берүүгө мажбурлаган башка себеп — анын адабиятты сүйгөндүгү. А. С. Пушкин мин бир эсе туура айткан: «Искусствону сүйүү жок жерде, сын дагы жок».

Ошентип, мен буга чейин бизге, кыргыздын жаш сынчыларына жана адабиятчыларына эмнелердин жетишпей жаткандыгын, эмнелерди билүүнүн жана кандай сапаттарга ээ болуунун зарылдыгы жөнүндө сөз кылдым. Айта келсек, биз биле элек, үйрөнө элек жана жетише элек нерселер чынында эле көп. А чыныгы сынчы болуу андан бетер кыйын экен: канча бир нерселерди айкалыштырыш керек турбайбы. Улуу жазуучу Ф. М. Достоевский сын макала жазууга караганда ал үчүн роман жазуу алда канча оной боло тургандыгы жөнүндө бекеринен айтпаптыр.

Анткени менен жогоруда айтылгандар кандайдыр кол жеткис, ишке ашкыс нерселер эмес, тескерисинче, чыныгы сынчылыкты көздөгөн ар бир жаш адамдын жекече шыгынын деңгээлине, ички мүмкүнчүлүктөрүнө, чөйрөсүнө жана эң негизгиси — мээнетине жараша кадыресе өздөштүрүлүүчү жана ишке ашырылуучу булактар. Анда макаланы ошол конкреттүү материал болуп берчү кыргыз адабиятынын изилдениш абалына кайрылуу менен бүтүргөн он, анткени муундар аралык өтмө катыштык боюнча бизге, жаштарга, дал ошондон ары илгерилеп, жаңы чектерге умтулууга жана жетүүгө туура келет.

Биз — бул жалпыга тиешелүү сөз — улуу «Манас» башында турган улуттук оозеки көркөм кенчибиз жана алдыңкы үлгүлөрү дүйнөгө таанылып олтурган профессионал адабиятыбыз бар деп ар кайсы жерде, ар кандай жагдайларда көп айтабыз, бирок чындыкка чычалабай моюн сунсак, аныбыз — ооз жүзүндөгү гана нерсе. Эгер мисал келтирүү зарылдыгы болсо, кана, ошол эле «Манасты» орус жана башка тилдерге которуу, дүйнөгө пропагандалоо тиякта эле турсун, өз эне тилибизде толук жарыялап, ажайып дүйнөсүн элибизге ачып бердикпи? Жок. Тескерисинче, өлкөбүздө бүткүл дүйнөлүк адабияттын марксисттик биринчи тарыхын түзүү боюнча жумуштар кызуу жүрүп жатканда, 7 томдуу «Советтик көп улуттуу адабияттын тарыхы» аякталганда, коңшулаш казак, өзбек, тажик, түркмөн адабияттарынын көп томдуу тарыхтары түзүлүп калган кезде биздин адабиятчылар менен сынчылар «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очерктери» (1960), «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (орус тилинде, М., 1970) жана «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери» (1973) деп аталган бир томдуктар менен (алар да негизинен эмпириялык деңгээлде жазылган) чектелип олтурушканы эч кимге канааттануу сезимин бербейт. Ооба, элибиздин көп кылымдык тарыхын камтыган (ошонусу менен жазма эстеликтерди алмаштырган) оозеки чыгармачылыгын жана Совет доорунда көгөрүп-көктөгөн адабиятынын тарыхын чыныгы академиялык илимдин деңгээлинде жазып чыгуу күн тартибинде турган эң эле актуал маселелердин бири. Бул иштин кечендеп жана ойдогудай болбой жатканы, улуттук адабиятыбыздын теориялык маселелеринин чечкиндүү коюлбай жана иштелбей жатканы, тарыхый-адабий изилдөөлөрдүн методологиялык жана методикалык принциптеринин тактала электиги менен да түшүндүрүлөт. А адабият тарыхы менен теориясынын жакшы өнүкпөгөндүгү өз кезегинде адабий сындын абалында

да чагылууда, тагыраак айтканда, биздин сын адабиятыбыздын алдыңкы үлгүлөрү жалпы союзга жана дүйнөгө таанылып олтурганын дал ошондой масштабдарда ачып көрсөтүүгө (антүү үчүн конкреттүү тарыхый жана салыштырма-типологиялык аспектерди айкалыштыра билүүсү зарыл), дегинкисинде А. С. Пушкин: «Сындын абалынын өзү эле жалпы адабияттын сабаттуулук даражасын аныктайт» — деп айтканчалык деңгээлге көтөрүлө элек. Айтмакчы, көркөм сын дегенден улам бир сөз. Искусствонун айрым түрлөрүнүн (кинонун, опера жана балет өнөрүнүн, сүрөттүн) жетишкендиктери республиканын чегинен алыс жактарда да кеңири белгилүү болуп жаткандыгына карабастан көркөм сын (искусство сыны) таптакыр өнүкпөй жатат. Ачык айтканда, ушу күнгө чейин таанымал болуп калган улуттук бир да көркөм сынчыбыз (сөздүн накта маанисиндеги) жок. А азырынча искусство, анын түрлөрү жөнүндө жазып жүргөндөрдүн көпчүлүгү — искусствоведдер (алар деле саналуу), калгандары — өзү жазып жаткан предметинин маңызын, түпкү тек-жайын, өзгөчөлүктөрүн түзүк андаштырбаган дилетанттар. Тилекке каршы, дегеле оригиналдуу көркөм чыгармачылыкка караганда ал жөнүндөгү илимге жана сынга кокус кишилер жана дилетанттар көбүрөөк кирип кетишет окшойт...

Айтор, ушул сыяктуу объективдүү жана субъективдүү жагдайлар, муктаждыктар жана милдеттер, бизди, адабий сынга келип, азыр калыптануу процессин баштан кечирип жаткан (ылайым, туура калыптанып алсак экен, антпесе кийин инерцияны жеңүү кыйын болуп калат) жана келмекчи болуп жаткан кыргыз жаштарын эң эле олуттуу ойлоноуга, элибиздин тарыхына, тилине, адабиятына жана искусствосуна тиешеси бар бардык булактарды билүүгө, аларды үйрөнүүгө жана изилдөөгө жардам берчү илим-билимдерди чыгармачылык менен синтездөөгө, түпкүлүгүндө универсал сынчы болууга умтулууга (адабияты менен искусствосуна жаш элде бул колдоо келчү иш, мисалы, агабыз А. Салнев философия, психология, логика, эстетика, искусство, анын ичинде адабият таануу жана адабий-көркөм сын боюнча эмгектер жазып жүрбөйбү), сынга бүткүл жоопкерчилик менен кароого, акырында, ал үчүн тагдырынды атайылап байлап, маңдай терди аябай мээнеттенүүгө чакырат. Сынчылыктын мынчалык көп жактуу табиятын, татаалдыгын, жоопкерчилиги менен оор жүгүн чындап элестетип көрбөй, кандайдыр жеңил максатты жана оңой жолду көздөгөндөр сын майданына (ооба, майданына!) келбей эле койсо, эгер келип калса,

кайра кайта берсе болот деп ойлойм. Буга мажбурлаган дагы бир чоң себеп — сындын эки багыты — адабият менен искусствонун өзүнүн өсүшүн жана элдин көркөмдүктү кабылдоого тарбияланышын көздөгөндүгү. А бул эки адресатты алдоо такыр мүмкүн эмес, андан калса алар жеңил-желпи, үстүрт же жөн эле начар сынды кабыл албайт дагы.

Москва, 1977

2. ЖАҢЫ САПАТКА

КПСС Борбордук Комитетинин «Адабий-көркөм сын жөнүндөгү» токтому кабыл алынгандан берки өткөн алты жыл сын жөнүндөгү бул маанилүү партиялык документтин жоболору менен талаптарын турмушка ашыруу багытында биздин республикада кандай иштер жүргүзүлгөнүн, адабий-көркөм сыныбызда кандай жылыштар болгонун, сынчыл ой-пикирдин жалпы эле бүгүнкү абалын элестетүүгө, андан тиешелүү илимий-теориялык жана практикалык жыйынтыктоолорду чыгарууга, эртеңки милдеттерди айкындоого толук мүмкүндүк берет.

Партиялык документ адабий-көркөм сындын коомдук беделин көтөрдү, анын жанданышы жана чыгармачыл өсүшү үчүн оңтойлуу атмосфера түздү. Натыйжада кыргыз адабий-сын ой-пикири жанданды, денгээли кадыресе өстү, изилдөө чөйрөсү кеңейди. Бул кубулуш 1972-жылы «Кыргызстан маданияты» жумалыгынын беттеринде адабий сындын учурдагы абалын, маселелерин, милдеттерин бир нече ай бою талкуулоо менен башталды, мунун артынан эле апрелде жазуучулар союзу сынга арнап атайын пленум өткөрдү. Андан берки убакыт адабий сындын жалпы жана адабий басма сөздө белсемдүүлүгү бышып жетилген чыгармачыл маселелер боюнча талкуулардын жана коллективдүү пикир алмашуулардын кезек-кезек уюштурулушу, басмалардан чыгуучу адабий-илим изилдөөлөрдүн жана сын китептердин санынын өсүшү (токтомого чейин жылына орто эсеп менен эки-үч китеп чыкса, азыр беш-алты), баарынан кубанычтуусу — илимге жана сынга бир нече жөндөмдүү жаштардын келиши менен белгиленди. Бул фактылар «сын артта калып жатат», «сын өнүкпөй жатат» деп оозеки да, басма бетинде да көп айтылчу сөздөрдүн кийинки мезгилде анча угулбай калгандыгын ырастайт. Анткени менен дайыма өз күчүндө турчу, азыркы учурда болсо айрыкча өктөм суралчу төмөнкү суроо күн тартибинен кала элек жана калбайт дагы, ал жан-

дануунун мүнөзү кандай? Сан боюнчабы, же сапаттыкпы? Адабий сындын ар кайсы звенолорунда жана жанрларында бул экөөнүн катышы кандай? Конкреттүү айтканда жарык көргөн рецензиялардын, обзорлордун, макалалардын, жеке жана коллективдүү жыйнактардын монографиялардын проблематикалык, идеялык-теориялык деңгээли, методологиялык жана методикалык жабдылышы, жазылыш маданияты адабий-көркөм практиканын жана окурмандардын идеялык-эстетикалык дүйнөсүнүн өсүшүнө пайдалуу коэффициент бере алабы? Сапат маселеси да ушундан келип чыгат жана аны аныктоонун чеп-өлчөмдөрү КПСС БКнын ошол эле токтомунда таамай туюндурулган: «Сындын милдети азыркы көркөм процесстин кубулуштарын, тенденцияларын жана законченмдүүлүктөрүн терең анализдөө, партиялуулуктун жана элдүүлүктүн лениндик принциптеринин чыңдалышына ар тараптан көмөк көрсөтүү, советтик искусствонун жогорку идеялык-эстетикалык деңгээли үчүн күрөшүү, буржуазиялык идеологияга ырааттуу каршы чыгуу. Адабий-көркөм сын художниктин идеялык кругозорун кеңейтүүгө жана анын чеберчилигин өнүктүрүүгө жардам берүүгө чакырылган. Марксисттик-лениндик эстетиканын салттарын өнүктүрүү менен, советтик адабий-көркөм сын идеялык баа берүүнүн тактыгын, социалдык анализдин терендигин эстетикалык талаптуулук, талантка, чыгармачылык жемштүү изденүүлөргө карата этиет мамиле жасоо менен айкалыштырууга тийиш».

Менимче, К. Асаналиевдин «Көркөм бийиктиктер», Т. Аскараровдун «Жетилүү жолунда», К. Бобуловдун «Сын жана адабий процесс», М. Борбугуловдун «Кенч капкасын ачып», С. Жигитовдун «Ырлар жана жылдар», «Жанычылык жолунда», К. Укаевдин «Сөз кудурети». К. Артыкбаевдин «Чыгармалар жана ойлор», К. Даутовдун «Ырдын өмүрү» аттуу жыйнактарына кирген айрым мыкты макалалар ушул талаптарга толук жооп берет. Бул китептердин проблематикасын адабий-тарыхый, теориялык жана сын ой-пикирибиздин актуал маселелери: кыргыз совет адабиятынын жаралышынын социалдык-саясий жана эстетикалык-көркөм өбөлгөлөрү, анын тез арада калыптанып, өнүгүп кетишинде улуттук көркөм салттардын жана башка адабияттардын ролу, улуттук жана интернационалдык белгилердин диалектикасы, социалисттик реализм методунун калыптанышы жана өнүгүшү, адабиятыбыздын азыркы абалы жана анын көп улуттуу совет адабияты менен өз ара байланышуу, аракеттешүү, баюу процесстери, республикабыздагы орус адабияты жана анын кыргыз адабияты

менен мамилелери ж. б. түзөт, ал маселелер методологиялык көз караштан методикалык омоктуу принциптерден туруп чечмеленет; авторлор адабиятчылык жана сынчылык туура сапаттарды ыктуу айкалыштырышат. (Дегеле ушул китептердин жетишкен-жетишпеген жактарын ачып, концепциялары боюнча илимий талаш жүргүзүүгө болор эле, тилекке каршы макаланын обзордук мүнөзү буга мүмкүндүк бербейт). Экинчиден адабий илимде жана сында ушул эле жылдары бир катар жагымсыз көрүнүштөр, олуттуу мүчүлүштөр жашоосун улантты: аталышынан же көлөмүнөн гана «проблемалуулукка», «олуттуулукка», «илимийликке» жамынып, иш жүзүндө илимий проблеманы тиешелүү деңгээлде коюу, негиздөө жана чечмелөө, теориялык-методологиялык жаңы табылгаларды сунуш кылуу быякта эле турсун, илимий иштин алиппесин (техникасы менен методикасын) да түзүктөп өздөштүрбөгөндүгү, карапайым (илимий эмес) аң-сезимдин деңгээлинде калгандыгы, баяндоо стилинин тажатмалыгы аркылуу жалпы эле адабият жөнүндөгү илимдин, сындын коомдук да, илимий-таанымдык да беделине, эстетикалык-аксиологиялык маалымат таратуу мүмкүнчүлүктөрүнө шек туудурчу «монографиялар», сын жыйнактар жарык көрдү. Мындай «монографиялардын» мисалын көрсөткөн Ш. Үмөталиевдин «Советтик кыргыз адабиятында социалисттик реализм методунун түзүлүшү» («Мектеп» басмасы, 1973-жыл), Д. Туратовдун «Мезгил жана каарман» («Илим» басмасы, 1974), М. Тойбаевдин, «Турмуш, сахна, мүнөз» («Кыргызстан» басмасы, 1975), Д. Кулбатыровдун «Көркөм котормодогу чеберчилик маселелери» («Илим», 1974), Х. Бапаевдин «Кыргыз-казак, кыргыз-өзбек адабий байланыштары» («Илим», 1975) аттуу китептерин «Айрым илимий-сын китептер туурасында» деген макалада («Ала-Тоо» журналы, 1977-жыл, № 7, 147-160-беттер) кеңири сынга алган элем. Ал эми ушул катардагы Жаки Таштемировдун «Кыргызстан» басмасынан 1975-жылы чыккан «Кыргыз поэзиясы тууралуу ойлор. Адабий сын макалалар» деп аталган китебин «ар кошкондукту» дапдаана көрөбүз: фольклористикага жана адабият тарыхына жатчу «Эр Төштүк» жөнүндө кыскача пикир», «Эр Төштүк», «Лениндин образы акындык поэзияда», «Кыргыз жана казак акындарынын чыгармачыл байланышы», «Токтогул жана азыркы күндөгү акындар айтышы», «Тоголок Молдонун чыгармачылыгындагы атеисттик мотивдер», «Токтогулдун жаңы табылган ырлары» деген макалалардын «адабий сын макалалар» катары орун алганы чынында эле олдоксон көрүнүш эмеспи. Азыркы жан-

дуу адабий процеске тиешеси бар макалалары: «Кыргыз адабият таануу илими 40 жылда», «Традиция жана азыркы күндөгү поэзия», «Чындыктын дастаны». Бирок булардан деле чыныгы сындын үлгүсү көрүнбөйт.

Ж. Таштемировдун китебинен чыкчу тыянак өзүнөн-өзү түшүнүктүү: сын жыйнак — сын жыйнактай болсун. Ага сынга тиешеси жок башка тармактардын макалаларын киргизүү жарабайт. Түздөн-түз сын багытында жазылган макалалардын деңгээли «азыркы адабий кубулуштарды иликтеген чыныгы сын экен» дегендей болсун. Ансыз «Кыргыз поэзиясы тууралуу айрым ойлор» деп аталган китептен окурман аталышына жооп берген мазмунду таппай олтурса, автор эмне дээр экен? Ж. Таштемировдун китебинин акырындагы орусча аталышы «Творческая индивидуальность и стиль писателя» деп теориялык эмгекке жамынышы ого бетер жакшы эмес. Анткени, коомдук илимдер боюнча информация топтоочу борборлорду жана илимий китепканалардын кызматкерлерин — алар аркылуу окурмандарды адаштырышы толук ыктымал. Деген биздин айрым адабиятчы-сынчылар китептерине ат коюуда этияттыкты сакташпайт, китептин аталышына ылайык ички мазмунду бере алышпайт...

Төмөндө козголуучу кеп мында турат: учурдагы газеттик-журналдык сындын абалы кандай? Мында дагы байкаларлык жылыштар болду. Атап айтканда, адабиятка келген жаш сынчылар чыгармачылык бышыгууну биринчи ирет мезгилдүү басма сөздөн алышты. Алардын адабияттын идеялык-эстетикалык жогорку сапаты үчүн күрөшүү пафосун, идеялык-көркөм бракка келишпес мамиле жасоо аракетин билдирген курч макалалары тез эле адабий коомчулуктун көңүлүн бурду, натыйжада биздин республикабызда биринчи жолу жаш сынчылар менен адабиятчылардын кеңешмеси өткөрүлдү. Чыгармачылыктын маанилүү маселелерине арналган талкуулар басма сөздө бара-бара көнүмүшкө айлана баштады: «Ала-Тоо» журналы кыргыз совет адабиятында социалисттик реализм методунун калыптанышы, азыркы кыргыз прозасынын жана поэзиясынын маселелери; «Литературный Киргизстан» көркөм котормо маселелери, азыркы прозадагы замандаштын образы, «Кыргызстан маданияты» азыркы кыргыз повесттери, поэзиясы, обондуу ырлары, фольклористика маселелери, көркөм котормо маселелери туурасында талкууларды уюштурду. «Кыргызстан маданияты» коллективдүү пикир алмашуунун жаңы формаларын: «диалог», «Тегерек стол», «Бир чыгарма жөнүндө эки пикирди» салтка айландырды.

Мунун баары, албетте, адабий сыныбыздын жанр жагынан байышына салым кошту. Ошону менен бирге эле талкууларды өткөрүү маданияты кээде төмөн болуп жатканын белгилей кетүүгө туура келет: «Кыргызстан маданиятында» 1974—1975-жылдары азыркы кыргыз повесттери, поэзиясы, обондуу ырлары тууралуу жүргөн талкуулар редакция тарабынан милдеттерди алдын-ала белгилеп, белгилүү пукка салып жана жыйынтыктап турбагандыктан стихиялуу өттү. Экинчиден, адабий басма сөздө талкууларга, проблемалык макалаларга жана обзорлорго көбүрөөк орун берилип, жаңыдан чыккан китептерди ыкчам рецензиялап турууга анча көңүл бурулган жок. Анда-санда жарыяланып турган рецензияларда КПСС БКнын токтомунда катуу сынга алынган «стиль» — чыгармалардын реалдуу маанисин жана баалуулугун ачуунун ордуна мазмунду үстүртөн кайталоо жылуу-жумшак мактоо, бир беткейлик улантылды.

Кыргызстан жазуучулар союзу сын жөнүндөгү партиялык документтин негизинде 1972-жылы өткөргөн пленумда Т. Аскарров мындай деген эле: «Азыр биз үчүн адабий сындын сабаттуулугу, адабиятчы менен сынчынын профессионалдык камылгасы жөнүндөгү маселе эң актуалдуу. Адепки көз карашка сындын сабаттуулугу жөнүндө атайылап айтуу таң каларлыктай көрүнүшү ыктымал, не дегенде сабаттуулук бул жанрдын табиятында бар белгилүү касиет эмеспи. Тилекке каршы, биз бул жөнүндө айтууга аргасыз болуп жатабыз, анткени чыгармачылык практикада сабатсыздык, эстетикалык табиттин жоктугу менен көп эле кездешип жүрөбүз.

Сабатсыздык маселеси профессионалдык, этикалык гана эмес, социалдык, идеологиялык мааниге да ээ. Сабатсыз, профессионал эмес сын өзүнүн натуура ойлору жана бүтүмдөрү менен окурмандардын кенири чөйрөсүнүн көркөм табитине зыян келтирет, партиянын адабият жана искусство тармагында идеялык баа берүүнүн тактыгын талаптуулук, жигердүү чыгармачылык изденүүлөргө камкор мамиле жасоо менен айкалыштырууну талап кылган саясатынын терең маанисин бурмалайт. Идеялык-теориялык жогорку деңгээлде турбаган сын коммунисттик курулуштун милдеттерин чечүүдө, коомдук иштерди түзүүдө, тескери көз караштар жана концепциялар менен күрөшүүдө өз ролун аткара албайт».

Андан бери алты жыл өттү, бирок сабатсыздык жана профессионалдык камылганын жетишпегендиги (биз жогоруда айрым фактыларды айтпадыкпы) адабият таанууда

жана сында дале болсо кеңири орун алууда. Азыр турмушубуздуң (биринчи иретте илимдин) башкы багытын жана негизги чен-өлчөмүн сапат жана натыйжалуулук маселелери аныктап турган чакта, жогорку сапаты аркылуу окурмандарга таасирдүү натыйжа бере алчу мүмкүнчүлүктөрдү түпкү канына сиңирген адабият чыгармалары жөнүндө сапатсыз жана сабатсыз жазууга болобу? Бизде коомдук аң-сезимге таасир этүүгө чакырылган адабият таануу илимибиздин сапатына канчалык даражада натыйжа берип жатканына анча көңүл бурулбайт. Бул маселенин тегерегинде эң эле олуттуу ойлонуу зарыл. Баарыдан мурда жоюлбай жаткан принциптүү кемчиликтердин себептерин териштирүү жана алардан арылуунун жолдорун издөө зарылдыгы туулат. Биздин оюбузча, жогорудагы кемчиликтердин жаралышында негизги эки (объективдүү жана субъективдүү) себеп бар: 1) кыргыз адабият таануусунда ушу күнгө чейин теория маселесинин колго алына электиги (ал негизинен тарых жана сын багыттарында өнүгүп келатат), адабият илиминин өзүнүн жана сындын теориясы, методологиясы, методикасы жана терминологиясы жөнүндө эмгектердин жоктугу; 2) авторлордун өздөрүнүн профессионалдык камылгасынын жетишпегендиги, башкача айтканда, «монография», жыйнак чыгаруудан, сын макала жана рецензия жазуудан мурда көркөм адабияттын маңызын жана өзгөчөлүктөрүн, ал жөнүндөгү илимдин жана сындын табияты, логикасы, философиялык-методологиялык негиздери, методикасы менен техникасы, адабий стилистикалык өзгөчөлүктөрү тууралуу тиешелүү билим албагандык. Ушундан келип дагы бир орчун маселени айтууга туура келет.

Партиялык документте сынчыларды идеялык тарбиялоо, алардын профессионалдык камылгасын жакшыртуу зарылдыгы, сындагы кемчиликтер көбүнчө атайын даярдыгы бар адистердин жоктугунан болуп жатканы көрсөтүлгөн. Кыргыз сынына кийинки мезгилде ынтызар жаштардын чоң тобу кошулганы менен алардын ишинен жалпы жана атайын даярдыктын жетишпегени байкалат. Анткен менен мунун да өз жүйөсү бар сыяктуу. Токтомдо белгилегендей аспиранттарды жана студенттерди сын маселелери боюнча адистештирген мүмкүнчүлүктөрдү издөөнүн жоктугун айтпаганда да, филология факультеттеринде марксисттик-лениндик эстетиканын, адабий сындын тарыхы, теориясы жана методологиясы боюнча лекциялар окулбаганы таң калтырат. Бул предметтер жана «Адабият таануу илимине киришүү», «Адабият теориясынын негиз-

дери» деген сабактар боюнча кыргыз тилинде бир да окуу китеби жазыла да, жарыялана да элек. Эгер жаш сынчылар (улуулар деле) бүгүнкү күндө адабий сынга аралашып, мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык жазып жүрүшсө — бул алардын өз алдынча кызыгуусунун жана мээнетинин натыйжасы.

Көрсөтүлгөн объективдүү жана субъективдүү жагдайлар Кыргыз ССР илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда токтомо талап кылынган: «Адабий көркөм сындын теориясы менен методология маселелерин терең үйрөнүү», адабият теориясы боюнча план ченемдүү иш алып барууну колго алган атайын сектор же проблемалык топ ачууну (мындай секторлор башка республикалардын көпчүлүгүндө бар) күн тартибине коёт. Бул багытта аткарылуучу иштерге академиянын философия жана укук таануу институтунун эстетика сектору, жазуучулар союзунун сын секциясы да киришсе жакшы болор эле. Айрыкча адабият таануубуздун жана сындын методологиялык арсеналын социологиялык салыштырма-типологиялык, структуралык, комплекстүү семантикалык, аксиологиялык талдоолор, адабий кубулуштардын поэтикасы менен стилистикасын конкрет изилдеген эмгектер, «Адабият таануу терминдеринин сөздүгү», «Адабият теориясынын негиздери» менен байытуу зарыл.

Теориялык-методологиялык көп маселелердин чечилбегендиги адабият тарыхы менен сындын абалына да таасир тийгизүүдө. Алсак, өз адабиятыбыздын жана фольклорубуздун тарыхы нукура академиялык илимдин жогорку деңгээлинде жазыла электиги, ал гана турсун Кыргызстан КП БКнын «Республиканын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тилин окутуунун абалы жана аны жакшыртуунун чаралары жөнүндөгү» токтомунда (1974-ж.) адилет белгиленгендей, жогорку жана атайын орто окуу жайларынын филология факультеттерин үчүн кыргыз адабияты боюнча окуу китептеринин түзүлө электиги, жалпы билим берүүчү мектептердеги окуу китептеринин сапатынын төмөндүгү өкүндүрбөй койбойт.

Азыркы адабий процесс дагы терең жана кенен талданбай жатат. Азыр басма сөзгө негизинен жаш сынчылар гана белсемдүү катышууда. Тажрыйбалуу жана таанымал сынчыларыбыздын айрымдары (С. Жигитов, К. Бобулов, Ш. Үмөталпиев) акыркы жылдарда көркөм чыгармачылыкка, бирөөлөрү (К. Артыкбаев) адабият тарыхын изилдөөгө өтүп кетишти, бирдаары (М. Борбугулов) жөн эле бей-

тарап позицияны ээлеп калышты. Айталы, «Ала-Тоо» журналы менен «Кыргызстан маданияты» уюштурган азыркы кыргыз прозасынын, поэзиясынын, повесттеринин абалы, проблемалары жөнүндөгү талкууларга жогорку таанымал сынчыларыбыз катышкан жок, тек сырттан гана карап турушту. Атиң! Биз, жаш сынчылар, баарынан мурда кесиптеш агаларыбыздын кеңешине, чыгармачылык талашка чыгышып, керек учурда жөлөк болуп беришине үмүттөнбөдүк беле?

Эми «азыркы адабий процесс дагы терең жана кенен талданбай жатат» деген бүтүмдү жайынча чечмелейин. Биринчиден, көп макалалар, обзорлор жана рецензиялар талдалып жаткан адабий кубулуштардын чегинен чыкпайт, башкача айтканда, аларды турмуштук көрүнүштөр менен салыштырбайт — бул учурда социалдык, же социологиялык деп аталган талдоо унутулат. Ырасып айтсак Н. Добролюбовдун айтылуу макалаларынын таасирин сөздүн жакшы маанисинде кабыл алган К. Бобуловдун «Оморчулук деген эмне?», «Ыманбай жана кээ бир ата салттар» деген макалаларындагыдай пафосто жазылган сынды көптөн бери окуй элекпиз. Тескерисинче, мындай сынчылык ишмердикти өркүндөтүүнүн ордуна К. Бобулов өзү да ыр түрмөктөөгө ооп кетти.

Адабий чыгарманын өз алкагынан чыга албаган талдоолор чыгарманын идеялык-тематикалык негизин, сюжетин, каармандардын иш-аракетин кайталап айтып берип, кээде гана композиция жана тил маселелерине үстүрт тийип-качуу менен чектелүүдө. Ал эми чыгарманын жанрдык табиятын, формасын, стилин, ритмикалык-интонациялык курулушун көрсөткөн, идеялык-көркөмдүк компоненттерди башкарып турган автордун образын жана пафосту ачкан, акырында, чыгарманы бардык тарабынан бышып жетилген көркөм система катары караган, эгер чыгарма мындай бүтүн, бүкүлү абалга жетпесе, анын ар кайсынын кошундусу экенин, чала жан боюнча калганын тасырайтып таштаган накта эстетикалык талдоо жок. Менимче, талдоонун жакшы үлгүлөрүн соңку мезгилде С. Жигитов көрсөттү эле, (Мисалга анын «Лирикалык ырдагы образ», «Чыныгы чыгармачылыкка жол» аттуу макалаларын караңыз). Бирок, С. Жигитов да кийинки жылдарда сын жазууга дити даабай, ага өгөй энедей жон салып кетти. Албетте, бир-эки макала жазуу менен эле чекке жеттим деш жарабайт.

Чыныгы сын, социалдык жана эстетикалык талдоо менен гана чектелбей, кайра аларды ыктуу кыйыштырып,

бири менен экинчисин текшерип, андан ары жөнөйт, б. а. адабий кубулуштун өзүнөн өйдө көтөрүлөт: чыгарманы автордун өзүнүн жана улуу-кичүү же муундаш кесиптештеринин чыгармачылыгына, учурдагы улут адабиятынын абалына байланыштырат, мыкты болсо — региондогу же жалпы союздагы кубулуштарга салыштырып, жалпы жана өзгөчөлүү жактарын ачат. Акыркы мезгилде союздук сында, анын таасири менен бизде да дал ушундай адилет талап коюла баштады. Муну толук кубаттоо менен бирге аны дагы бир деңгээлге көтөрүүнүн зарылчылыгын кошумчаламакчыбыз. Ал кандай деңгээл?

Азыркы кыргыз адабияты жалпы союз адабияты аркылуу дүйнөлүк прогрессчил адабияттын системасына кирүүдө: адабиятыбыздын айрым алдыңкы өкүлдөрүнүн (мисалы, Ч. Айтматовдун) чыгармалары дүйнөлүк адабияттын нускалуу салттары, жемишүү изденүүлөрү менен тыгыз байланышта жаралууда. Атап айтсак, Ч. Айтматовдун акыркы повесттериндеги интеллектуалдык жана мифологиялык белгилер дүйнөлүк адабияттын тарыхы, айрыкча XX кылымдын проза өнөрүнүн тажрыйбасы менен түздөнтүз байланыштуу. Экинчиден, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы жалпы союздук жана дүйнө прозасына таасир тийгизгени белгиленүүдө. Дегеле адабиятыбыздын башка адабияттардан таасирленгенден кайра башка адабияттарга алдыңкы үлгүлөрү менен таасир бергенге чейинки тарыхый кыска жолу ойдогудай изилдене элек. Демек, кыргыз сынынын алдында улуттук адабиятыбыздын жалпы союздук жана дүйнөлүк адабияттар менен диалектикалык байланыштарын дал ошондой масштабдарда ачып көрсөтүү милдети турат.

Баарыдан мурда фольклористтик, адабий жана сын изилдөөлөр үчүн омоктуу таяныч түзүү максатында элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн жана адабият тарыхына айланган чыгармаларды текстологиялык так талдоолордон өткөрүп, сын комментарийлер менен жабыдыган академиялык мүнөздөгү басып чыгарууларга киришүү зарыл. Тилекке каршы, бул өтө маанилүү маселеге республикабызда жарытылуу көңүл бурулбай жүрөт. Маселен, кыргыздын белгилүү акын-жазуучуларынын соңку мезгилде басылып чыккан тандалмалуу жыйнактарына кирген чыгармалары 20—30—40—50-жылдардагы адепки тексти кандай болсо ошол калыбында берилбестен, көп учурларда адабияттын азыркы деңгээлинен туруп редакцияланган. Натыйжада адабият тарыхынын фактылары өзгөртүүлөргө дуушарланган.

Азыркы адабий процессти ыкчам жана ар тараптан талдап, жалпылаштырып туруу максатында сынчылардын жекече жыйнактарынан тышкары (а алар бир нече жылда барып бир чыгат) башка республикаларда кездешчү тажрыйбаны — «сындын бир жылдыгын» (мисалы, Москвадан чыгаруучу «Адабият жана азыркы учур», Казакстандагы «Убакыт жана калемгер» дегендей) бизде да колдонуу, анан аксал жана таанымал сынчыларга, же өзү теңдүү акын-прозачыларга караганда жаш сынчылардын китептерин чыгаруу проблема болгондуктан, алардын «Сын чыйыры» сыяктуу коллективдүү жыйнактарын эки-үч жылда бир чыгаруу жакшы болор эле. Буга байланыштуу айтылчу башка кеп — «Кыргызстан» басмасында искусство таануу, адабият таануу жана адабий-көркөм сынды тейлеген өзүнчө редакция түзүлсө, жогоруда сөз болгондой сапатсыз китептерге бөгөт болор беле. Мындай редакция акырында дүйнөлүк адабият менен искусствонун, эстетикалык жана сын ой-пикирдин классиктеринин көркөм чыгармачылык жана эстетикалык теория боюнча эмгектерин өзүнчө китеп, антология, же хрестоматия түрүндө чыгаруу милдетин да аткармак; андай китептер профессионал адабият менен искусствонун кызматкерлерине, сынчыларга, студенттерге, мектеп мугалимдерине, кыскасы, искусствого кызыккан окурмандардын баарына пайдасын тийгизмек.

Маанилүү дагы бир маселе — азыркы кыргыз адабиятынын кайсы авторлору кайсы темалары, образдары жана жанрлары окурмандардын ар кайсы чөйрөлөрүндө кандайча таралып, кабыл алынып, бааланып жатканын бул иште сындын ролунун кандайлыгын социологдор, психологдор, педагогдор жана китепкана кызматкерлери менен бирдикте изилдеп көрүү. Мындай изилдөө адабиятыбыздын жана сындын жетишкен-жетишпеген жактарын айгинелөөдө өзүнчө бир күзгү болуп берер эле.

Жалпылаштырып айтканда, өткөн алты жылда кыргыз адабий сын ой-пикиринин бардык звенолорунда байкалган жандануу экстенсивдүү мүнөздө жүрдү. Эмки милдет — анын жалпы идеялык-теориялык деңгээлин, методологиялык жабдылышын, уюштуруу иштерин партиялык документте талап кылынгандай жаңы сапатка, изденүүлөрүн интенсивдүү мүнөзгө айландырууда турат.

Москва, 1978.

АДАБИЙ СЫНДЫН АКТИВДҮҮЛҮГҮ ҮЧҮН

Өнүккөн социализмдин шарттарында адабият менен искусствонун өркүндөп-өнүгүшүнөн улам адабий — көркөм сынга өтө зор идеологиялык мааниси бар милдеттер жүктөлөт. Ошол себептүү Советтер Союзунун Коммунисттик партиясы адабий-көркөм сындын абалына такай көңүл буруп, ийгиликтерин менен кемчиликтерин талдап, өнүгүш багыттарын, милдеттерин белгилеп турат. Ушул мааниде сын маселелерине партиянын акыркы съезддеринде көп көңүл бөлүнгөнүн, КПСС Борбордук Комитети 1972-жылы «Адабий-көркөм сын жөнүндө» деген атайын токтом кабыл алганын кайрадан эстөө жетиштүү. Сындын чыгармачылык активдүүлүгүн күчөтүү, анын коомдук турмуш, коммунисттик курулуштун практикасы менен байланыштарын чыңдоо зарылдыгы КПСС БКнын кийинки жылдарда кабыл алынган «Адабий-көркөм журналдардын коммунисттик курулуштун практикасы менен чыгармачылык байланыштары жөнүндө» (1982), «Янка Купала атындагы Белорус мамлекеттик академиялык драма театрынын партиялык уюмунун иши жөнүндө» (1983) токтомдорунда да баса көрсөтүлдү.

Айрыкча КПСС БКнын июнь (1983-жыл) Пленумунда сын маселеси партиянын азыркы учурдагы идеологиялык урунттуу маселелеринин катарында каралды. Анда чыгармачылык изденүүгө кунт коюп караган, сергек жана активдүү марксисттик-лениндик сын көркөм чыгармачылыкка таасир этүүнүн башкы методу деп аталып, анын милдети биздин коомубузга, идеологиябызга жат көз караштарды туюнткан, тарыхый чындыктан четтөөгө жол берген чыгармаларга түз, партиялык баа берүү болору белгиленди. Ошондой эле сын көркөмдүк жактан начар чыгармаларды ашкерелөөгө тийиш экендиги айтылды. Бул адабий-көркөм сындын өнүккөн социализмдин көркөм маданиятын өнүктүрүүгө чакырылган бийик муратын, партиянын ага карата болгон жогорку ишенимин көрсөтөт. Мындай мамиле адабий-көркөм сын майданында эмгектенген ишмерлерди бир чети шыктандырса, экинчи чети жоопкерчиликке, чыгармачылык чоң жигер менен иштөөгө милдеттендирет. Дал ушуга КПСС БКнын органдары болгон «Правда» газетасы менен «Коммунист» журналына жарыяланган сын жөнүндөгү бир катар макалалар да чакырат. Айрыкча «Коммунист» журналындагы «Сындын бийик жоопкерчилиги» деген редакциялык макала (1983, № 17) июнь Пленумунун негизинде адабий-көркөм сындын абалы менен

мүнөздүү кемчиликтерин талдап, милдеттерин айкын көрсөттү. Атайын эскере кетчү дагы бир нерсе — адабиятка тикелей тиешеси жок «Вопросы философии» журналы философия менен көркөм адабияттын, сындын карым-катнаштары жөнүндө жакында эле чоң талкуу — «төгөрөк стол» уюштуруп, анын материалдарын журналдын үч санында жарыялады. Акырында, адабий сын «Литературная газетада» жана башка борбордук адабий-көркөм журналдарда азыр кескин жандана баштады.

Мына ушундай кырдаалда 80-жылдардын биринчи жарымындагы кыргыз адабий-көркөм сынынын абалы кандай болууда? Ачыгын эле айтыш керек: адабий-көркөм сындын ушул жылдардагы тажрыйбасы, тилекке каршы, тескерисинче көрүнүштү — бул майданда белгилүү бир ыкшоолуктун, демилгесиздиктин өкүм сүргөнүн күбөлөйт. Маселен, адабият жана искусство маселелерин кеңири чагылтуу милдети жүктөлгөн «Кыргызстан маданияты» газетасында жана «Ала-Тоо», «Литературный Кыргызстан» журналдарында көрсөтүлгөн мезгилде адабий-көркөм процесстин башкы багыттары менен закон ченемдерин терең талдаган жана жалпылаштырган макалалар өтө сейрек жарыяланды. Аталган басма сөз органдарынын беттеринен чыгармачыл процесстин бышып жетилген тигил же бул маселелери боюнча уюштурулган талкуулар, проблемалуу, макалалар, белгилүү бир учурдун же жылдын көркөм түшүмүн таразалаган обзорлор көрүнбөй калды десе болот. Алардын ордун даде болсо азыркы чыгармачылык практикага анчалык тиешеси жок, окурмандардын кенири чөйрөсүнө кызыгуу туудура албаган, элпеп эле диссертация же отчет үчүн жарыялаш максатын көздөгөн мазмуну да, жазылыш маданияты да төмөн илим сымак материалдар ээлеп алууда. Андай материалдарда КПСС Борбордук Комитетинин «Адабий-көркөм журналдардын коммунисттик курулуштун практикасы менен чыгармачылык байланыштары жөнүндөгү» токтомунда көрсөтүлгөн кемчиликтер: татаал материалды жөндөп өздөштүрө албоо, көз караш жагынан чаташууларга жол берүү, коомдук кубулуштарды тарыхый жана таптык так позициядан туруп баалай албагандык жана башкалар жок эмес. Мындай көрүнүштөргө адабий-көркөм сындын таанымал устаттары, теориялык камылгасы жана чыгармачылык кудурети жетилип турган жаш өкүлдөрү сергек мамиле жасап, өз убагында баа беришкен жок. Дегеле сындын айтылуу ишмерлери менен алардын соңунда келаткан жаштардын чоң тобу (С. Байгазиев, К. Эдилбаев, К. Ботояров, К. Ибраи-

мов, О. Ибраимов, Ү. Қазыбеков ж. б) акыркы жылдары чыгармачылык ыкшоолукка жол берип жатышканын өкүнүү менен белгилөөгө туура келет. Анан калса 80-жылдардын биринчи жарымында адабий сынга жөндөмдүү жаштардын жаңы толкуну (айталы, 50—60—70-жылдардагыдай) да келген жок. Бул багытта Э. Нурушев, А. Пазылов, С. Тиллебаевдин ысымдарын гана атоого болот. Натыйжада адабий-көркөм сындын башка бир маанилүү жанры — жаңыдан жарык көргөн, коюлган, уюштурулган жана аткарылган адабий же музыкалык чыгармаларды, спектаклдерди, фильмдерди, көргөзмөлөрдү рецензиялоо жакшы өнүкпөй, бул ишти көбүнчө атайын даярдыгы жок, искусство чыгармаларын тайыз түшүнгөн авторлор жүргүзүшүлдө. Алардын рецензиялары демейде үстүрт мүнөзгө ээ болору чыгармаларды жылуу-жумшак мактоо менен чектелери өзүнөн-өзү түшүнүктүү.

Өзгөчө көңүл бурууга арзычу нерсе — биздин республикада адабият менен искусствого арналган радиоуктуруулардын жана телекөрсөтүүлөрдүн мазмуну, формасы, жалпы эле сапаты жөнүндө сын-пикирлердин басма сөздө жарыяланбай жатышы. Чындыгында бул маселе олуттуу мамилеге муктаж, анткени радио менен телекөрсөтүүнүн миңдеген угуучуларга жана көрүүчөлөргө эмне деген көркөм чыгармаларды пропагандалап жатканы, ал чыгармалар жана алардын авторлору жөнүндө кандай маалыматтарды таратышы биз үчүн тек кол шилтеп койчу майда жумуш эмес. Экинчиден, аталган маселенин дагы бир жагы бар. Ал — адабий-көркөм сынга басма сөздө эле эмес, радио менен телекөрсөтүүдө да кеңири орун берилиши. Түз эле айтуу керек, бул жагынан кыргыз радиосу менен телекөрсөтүүсү жарытылуу иш жүргүзбөй келатат. Ушул мааниде ал, айталы, борбордук же казак телекөрсөтүүсүнүн оң тажрыйбасын пайдаланса жаман болбос эле.

Акыркы убакта адабий басма сөздө адабият жана искусство ишмерлеринин юбилейине арналган ар кандай макалалар, пикирлер көбөйүп кетти. Мындай пикирлер чоң таланттарга, чыгармачылыгы менен эле кеңири таанылгандарга байланыштуу айтылса эч ким каршы болбойт. Бирок «көчтүн арасында, көптүн карасында» келаткан тигил же бул автордун элүүгө же алтымышка чыкканынан улам эпсиз дуулдаткан, классик катары көрсөтө жаздаган негизсиз пикирлердин жарыяланып жатышын кандайча түшүндүрүүгө болот? Мындай мамиле чыныгы чыгармачылык атмосфера түзүүгө, искусство адамдарынын өздөрүнө карата талаптуулукту, жооптуулукту күчө-

түүсүнө кедерги болбой койбойт. Мындай көрүнүш КПСС БКнын теориялык органы — «Коммунисттеги» жогоруда аталган макалада да айыпталып отурат.

Айтор, адабий-көркөм сындын алдында четтетүүнү талап эткен бир катар олуттуу кемчиликтер, чечүүгө муктаж маанилүү маселелер турат. Аларды көрсөтүү, жоюуга чакыруу менен, албетте, иш бүтпөйт. Ал үчүн биринчи иресте практикалык чараларды көрүү зарыл. Атап айтканда, республиканын илимдер академиясынын эстетика жана искусство таануу, адабият секторлору, жогорку окуу жайларынын адабият жана искусствонун теориясы менен тарыхы боюнча кафедралары жалаң гана академиялык же диссертациялык мүнөздөгү изилдөөлөрдү жүргүзбөстөн, башкы көңүлдү азыркы көркөм практиканы теориялык жактан жалпылаштырууга, учурдагы чыгармачыл процесси терең талдоого буруулары тийиш. КПСС Борбордук Комитетинин июнь (1983-жыл) Пленуму илимий мекемелерде кездешип жаткан «диссертациялык» же группалык кызыкчылыктарга имерчиктөөнү, майда темалуулукту сынга алып, партия баарынан мурда практикалык сунуштарды кийирген илимий изилдөөлөргө чоң маани берерин белгилеген. Мунун адабият менен искусство тармагындагы изилдөөлөргө, адабий-көркөм сынга да түздөн-түз тиешеси бар.

Адабий сындын активдүү, идеялык-эстетикалык жогорку деңгээлде болушу акыры келип жазуучулар союзунун, анын алдындагы сын секциясынын, басма сөз органдарынын көңүлүнүн борборунда турушу абзел. Тилекке каршы, республиканын жазуучулар союзунун алдындагы сын секциясы акыркы үч жылда эч бир иш жүргүзбөгөнү жашыруун эмес.

Албетте, акыркы жылдары кыргыз адабий сыны таптакыр эле дымып калды деп айтыш туура болбойт. Себеп дегенде басмадан адабий изилдөөлөр, сын китептер көп эле чыгып жатат. Бирок алар негизинен адабият таануу же эстетика шекилинде, сын китептер болсо көбүнчө 70-жылдардын макалаларынан куралган. Бул жерде сөз учурдагы газеттик-журналдык сындын ыкшоолугу, демилгесиздиги жагдайында болду. Ал 70-жылдарга салыштырганда ырасында эле жымжырт абалда көрүнөт. Бирок анын узакка чейин минте бериши мүмкүн эмес. Антүүгө себеп да, жүйө да жок: партия адабий-көркөм сындан көп нерсени күтөт, анткени аны өнүккөн социализмдин көркөм маданиятына таасир этүүнүн башкы методу деп атап олтурат.

II. ПОРТРЕТТЕР

ОЙ ЧАБЫТЫ

Кыргыздын көрүнүктүү илимпозу жана сынчысы Азиз Салиевдин чыгармачылык жолу жөнүндө сөз кылуунун мен үчүн оңой да, кыйын да жактары бар. Анткени анын көп кырдуу илимий-чыгармачылык жана публицисттик ишинин айрым салааларына (адабият, искусство жана эстетика боюнча эмгектерине) «тишим» кадыресе өтсө, калгандарына (асыресе психология тармагындагы китептерине), жашырганда эмне, анча өтө бербейт. Ошондуктан сөз төмөндө бирде профессионалдык, бирде окурмандык деңгээлде жүрөт.

Адегенде эле айтып кетчү нерсе — А. Салиев башка кыргыз адабиятчыларынан жана сынчыларынан чыгармачылык мүдөөлөрүнүн ар тараптуулугу жагынан гана эмес, адамдык тагдырынын оор болгону аркылуу да айырмаланат. Ал чыгармачылык иши башталардан мурда олуттуу турмуштук сыноону — Улуу Ата Мекендик согушту баштан кечирип, ага түздөн-түз катышкан, анын запкысын да эле тарткан адам. Ошентсе да А. Салиев тагдырына эч ноюбай, бизге көп жылдардан бери чыгармачыл ишмер — адабий-көркөм сынчы, эстетик, философ, психолог жана публицист катары кеңири таанылып келатат. Айтмакчы, алгачкы илимий ишин философия боюнча жазып, ушул илимден кандидаттык даража алган бул автор «Кыргыз социалисттик улутунун калыптанышы жана өнүгүшү» деген диссертациясы үчүн кыргыз журтчулугуна 50-жылдардын башында адабий сынчынын ролунда белгилүү болгон. Буга анын 1953-жылы Кыргызстан жазуучулар Союзунун башкармасынын төр агасы болуп шайланышы кайсы бир өлчөмдө шыкак болсо керек. Бирок бул негизги себеп эмес. Негизгиси — А. Салиевдин табигый шык-жөндөмүндө, мектептен жана педагогикалык институттан орус тили жана адабияты адистиги боюнча алган билиминде, анысынын Москвада аспирантурада жүргөн жылдарында андан бетер

байышында го. Айтор, неси болсо да анын 50-жылдарда жарыяланган адабий сын мүнөзүндөгү эмгектери А. Токомбаевдин «Ырлар» аттуу тандалма жыйнагына (1952) жазган көлөмдүү кириш сөзү, «Советтик чындыкты бурмалоого каршы», «Поэзия жөнүндө пикирлер», «Адабий сынды турмуштун өсүп бараткан талаптарынын деңгээлине көтөрөлү», «Советтик кыргыз адабиятынын абалы жана милдеттери», «КПССтин XX съездинин чечимдерине ылайык советтик кыргыз адабиятынын милдеттери жөнүндө», «Азыркы турмуш жана көркөм адабият» деген макалалары, докладдары көркөм табиттин дааналыгы, теориялык ой жүгүртүүнүн болушу, идеялык-эстетикалык өлчөмдөрдүн тактыгы менен көңүл бурдурат. Бул жагдайды баса белгилөө керек, себеп дегенде аталган эмгектер Ш. Үмөталиев менен К. Асаналиевдин 50-жылдардын биринчи жарымында жарыяланган алгачкы макалалары менен бирдикте жалпы эле кыргыз адабий-сын ой-пикиринин өнүгүшүндөгү жаңы баскычы — профессионалдуулукту, адабияттын эстетикалык табияты менен спецификасын туура андап-билүүнү аныктаган. Ал эми мындан бир аз мурдараак — 40-жылдардын аягы — 50-жылдардын башында адабий сыныбызда жарамсыз тенденция, жагымсыз көрүнүш — П. Балтиндин, Ж. Самагановдун, Г. Нуровдун эмгектеринде байкалган вульгардык социологизм үстөмдүк кылып турган эле. Бул көрүнүш Кыргызстан жазуучулар Союзунун башкармасынын 1953-жылы сынга арналган атайын пленумунда айыпталып, борбордук басма сөздө да кескин сындалган. (П. Никитичтин ошол жылы «Литературная газетага» жарыяланган «Кыргыз адабий сынындагы кыңыр иштер жөнүндө» деген макаласы эске алынып жатат). Мына ушул пленумдан кийинки мезгилдеги кыргыз сынынын кыймылы, андагы жылыштар, мүнөздүү мүчүлүштөр А. Салиевдин «Адабий сынды турмуштун өсүп бараткан талаптарынын деңгээлине көтөрөлү» аттуу чоң макаласында («Советтик Кыргызстан» журналы, 1953, № 12) кеңири жана иш билгилик менен талданат, адабий сындын алдына жаңы милдеттер коюлат. Макалада ошол учурдагы кыргыз сынына абдан актуалдуу болгон, а түгүл азыр деле өз маанисин сактап турган бир катар негиздүү жоболор айтылган. Атап айтканда, А. Салиев бул макалада «чыгармалардын көркөмдүүлүгүн алардын идеялык мазмуну менен тыгыз байланышта талдоону жандандырууга» чакырат, чыгармаларга туура баа берүүнүн башкы шарттарынын бири — сынчынын «турмушту жакшы билиши жана аны көркөм адабиятта чагылыштыруу өзгөчөлүктөрүн түшүнүшү болот» деп эсептейт, анан кесиптеште-

ринин арасында «жөнөкөй сабаттуулук» жагынан да аксагандар, көп учурда «түшүнүксүз, оор, олдоксон тил» менен жазгандар бардыгын өкүнүч менен көрсөтөт. Макалада өзгөчө кызыгуу туудурган, кыргыз сынында иш жүзүндө 60-жылдардан тартып гана курч коюлуп, практикада көрүнө баштаган, азыр да актуалдуулугун жогото элек дагы бир ой бар. Ал мындай: «...азыркы мезгилде биздин сын макалаларыбыздын деңгээлин жана сапатын көтөрүү үчүн эң негизги маселе — аларда чыгармаларга коюлган талаптын өзүн көтөрүү болуп турат. Бизде көп учурларда чыгармаларга кыргыз совет адабиятынын өсүшүнүн жергиликтүү шартына карап баа коюлат. Ушул мааниде партия жана элдин биздин бүтүн советтик адабиятка (алдын сызган автор — А. Э.) коюп жаткан чоң талаптары төмөндөтүлүп жатат.

Бирас, кыргыз совет адабияты улуу Октябрдан кийин түзүлгөн жаш адабияттардын бири. Бизде алдыңкы орус адабиятындай жана башка адабияттардын бир тобундай улуттук реалисттик традициялар жок. Албетте, бул кырдаалды тиги же бул конкреттүү маселелерди караганда эске алуу керек. Бирок азыр совет адабиятына коюлган талап баарыга бирдей, ал тигил же бул республиканын шартына карай төмөндөтүлбөйт. Бүткүл совет адабиятындай эле кыргыз совет адабияты массага коммунизмдин идеясын жеткирүү, совет адамдарынын, бирдиктүү совет элинин өсүп жаткан духовный суроолорун канааттандыруу үчүн чакырылган».

Акырында, А. Салиев адабий сындагы андай жогорку деңгээлге жетүүнүн жолдорун да так көрсөтөт: «Биздин милдет — өзүбүздүн классификациябызды көтөрүү, марксисттик-лениндик теорияны терең үйрөнүү, орустун классикалык адабий сынынын улуу традицияларын жана алдыңкы советтик сындын тажрыйбасын өздөштүрүү болот. Биздин теориялык окуу жана практикалык иш чындыкты күнүгө жана терең үйрөнүү менен тыгыз байланыштырып туруу керек. Ошондо гана биз ийгиликке жетише алабыз».

Эгер сөзгө алынып жаткан макала накта адабий сындын кандай болору жөнүндөгү теориялык ойлордон жана жалпылоолордон турса, А. Токомбаевдин ырлар жыйнагына жазылган баш сөз менен «Поэзия жөнүндө пикирлер» ал жоболордун конкреттүү сын практикасында ишке ашырылышы болуп саналат. Жалпысынан алганда, А. Салиевдин бул макалалары азыркы күндүн көзү менен караганда да кадимкидей чыйрак, талдоолору ишенимдүү, жыйынтыктоолору негиздүү эмгектер катары туюлат. Муну

өз учурунда белгилүү советтик акын Н. Грибачев да байкап, кыргыз жазуучуларынын экинчи съездиндеги (1954-ж.) мазмундуу сөзүндө адабиятыбыздын башка жанрларына салыштырганда сындын алда канча артта калышын айтуу менен бирге андагы А. Салиевдин ысмына байланышкан жакшы жышаананы акыйкат белгилеген: «Ушул мезгилде басылып чыккан сын макалалардын ичинен мен эң оболу жолдош Салиевдин макалаларын өзгөчө бөлүп чыгар элем. Ал макалаларда маселени талкуулоонун чыныгы объективдүүлүгүнө умтулгандык, чыныгы теориялык тереңдик сезилип турат». Андан ары Н. Грибачев кыргыз сынчысына өзүнүн каалоосун кошумчалай кеткен: «Эгерде жолдош Салиев кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча олуттуу эмгекке, проблемалуу маселелерди системалуу түрдө иштеп чыгууга киришсе эң эле пайдалуу болор эле».

Бирас, мындан соң А. Салиев кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча олуттуу (атайын) эмгек жазган жок, бирок анын жана жалпы эле көркөм маданиятыбыздын, рухий турмушубуздун, коомдук аң-сезимибиздин өткөнү менен азыркысына байланышкан ар түркүн көрүнүштөрдү камтыган, же алардын айрымдарына түздөн-түз негизделген башкача (тарыхый эмес, теориялык) мүнөздөгү иштерди жаратты. Ушул циклдеги иштеринин алгачкылары — «Кыргыз социалисттик улутунун калыптанышы жана өнүгүшү» деген коллективдүү эмгектеги (Фрунзе, 1957, орус тилинде) «Кыргыз элинин маданиятынын спецификалык өзгөчөлүктөрү тууралуу» (революцияга чейинки тарыхый фактыларга таянган) жана «Мазмуну социалисттик, формасы улуттук кыргыз маданиятынын калыптанышы» аттуу главалар. Булар, азыр эле эскертилип кеткендей, карандай тарыхый даректерди тизмектеген эмпириялык очерктер эмес, кыргыз элинин революцияга чейинки жана андан кийинки маданиятынын (асыресе, адабияты менен искусствосунун) өнүгүш законченемдери менен өзгөчөлүктөрүн ачууга арналган (демек, теориялык жалпылоолорго умтулган) изилдөөлөр. Алардагы дагы бир жакшы сапат — кыргыз элинин революцияга чейинки маданиятынын коңшулаш казак, өзбек жана башка элдердин маданияттары менен салыштырылышы, улуттук айырмачылыктардын белгилениши. Бул өзгөчө көркөм сөз, музыка жана декоративдик-прикладдык өнөрлөргө байланыштуу жакшы тастыкталган. Аталган главалар, болжолу, автордун баяраак көрсөтүлгөн кандидаттык ишинен (ал убагында жарыяланган эмес) агып чыкса керек. Анан калса ушул багыттагы ойлор А. Салиевдин кийинчерээк жарык көргөн көп сандаган макалалары-

нын жазылышына жана «Кыргыз искусствосунун тарыхы» аттуу фундаменталдуу коллективдик эмгекти (1971, орус тилинде) редакциялоого жардам берген деп эсептөөгө болот. Кыскасы, А. Салиевдин чыгармачылык эволюциясы 50-жылдарда философиядан (тарыхый материализмден) адабий сынга, андан эстетикага (демек, кайрадан философияга; эстетика-философиянын бир салаасы эмеспи) болгон. Тагыраак айтканда, ал кош тизгинди (философия менен адабий сынды) колго алып жүрүп отурган. Бул сапат башка сапаттар менен ыктуу айкалышып, андан ары да А. Салиев үчүн туруктуу болуп калды десек жаңылышпайбыз.

Арпине, А. Салиевдин 50-жылдардагы эмгектеринде талаштуу, ал гана турсун жаңылыш учурлар да кездешет. Маселен, «Советтик чындыкты бурмалоого каршы» аттуу макаласы (1952) кыргыз сынында вульгардык социологизм күчөп турганда жазылгандыктан, анын эпкинтери менен туюнтмаларын өз боюна сиңирген. Мындай эпкиндер жана тиги же бул авторду, анын чыгармасын баалоого байланыштуу талаштуу жерлер башка макалаларында да бар. Бирок буга окшогон чекене мүчүлүштүктөр сынчынын ошол жылдардагы чыгармачылык оң тажрыйбасынын маанисин кемите албайт.

Эгер А. Салиев 50-жылдарда республикалык басма сөздө гана макалалар жарыяласа, 60-жылдардын башында эмгектерин «Литературная газета», «Литературная Россия», «Дружба народов» сыяктуу борбордук басма сөз органдарына жарыялап, советтик белгилүү акын-жазуучулар, сынчылар, философтор менен чыгармачылык талашка чыкты. Бул жеке эле анын өзүнүн эмес, жалпы кыргыз эстетикалык-сын ой-пикиринин ийгилиги болчу. (Ал макалаларга кийинчерээк кайрылып келесиз).

Ушул эле жылдары А. Салиев дагы бир алгылыктуу иш — кыргыз авторлорунун ичинен биринчи болуп искусство теориясы (эстетика) боюнча атайын китеп жаратты¹. Адилеттик үчүн айтыш абзел: буга чейин атүгүл советтик эстетика илиминде поэзияга арналган атайын китеп жарык көргөн эмес. Поэзия негизинен адабият таануунун, анын теория, ыр таануу тармактарынын алкагында каралып, ушундан улам тар (карандай адабият таануу мүнөзүндө) түшүндүрүлүп келген. (Б. Эйхенбаум, Ю. Тынянов, В. Жирмунский, В. Виноградов, Л. Тимофеев, Б. Томашев-

¹ А. Салиев. Жизнь — в стихах. (Заметки об эстетической природе поэзии). Фрунзе, издательство АН Киргизской ССР. 1962.

ский өндүү эң сонун адабиятчы-филологдордун эмгектери да ушундай). Ал эми поэзияга кеңири, б. а. философиялык-эстетикалык көз караштан чыгып мамиле жасоо дал А. Салиевдин китебинде алгачкылардан болуп ишке ашырылган. Ырас, биздин автор жайдак жерден теория чыгарды деп айтуу да туура болбос. Анткени поэзиянын табиятын аныктоо боюнча дүйнөлүк эстетикада эки миң жылдан ашык традиция бар экени айдан ачык эмеспи. Аристотелдин «Поэтикасы», Гораций менен Буалонун ар биринин «Поэтикалык искусствосу», Лессинг менен Дюбонун поэзия менен живописстин табиятын териштирген атайын китептери, Шиллер менен Гетенин поэзия тууралуу трактаттары, Гегелдин «Эстетикасы», орус революционер-демократтарынын айтылуу эмгектери буга далил.

Ошентсе да А. Салиевдин жаңы коомдук-руханий кырдаалда поэзиянын эстетикалык табияты жөнүндө өзүнчө (оригиналдуу) китеп жазышы белгилүү өлчөмдө жаңылык болгон жана анын изденүүсү кезегинде актуалдуулукка жетишкен. Не дегенде китеп поэзия үчүн коомдук-руханий кырдаал өтө деле ыңгайлуу болбой, анын тегерегинде кызуу талаш-тартыштар жүрүп, ал гана түгүл поэзияны жеринген же ролун төмөндөткөн көз караштар күчөп турганда жарык көргөн. («Физиктер» менен «лириктер» талашын эстен из).

Баса, китеп дал ушул кырдаалды, поэзия жөнүндөгү талаш-тартыштарды так мүнөздөгөн «Поэзиядагы азыркы парадокс» деген глава менен ачылат. «Кандайдыр таң калычтуу жана парадокстуу кубулуш байкалууда: поэтикалык эстеликтер калыбына келтирилип жана сакталып жатат, ырлар болсо мурдакыдай эле көп жазылууда жана жарыяланууда, элдердин көркөм муктаждыктары таптакыр эле тарып калган жок, а ыр китептерге куштарлануу укмуштай аз.

Деги эмне болуп кетти? Адамзаттын эстетикалык өнүгүшүндө эң эле көрүнүктүү роль ойногон жана башкы адабий бутактардын бири болуп калган поэзия — көркөм сөздүн ушул байыркы жанры азыр айрым адамдардын айтымына караганда, кантип, эле акырындап өзүн тукулжурагып баратат?..» А. Салиев дал ушундай суроону коюп, аны ар кайсы капталынан (коомдук-экономикалык эки башка системанын шарттарына, өрчүп жаткан илимий-техникалык революцияга байланыштырып) карайт жана жообун китептин акыр жагында гана берет. Ага чейин адегенде поэзиянын өзүнүн «ичине» үңүлүп, анын эстетикалык табиятына жана көркөм өзгөчөлүктөрүнө жайма-жай саякат жасайт.

Анткени, поэзиянын келечегине ишенбестик менен кароо, изилдөөчүлүк ою боюнча, анын эстетикалык маңызын туура эмес же бир беткей түшүнүүгө да байланыштуу». Анын үстүнө «поэзиянын эстетикалык өзгөчөлүктөрү дегеле конкреттүү изилдене элек». Бирок поэзиянын эстетикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөө үчүн аргасыздан эстетика илиминин айрым жалпы маселелерине да кайрылууга туура келет. Демек, поэзиянын эстетикалык табиятына арналган китеп кеңири проблематикага — турмуш жана анын көркөм чагылышы жөнүндөгү эстетикалык изилдөөгө айланаг.

Арийне, мындай изилдөө искусствонун предметин, объективдүү турмуштук жана эстетикалык негиздерин, жалпы, эле эстетикалык деген кубулуштар кандай болорун, кандай формаларда жашай турганын жана көрүнөрүн аныктоодон башталары түшүнүктүү. Анан калса бул түшүнүктөр ошол жылдары советтик эстетика илиминде кызуу талкууланып, алардын тегерегинде натуура, субъективчил көз караштар да жок эмес болчу. Ал гана турсун эстетикалык маселени бүгүнкү күнгө чейин «табиятчылар» («природники») менен «коомчулардын» («общественники») ортосунда талашка түшүп келатат. Бул маселе боюнча А. Салневдин көз карашы эстетикалыктын турмуштук-объективдүү (б. а. жаратылышта) негиздери бар дешкен «табиятчылардын» позициясына жакын. (Ал эми «коомчулар» болсо эстетикалык сапаттардын жаратылышта объективдүү жашай турганын танышып, алар коомдук факторлорго, адам ишмерлигине байланыштуу гана пайда болот дегендей көз карашты карманышат). Ошол себептүү А. Салнев болгариялык эң көрүнүктүү философ — эстетик Тодор Павловдун позициясын колдоп, советтик эстетика илиминде ошол кезде өкүм сүргөн айрым субъективчил пикирлерге каршы чыгат жана эстетикалыктын конкреттүү көрүнүштөрү болгон эстетикалык жөндөм, эстетикалык табит, эстетикалык толгонуу эмне экенин ажырымдайт. Мына ушундан кийин гана А. Салнев эстетикалыктын өзгөчө жандуу жана айкын мисалына — поэзияга кайрылат. Поэзия, жалпы эле искусство, анын ою боюнча, сырткы дүйнө айлана-чөйрө тартуулаган түркүп (анын ичинде эстетикалык) туюмдарды, таасирлерди, толгонууларды, коомдук ар кандай байланыштарды, аларга карата жекече мамилелерди акыл-эсте бекемдөө, аларды кайрадан коом, башка адамдар менен тең бөлүшүү зарылдыгынан пайда болот. Бирок бул учурда башка бир суроо туулат: дүйнөнүн бизге тартуулаган эстетикалык таасирин жана ага карата өзүбүздүн мамилебизди, эмне үчүн кадимки эле жандуу-сүйлөшмө же болбосо атайын (илимий) тил

менен туюнтууга болбойт? Эмне үчүн дагы бир артыкбаш, адаттан тыш (көркөм) «тил» талап кылынат? Эмне үчүн ал «тил» да кандайдыр бир конкреттүү формада эле жашабай, искусствонун ар кандай түрлөрүнө (сүрөт, музыка, бий, театр, кино, ж. б.), а түгүл кадимки тилге жакын адабияттын түрдүү түркүмдөрүнө (эпика, лирика, драма) жана алардын толгон-токой жанрларына кубулат? Көрсө, мунун баары объективдүү муктаждыкка, искусствонун өзүнүн жана анын түрлөрү менен жанрларынын өзгөчө предмети менен өзгөчө мазмунуна байланыштуу экен. Мисалы, поэзия «ыр менен айтуудан башка амал калбагандан улам гана жаралат» (В. Маяковский) экен. Муну А. Салиев төмөнкүчө чечмелейт: «Демек, поэзия көптөгөн туюнтуу формалары менен каражаттарынын бири катары ойлоп табылган» эмес; ал дүйнөдө поэтикалык формадан башкада туюнтууга таптакыр мүмкүн болбогон же эң жакшы дегенде башкача ыкмада чала-кайым, так эмес жана болжолдуу гана айтууга болгон заттар бардыктан жаралат». Башкача айтканда, поэзия гана туюнта алчу өзгөчө предметти жана мазмунду кадимки жандуу же илимий тил, кала берсе искусство менен адабияттын башка түрлөрү менен жанрлары поэзиядагыдай сапатта өздөштүрө албайт. Андай болсо поэзиянын өзгөчө предмети менен мазмуну кайсы?

«Поэзиянын спецификалык предмети — бул турмуштагы поэтикалык» — А. Салиевдин башкы ою ушундай. Ал эми поэтикалык (поэтическое) деген анын ою боюнча, «жандуу кубулуштардын өздөрүнүн жаркын жактары жана турмуштук маанилүүлүгү менен жанданышы, нурданышы («озаренность») же кубулуштардын жандуу белгилери менен байланыштарынын тигил же бул турмуштук маанисинин эң эле жогорку баскычтагы уютулган, топтоштурулган чагылышы». Жөнөкөйлөтүп айтканда, поэтикалык — бул турмуштагы жарык, шандуу, нурдуу, жандуу жана ушулар сыяктуу нерселер. Албетте, мындай нерселер адабият менен искусствонун башка жанрларында жана түрлөрүндө да чагылат, анан калса поэзиянын өзү турмуштагы башка көрүнүштөргө деле кызыгат... «Бирок поэтикалык поэзиянын гана өзгөчө предмети». А. Салиев маселеге так ушундай тактоо киргизет. Арийне, мындай ойго, жыйынтыкка, аныктамага биздин эстетик чү дегенде эле келбейт. Адегенде маселенин дүйнөлүк классикалык эстетикада, асыресе, Гегелдин, Белинскийдин, Чернышевскийдин эмгектеринде каралышына жайынча назар салат, алардын алгылыктуу ойлоруна таянат. Экинчиден, поэтикалыкты турмуштагы башка көрүнүштөр (прозалык, пас, терс), поэзияны искус-

ство менен адабияттын башка түрлөрү жана жанрлары (музыка, бий, проза, драматургия), бөтөнчө илимий ан-сезим менен салыштырып, булардагы предмет, объект жана мазмун жактан жалпылыктарды жана айырмачылыктарды терншитирет. А. Салиев айрыкча поэзия менен искусствого илимдин функцияларын таңуулаган көз караштарга кескин каршы чыгат.

Китептеги атайын глава поэтикалыкты асылдык (прекрасное) катары кароого жана акыркы кубулуштун (асылдыктын) чоо-жайын аныктоого арналат. Мында материал-исттик эстетиканын салтын улантуу менен асылдык — бул объективдүү-турмуштук кубулуш, андыктан анын жашоо чөйрөсү турмуштун өзүндөй кең жана көп түстүү деген көз караш өрчүтүлөт. Дал ушул главада искусствонун (демек, поэзиянын) өзгөчө предметине аныктама берилет: искусствонун предмети асылдык катары көрүнгөн турмуш. Албетте, турмуш дегениң бай жана көп сайлуу болгон соң искусстводо асылдыкка карама-каршы турган көрүнүштөр (караңгылык, пастык, бейтүстүк ж. б.) да байланыш жана контраст закону боюнча чагылат. Ал эми поэтикалыкта буюмдардын, заттардын, кубулуштардын эстетикалык жана асылдык жактары эң эле айкын жана көзгө толумдуу көрүнөт. Ушундан келип поэзиянын өзүнүн эстетикалык табияты, башкы өзгөчөлүктөрү, жаралуу жана жашоо шарттары, конкреттүү чыгармаларда көрүнгөн структура-сы аныкталат эмеспи.

Ошентип, поэзиянын өзгөчө предмети менен мазмунун тастыктап алган. А. Салиев эми поэзиянын өзүнүн эстетикалык табиятын, жаралыш жана курулуш бөтөнчөлүктөрүн аныктоого өтөт.

Турмуштагы эстетикалык жана поэтикалык көрүнүштөрдү, алардын поэзияда чагылышын бардыгыбыз эле туюуга жана кабыл алууга жөндөмдүүбүз (албетте, акыл-эсибиз соо болсо), бирок поэтикалык ырда чагылтуу ар кимдин эле колунан келбейт. Бул жерде биринчи иретте табигый жөндөм талап кылынат. Ал, биринчиден, турмуштагы поэтикалыкты башкалардан таамай жана терең өзгөчө кырлары жана маңызы аркылуу көрө билет; экинчиден, аны чыгармада көркөм фантазия, өзүнө гана тийиштүү устаттык менен кайрадан жаратат. Бул эки учур диалектикалык биримдикти түзүп, өтө татаал, карама-каршылыктуу жана көп кырдуу мүнөздө жүрөт. Демейде мындай процессти адабият менен искусствонун тигил же бул түрү, жанры боюнча адистер (искусство таануучулар, адабиятчылар, сынчылар) абдан конкреттүү талдап, изилдешет. Эстетик-

терге, тилекке каршы, дал ушундай конкреттүүлүк көп учурда жетишпей калат. Бактыга жараша, А. Салнев жогоруда айтылгандай «жалпы» «философиялык-эстетикалык» ой жоруулар жана аныктамалар менен чектелип калбастан, маселени конкреттүү кароого да маш экенин көрсөтөт. Башкача айтканда, ал китебинин калган главаларында поэтикалык таланттын (сүрөткердин, акындын) дүйнөгө көз карашы, партиялуулугу, ырдын жаралышы (чыгармачыл ниет, максат, идея, маани), поэтикалык фактылардын иргелешти жана чагылышы, деталдардын иштелиши, поэтикалык тил (көркөм сөз каражаттары), көркөм аң-сезимдин өзгөчөлүктөрү, андагы ой менен сезимдин карым-катнашы, толгонуу процесси, ырдын формасы менен мазмуну, тыбыштык курулушу жана өлчөмдөрү ж. б. у. с. адабият таануунун карамагына кирчү маселелерге да көңүл бурат. Мунун баары анда эстетик менен сынчынын касиеттери эриш-аркак айкалышканын айгинелейт. Мейли теориялык ой жүгүртүү болсун, мейли конкреттүү талдоо болсун, А. Салнев дайыма поэтикалык фактыларга жана чыгармаларга таянат. Ушундан улам белгиленүүгө арзыган дагы бир артыкчылык: автор ар кайсы улуттун (кыргыз, орус, грузин, литва, армян, чет өлкөлүк) поэзиясына кайрылат.

Акырында, китептеги оң сапаттардын бири — полемикалуулук. Бул жагынан А. Салиев эч бир авторитеттен тартынбайт: Гегель, Беллинский, Чернышевскийден тартып азыркы философтор, эстетиктер, акындар жана адабиятчыларга чейин тиги же бул маселе боюнча анын сынына түшөт. Ушул мааниде белгилүү орус акыны Н. Асеев менен адабияттын көрүнүктүү теоретиги Л. Тимофеев көбүрөөк «жабыр тартат» десек болот.

Китеп поэзияга карата оптимисттик маанайда аяктайт. 20-кылымдын орто ченинде байкалган парадокс — ырларды «өндүрүүнүн» өсүшү менен аларды «керектөөнүн» «азайышынын» ортосундагы жогорку карама-каршылык утумдук, илимий-техникалык революциянын жетишкендиктерин ашыра баалаган бир беткей көрүнүш, анткени турмуш бүтпөсө андагы асылдык, ага кумарлануу, демек, аны чагылтып, кайра жараткан поэзия да бүтпөйт. «Адамзат тукумунун эң эле универсал жана баарын камтыган насаатчысы болгон поэзия» (Гегель) дале ошол калыбында кала берет.

Муну мезгил тез гана ырастады. Адамдардын эң жакын насаатчысы катары поэзия өзүнүн ролун азыр ого бетер жогорулатты. Натыйжада 50-жылдардын аягында пайда болгон «физиктер» жана «лириктер» маселеси анахронизм

катары көрүнүп калды. Буга кийинки мезгилде жарык көргөн илимий изилдөөлөр¹, айрыкча табият таануу, так жана техникалык илимдердин өкүлдөрүнүн искусство жөнүндөгү атайын эмгектери² айдан ачык мисал боло алат.

А. Салиевдин «Ырдагы турмушу» кезегинде борбордук басма сөздө жакшы баага арзыган³. Маселен, ошол жылдардагы белгилүү сынчылардын бири, биз сөз кылган китеп менен бир эле мезгилде (1962) «Поэзия, турмуш, адам. Лирика жөнүндө» деген теориялык монография чыгарган В. А. Иванисенко «Литературная газетада» кыргыз кесиптегинин изилдөөсүн «адабият таануудагы жагымдуу жана көңүл бурарлык факт» деп атаган жана Фрунзеде чыккан бул китептин тиражынын аздыгын өкүнүч менен айтып, чындыгында ал кеңири окурмандарга пайдалуу болорун белгилеген. Ушундай жакшы баа В. Зарецкийдин рецензиясында да айтылган.

Рецензенттер ошол эле учурда китептин кемчил жактарын да көрсөтүшкөн. В. Иванисенконун пикирине караганда, А. Салиевдин поэзиянын өзгөчө предмети жөнүндө айткандары жалпы эле искусствого тиешелүү. Мындан тышкары А. Салиев турмуштагы поэтикалык менен көркөм сөз өнөрүнүн бир бутагы болгон поэзиянын айырмасын ача бербейт, ал гана турсун, поэзияда турмушту чагылтуунун ар түрдүү ыкмалары (лирикалык, эпикалык ж. б.) бардыгын эске албайт, ошондон келип ыр жана поэзия деген түшүнүктөрдү так айырбаштабайт. Акырында, ушул эле себептен объективдүү чындыктын лирикалык «мен» аркылуу чагылыш мүмкүндүгүн танат. В. Иванисенконун бул сын пикирлеринин дээрлик бардыгы туура, бирок биринчиси гана тактоону талап кылат. Анткени бир аз мурдараак айтылгандай, А. Салиев поэзия менен жалпы эле көркөм чыгармачылыктын өзгөчө предметтерин өзүнчө бөлүп көрсөтөт: биринчисиники — турмуштагы поэтикалык, экинчисиники — асылдык. Албетте, экөөнүн өз ара байланыштарын да унутпайт, бирок аларды эч убакта теңдөбөйт, алмаштырбайт. Ал эми В. Зарицкий болсо А. Салиевдин ки-

¹ Еремеев А. Ф., Руткевич М. Век науки и искусство. М. 1965; Искусство и научно-технический прогресс. М., 1973, А. Гулыга. Искусство в век науки. М. 1978; НТР и развитие художественного творчества. М., 1980.

² Петров Д. Поэзия и наука. М., 1974; Хильми Г. Ф. Поэзия науки. М., 1970; Фейнберг Е. Кибернетика, логика, искусство. М., 1981.

³ В. Иванисенко. Поэтический лик жизни. — «Литературная газета», 6-июня 1963 г.; Зарецкий В. Беседы о поэзии. — «Дружба народов», 1964, № 7.

тебинде поэтикалык категориясы эстетикалык идея менен карым-катышта каралбай калганын кемчилик деп эсептейт.

В. Иванисенко менен В. Зарецкийдин сын ойлоруна кошулуу менен бирге мен дагы айрым байкоолорумду кошумчалагым келет.

Баарынан мурда А. Салиевдин китебинде эстетикалык жана башка илимий түшүнүктөр, категориялар дайым эле өздөрүнүн так маанилерине ээ болушпаганы көзгө чалдыгат. Айталы, автор эстетикалык жана асылдык деген түшүнүктөрдү бирдей мааниде (синонимдеш) карайт. Ырас, эстетиканын тарыхында (алгачкы учурларда) андай көрүнүш кездеше калып жүргөн. Бирок азыркы учурда эстетикалык асылдыктан айырмаланып, эстетиканын эң эле кеңири жана универсал категориясы илимий тил менен айтканда, метакатегория катары саналат. Ага ар кандай эстетикалык кубулуштар, анын ичинде асылдык менен жаркындык (возвышенное) кирет. Ушул өндүү чаташуулар кээде А. Салиевдин поэтикалык менен лирикалык (акыркы категорияга жетишерлик көңүл бурулбайт десек да болот), предмет менен объект, предмет менен мазмун, ыкма менен форма, стиль менен тил, проза менен эпос ж. б. түшүнүктөргө токтолгон ойлоруна да тиешелүү.

Экинчиден, А. Салиев поэзияны көбүнчө сырткы белгилери боюнча түшүндүргөн кай бир жаңылыш көз караштарга туура каршы чыгуу менен бирге маселени оң нукта чечүүгө чоң салым кошкон авторлордун эмгектерин эске албаган. Бул багытта ал Гегель, Белинский, Чернышевскийге кайрылып гана тим болот. А иштин кызыкчылыгы поэзиянын табиятын териштирген атайын трактаттарды, биринчи иретте Ж — Б. Дюбо менен Г. Лессингдин поэзия менен живописстин айырмачылыктарын кылдат талдаган атактуу китептерин («Лессинг «Лаокоону» менен поэзиянын жаңы теориясын жаратты, ага өмүр берди жана мурдагы эстетикалардын бардыгында үстөмдүк кылып келген сенек формалистиканы кыйратты... «Лаокоондун» жаралышы менен поэзиянын маанилүү мазмуну деп илепсиз форма эмес, агымдагы турмуш таанылды» — деген Н. Добролюбов¹), Шиллер менен Гетенин айтылуу эмгектерин пайдаланууну да «каалап» турган. Эгер бул талап ишке ашкан болсо А. Салиев дүйнөлүк эстетикалык — сын ой-пикир менен тааныш окурмандарга ансыз да белгилүү кээ бир акыйкаттарды кайталамак эмес.

¹ Цитата төмөнкү китептен алынды: Г. М. Фридендер: Лессинг как эстетик и теоретик искусства. — Китепте: Лессинг и современность. М.: Изобразительное искусство. 1981, стр. 24.

Үчүнчүдөн, А. Салиевдин искусство менен илимдин өзгөчө предметтерин жана функцияларын айырмалоо далалаты (түпкүлүгүндө туура) кээде коомдук аң-сезимдин бул эки башка формасын карама-каршы коюуга, ортолорундагы байланыштарды танууга, ушундан келип искусствонун таанып-билүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрүн төмөндөтүүгө өтүп кеткендей таасир калтырат.

Төртүнчүдөн, А. Салиев поэзияга кандайдыр бир жалпы ченден карайт, б. а. анда ар түрдүү жанрлар, стилдик ыкмалар, композициялык структуралар болорун, мунун баары пафоско, идеяга, темага тыгыз байланышарын элес албайт. Натыйжада теориялык ой жоруулары жана талдоолору «жалпы эле поэзия» жөнүндө болуп калган. Акырында, китепте поэзиянын (искусствонун) башкы категориясы болуп саналган образ жөнүндө эч кеп-сөз болбогону да таң калтырбай койбойт.

Албетте, ушул шекилдүү кемчиликтердин кетишинин автордун эркине байланышпаган себептери да болгон. Эң оболу А. Салиевдин китебин советтик эстетика менен адабият таануу көп жылдык тыныгуудан соң 50-жылдардын аягы — 60-жылдардын башында кайрадан жаңы гана жандана баштаган кырдаалда жазылганын көңүлгө алуу кажет. Анда А. Буровдун, Л. Столовичтин, Ю. Боревдин, Г. Н. Поспеловдун, А. Егоровдун ж. б. эстетика боюнча алгачкы китептери жарык көрүп, эстетика менен искусствонун негизги маселелеринин тегерегинде кызуу талаштар жүрүп, көп нерселердин төркүнү тактала элек болчу. Андан бери советтик жана чет элдик марксчыл эстетика илиминде жана адабият таанууда олуттуу жылыштар, өзгөрүштөр болду, көп нерселер такталды. Маселен, поэзиянын теориясы боюнча эле англиялык марксист-эстетик К. Кодуэллдин «Иллюзия жана чындык», советтик белгилүү адабиятчылар Г. Н. Поспеловдун «Лирика», Л. Гинзбургдун «Лирика жөнүндө», В. Кожиновдун «Ыр жана поэзия» деп аталган кызыктуу изилдөөлөрү, башка сынчылардын жана акындардын өздөрүнүн көптөгөн китептери чыкты. Бул бийиктиктен караганда А. Салиевдин китебинен башка да бир далай чоң-кичине кемчиликтерди жолуктурууга болот.

Көрүнүп тургандай, анын көркөм образдын түпкүрүнө жакыndoо үчүн (жетүү үчүн деп айтыш кыйын го) илимий аракетин, изденүүсү оңой болгон жок: ал үчүн адегенде көркөм образдын уюткусун, тутумун (составын), түзүлүшүн аныктоочу элементтерди талдоо зарылдыгы өзүнөн өзү келип чыкты. Бул зарылдык А. Салиевдин «Ой деген

эмне?», «Ойлоону система катарында кароо» аттуу китептерин жаратты. Аталган китептерде атайын иликтөөгө алынган маселелердин чөйрөсү өтө кеңири жана көп жактуу: ой жана маани (ой, маани, элес, сөз, абстракция) ойдун негизги формалары жана законченемдери (образдуу ой, андагы объективдик менен субъективдиктин сезим менен толгонуунун биримдиги, абстракттуу ой, андагы сезим менен толгонуунун карым-катнашы жана абалы), аң-сезим каймылынын көп пландуу мүнөзү, акыл чабытынын кадр артындагы абалы, предметтик элестердин функциялары, жалпы элестөөлөрдүн акыл системасындагы кыймылдары, ойлоо процессиндеги сезимдердин орду жана кызматы, ойлоонун системалык түзүлүшүнүн тилде жана искусстводо чагылышы ж. б. Мындагы көпчүлүк маселелерди кароо автордун «Адам психологиясы жана искусство» деген кийинки китебинде улантылат жана тереңдетилет. Атап айтканда, бул китептин «Сезим элеси (образы) жана искусство» деп аталган биринчи бөлүмүнүн главалары «Сезим элесинин түздөн-түз жаратылышы», «Сезим элесин ой катары кароо», «Көркөм образды ой катары кароо» деп аталса, «Психологиялык турмуш жана искусство» деген аталышка ээ экинчи бөлүмүнүн главалары төмөнкүдөй: «Психостазис жана толгонуу категориясы», «Толгонуу жана көркөм аңдоо», «Психологиялык маданият жана искусствого мамиле». Апачык көрүнүп тургандай, саналган маселелердин басымдуу бөлүгү психология илимине таандык категориялар жана түшүнүктөр, азыраак бөлүгү эстетика менен искусство таанууга тиешелүү. Албетте, А. Салиевдин китептеринде каралган маселелерди шарттуу түрдө гана ушинтип бөлүштүрүүгө болот, чын-чынына келгенде алар бири бирине тыгыз байланышат, биринен экинчиси агып чыгат, түпкүлүгүндө ойлоону жана анын ар кайсы формалары жөнүндөгү бирдиктүү теорияны түзөт. Мындай теория өз кезегинде В. И. Лениндин таанып-билүү процессин сыпаттаган белгилүү жобосунан («От живого созерцания к абстрактному мышлению, и от него к практике, — таков диалектический путь познания истины, познания объективной реальности») сызылып чыгып, аны психикалык кубулуштардын жана искусство материалдарынын негизинде жайынча чечмелөөнүн дагы бир илимий далалаты катары кабыл алынат.

Бирок жогорудагы шарттуу бөлүштүрүүнүн өз себептери бар: биринчиден, саналган маселелер маанисине жана мүнөзүнө жараша чынында эле эки башка илимдин (психология менен эстетиканын) карамагына өтөт, экинчиден,

психологияга тийиштүү маселелерди конкреттүү териштирүүгө бул илим боюнча атайын (кесиптик) камылганын жоктугунан дараметим жетпейт. Андыктан А. Салиев талдоого алган психологиялык кубулуштар менен категориялардын мазмунун үстүртөн кайра кайталап берүү эп көрүнбөйт. Анын ордуна тек гана окурмандык таасирлерди кыстара кетүү ылаажы болгон турат.

Эң оболу А. Салиевдин «Адам психологиясы жана искусство» аттуу китебинде жазылган киришүүдө айтылган төмөнкү пикирге кошулуу керек. А. Салиевдин ою боюнча, философия менен искусство таануу теориясындагы мүчүлүштөр белгилүү өлчөмдө психология илиминин жетишкендиктерин анча таназар албагандыктан кетип жүрөт. Ооба, илимдердин тарамдалуусу менен бирге эле алардын бириктешүүсү жүрүп жаткан азыркы учурда бир эле илимдин алкагынан чыга албоо бир жактуулук болот. Бул өзгөчө татаал, көп кырдуу, карама-каршылыктуу деп эсептелген коомдук жана психикалык кубулуштарды изилдеген илимдерге тийиштүү. Искусство дал ушундай кубулуш болгондуктан, көп тараптуу (комплекттүү) мамилеге муктаж. Ушул себептен кийинки жыйырма жылда СССР илимдер Академиясынын алдында көркөм чыгармачылыкты комплекстүү изилдөө боюнча атайын комиссия (башында белгилүү адабиятчы, профессор Б. С. Мейлах турган) иштен жатат.

Экинчиден, А. Салиевдин өзү коомдук жана гуманитардык илимдин ар түрдүү тармактарынын — философиянын, психологиянын, эстетиканын, искусство таануунун жана тил илиминин жетишкендиктерин ыктуу пайдаланат. Бөтөнчө анын И. П. Павлов, И. М. Сеченов сыяктуу улуу окумуштуулардан, Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, Д. И. Узнадзе, С. Л. Рубинштейн, Б. Г. Ананьев, А. Р. Лурия өңдүү атактуу психологдордон тартып катардагы философтор менен психологдорго чейинкилердин эмгектерин эске алып, зарыл учурларда ошо айтылуу илимпоздор менен далалашка чыгышы канааттануу, сыймыктануу сезимин тартуулабай койбойт.

Ушундан келип үчүнчү нерсе дайын болот: А. Салиев башкалардын эмгектерин пайдалануу менен чектелбейт, ашкан татаал кубулуштар жөнүндө өз сөзүн айтууга тырышат.

Акырында, А. Салиевдин «Ой деген эмне?», «Ойлоону система катарында кароо» деген эмгектери азыркы илимдеги жаңы жана келечектүү методго (системалык-структуралык) негизденген аркылуу айырмаланат.

Арийне, А. Салиевдин психология тармагындагы издөнүүлөрүндө талуу жерлер, талаштуу учурлар, жетишерлик негизделбеген тыянактар бар болуу керек. (Илимде ансыз болчу беле!) Маселен, анын «бейаң» («бессознательное») же аң-сезимден тышкары («подсознательное») кубулуштарды таптакыр эле жерип, аларды «эскирген» («анахрондук») терминдер деп аташы илимий акыйкаттыктын жеткен чеги катары туюлбайт. Не дегенде бул терминдер идеалисттик психологияда эле эмес, азыркы советтик окумуштуулардын эмгектеринде, коллективдүү жыйнактарында, атүгүл энциклопедиялык сөздүктөрдө колдонулуп, оң мааниде да түшүндүрүлүп келатат¹.

Буга окшогон күмөндүү же талаштуу учурлар автордун искусство жана тил маселелери боюнча ой-пикирлеринде бир кыйла өлчөмдө кездешет. Аларды эми тартыпбай көрсөтө берүүгө болот, анткени ал маселелердин советтик жана чет элдик марксчыл илимдер талкууланыш абалы мага аздыр-көптүр айгыне. Бирок адегенде ушул маселелердин А. Салиев тарабынан оң чечилген жактарына назар салуу кажет.

Жогоруда айтылгандай, А. Салиев биринчи кезекте акыл-эс дүйнөсү жөнүндө жалпы түшүнүк берет, анын кай бир жагдайлары менен түпкү принциптерин ачып чыгат. Мунун тил жана искусство тууралуу сөзгө тикеден-тике тиешеси бар: жалпы эле аң-сезим, ойлоо деген эмне, таанып-билүү процесси кандай болот, анын структурасы кандай компоненттерден турат, ойлоонун кандай формалары жана законченемдери бар деген сыяктуу суроолорду тастыктабай туруп кийинкилердин табиятын, өзгөчөлүктөрүн ачуу мүмкүн эмес. А. Салиевдин жалпыдан жекеге келүү талабына шайкеш курулган эмгектер циклинин методологиялык негизи мында турат: «Кимде ким жекече маселелерге киришүүдөн мурда жалпы маселелерди алдын-ала чечип албаса, ал кааласа-каалабаса да ошол жалпы маселелерге кадам сайын «уруна» берет»². Демек, аң-сезимге байланыштуу жалпы маселелерди жайынча аныктап-тактап алган соң А. Салиев жекече маселелерге — аң-сезимдин конкреттүү көрүнүштөрү болгон искусство менен тилдин табиятын тастыктоого өтөт.

¹ Караңыз: Чхартшвили Ш. Н. Проблема бессознательного в советской психологии. Тбилиси, 1966; Бассин Ф. П. Проблема бессознательного. М., 1968; Бессознательное. Природа, функции, методы исследования. т. 1—4, Тбилиси, 1978, Советский энциклопедический словарь. М., 1980, Философский энциклопедический словарь, М., 1983.

² В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 15, стр. 369.

Аң-сезим менен тил, ойлоо менен речь, ой менен сөз өз ара тыгыз байланыштуу экени, бирисиз экинчиси жашай албасы бизге окуу китептеринен белгилүү аксиомалар. Ошондуктан А. Салиевдин тилдин лексикасынын байышын жана бир эле адамдын бир канча, көбүнчө кош тилде сүйлөшүн ойлоо процессине байланыштырып, б. а. психологиялык аспектке карашы анча деле талаш туудурбайт, ал гана турсун жаңылык көрүнбөйт. Бирок анын ушул маселелердин тегерегиндеги айрым консервативдүү көз караштарга каршы чыгышы сөзсүз колдоого арзыйт. Ал эми кош жана көп тилдүүлүк маселесин өтө эле учкай козгоп, терең талдоого албашы өкүнүч туудурат. Себеби бул маселе азыр улуттар жана адамдар өтө жыш катташып жаткан шартта тек лингвистикалык же психологиялык кызыкчылык эмес, баарынан мурда коомдук-саясий актуалдуулукка айланып отурбайбы. Анан калса ушул маселенин азыркы көркөм адабияттагы бай жана кызыктуу тажрыйбасы (айталы, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы) атайын изилдөөгө муктаж болуп жатпайбы.

Эгерде тилдик кубулуштардын ойлоо менен тикедентике алака — байланышы эч кимде шек туудурбаса, искусстводогу ойлоонун орду, ролу өлчөмү абалтан кызуу талаш-тартыштардын кучагына тартылып келатат. Ал гана турсун искусствого ойлоонун, логиканын эч кандай катышы жок, искусство бүт бойдон ойдон тышкары турат, ал караманча эмоциянын, интуициянын көрүнүшү деген көз караштар дале болсо өтө көп. Мындай көз караштар, тилекке каршы, идеалисттик философия менен психологияда, эстетика менен искусство таанууда эле эмес, советтик илимий чөйрөлөрдө да кездешет. А. Салиевдин сөзгө тартылып жаткан эмгектеринин башкы пафосу дал ушул көз караштарга каршы багытталган. Автор муну үч китебинде тең ачык айтат жана изилдөөсүнүн максатын искусствонун интеллектуалдык-логикалык табиятын далилдөөгө байланыштырат. Жогорудагы көз караштын түпкү тамыры, А. Салиевдин оюнча, сезим дүйнөсүн андап-билүү процессинин төмөнкү, логикага, акыл-эске чейинки баскычы катары карагандыкта жатат. Мындай болгондо чынында да метафизика басымдуулук кылып кетер эле: андап-билүүнүн бирдиктүү, өз ара байланыштуу процесси жасалма жол менен төмөнкү жана жогорку баскыч болуп бөлүнүп жатпайбы. А маселеге диалектикалык көз жүгүрткөндө, А. Салиев туура белгилегендей, адамдын бүткүл акыл-эс ишмерлиги — «бирдиктүү, бүкүлү система жана анда «аң-сезимдин сыртында» калган эч нерсе болбойт, ойлоонун

жалпы закондору бардык учурда бирдей жүрөт. Бул кубулуштан көркөм ойлоо, образдар менен ой жүгүртүү, б. а. искусство да сыртта калбайт. Образдуу ойлоо деген логикалык ойлоо — кыргыз эстетиги жана психологунун изилдөөсүнүн чордонун түзгөн башкы тезис ушул. (Баса, маселени так ушундай коюунун биринчилиги Т. Аскаровго таандык экени башка макалада айтылат).

Арийне, искусствонун ар башка түрлөрүндөгү көркөм образдын курулушунда ойдун (образдуу жана абстракттуу) катышуу даражасы ар кыл болот. Муну А. Салиев живописсти, скульптураны, графиканы, спектаклди, фильмди, адабиятты, музыканы, бийди конкреттүү талдоо аркылуу ишенимдүү көрсөтөт. Натыйжада ойго көбүрөөк сугарылган түр болуп адабият чыга келет. Бу да адабияттын ойго түздөн-түз катышы болгон сөзгө негизделгенине байланыштуу эмеспи.

Бирок А. Салиев көркөм образды карандай ой, абстракция катары кароо бир беткей болорун жакшы түшүнөт. Ошондуктан ал көркөм образдын экинчи бир маанилүү жагын маанай, көңүл (эмоция) түзөрүнө олуттуу көңүл бөлөт. Акыры келип, окумуштуу өзүнчө алганда ой да, көңүл да көркөм образдын жаралышын камсыз кыла албайт, качан гана ан-сезимдин ушул эки формасы динамикалык биримдикке келгенде көркөм образ түзүлөт дейт. А мындай абал толгонуу деп аталат. Дал ушул абал, А. Салиевдин оюнча, көркөм образдын өзгөчө предметин жана мазмунун аныктайт.

Ошентип, психологиянын нугунда башталган изилдөө кайрадан эстетиканын түпкүлүктүү маселелерине өсүп чыгат. А. Салиев «Ырдагы турмуш» деген китебинде козголгон кай бир маселелерди эми жаңы деңгээлде кароону улантып, бир катар түзөтүүлөрдү, тактоолорду, толуктоолорду киргизет.

Биринчиден, ал дале болсо искусство менен илимдин предметтерин, функцияларын, өзгөчөлүктөрүн тактоону улантат. Алдегенд экөөнүн тең (коомдук ан-сезимдин башка формалары сыяктуу эле) жалпы гносеологиялык предмети бир, ал — объективдүү дүйнө деп, анан ар биринин өзгөчө да предметин аныктоого умтулат. А. Салиевдин пикирине ишенсек, илимдин өзгөчө предметин — дүйнөдөгү кубулуштардын ички байланыштарын, терең катмарларын, маңыздарын ачуу, искусствонуку болсо — объектилердин, нерселердин, предметтердин өзү эмес, алар туудурган элес ойлору же формалары, ток этерин айтканда, алардын толгонуу туудурган абалы түзөт. Кыскасы, илимдин өзгө-

чө предмети — объективдүү чындыктын ар кайсы көрүнүштөрү, искусствонуку — ошол көрүнүштөрдүн «кабыл алынышы, толгонушу жана чагылышы». Демек, искусство — бул экинчи маалымат (сообщение, коммуникация), б. а. билим (илим дегенибиз билимдин жогорку формасы го) жөнүндө билим, ойлонуу жөнүндө ойлонуу.

А. Салиев мындай жаңы концепцияга өзүнүн жана башкалардын искусствонун өзгөчө предмети — турмуштагы эстетикалык көрүнүштөр деген көз карашынан баш тартуу аркылуу келет. Ал гана турсун мурдакы көз карашты диалектикалык-материалисттик теорияны жөнөкөйлөштүрүү, илим менен искусствонун функцияларын теңдемелөө деп атайт. Чынында эле ушундайбы? Деген А. Салиевдин акыркы концепциясы туурабы? Менимче, бул пикирге макул болуу кыйын. Албетте, илим менен искусствонун предметтери, функциялары, өзгөчөлүктөрүн аныктоо керек (бул колдоого арзычу иш), бирок этнеттикти, астейдилдикти, кылдаттыкты эстен чыгарбоо зарыл. Муну айтып жатканым — А. Салиевдин искусствого тийиштүү китептеринин дээрлик бардыгында (ал каалайбы-каалабайбы) искусствонун гносеологиялык мүмкүнчүлүктөрүн чектөө, илимге караганда өтө эле төмөндөтүү аракети бар. Бул ойду анын китептеринен алынган көптөгөн үзүндүлөр менен бекемдөөгө болор эле. Бирок андан маңыз өзгөрбөйт. А маңыз болсо жогоруда айтылгандай: искусство — субъективдүү образ (илим дегенибиз объективдүү реалдуулуктун субъективдүү чагылышы го) жөнүндөгү субъективдүү образ болуп жатат. Башкача айтканда, бул учурда искусствонун объективдүү реалдуулукту чагылтуу жөндөмдүүлүгү барк алынбайт. Ооба, таң каларлык нерсе ушул — искусствонун интеллектуалдык, логикалык (демек, андап-билүүчүлүк) табияты үчүн күрөшкөн А. Салиев акыры келип дал ошону чектеп, илимге караганда ролун төмөндөтүп, атүгүл илимди таратуучу каражатка айлантат. Ушул мааниде анын искусство тууралуу эмгектеринин эч биринде К. Маркс менен Ф. Энгельс Диккенстин Теккерейдин, Бронтенин, Гаскеллдин, Бальзактын чыгармаларынан саясатчылар, публицисттер, тарыхчылар, экономисттер, статисттер баары биригип да айта албаган саясий жана коомдук чындыктар, экономикалык деталдар ачылган, ал эми В. И. Ленин Толстойду «орус революциясынын күзгүсү» деп айткан даанышман ойлор келтирилбегени бекер эмес. Айтор, эстетикалык маселесинде А. Салиев «табиятчылардын» туура позициясынан кайтып, искусствонун предметин адамдардын субъективдүү кабылдооло-

рунан көргөн «коомчулардын» арасына кошулуп кеткендей таасир берет. Бул, албетте, өкүнүчтүү.

Ал эми А. Салневдин искусствонун эстетикалык табияты, көркөмдүк сапаттары, кабыл алыныш өзгөчөлүктөрү, психостазис кубулушу тууралуу жазгандары анча талаш туудурбайт. Жалпысынан анын сөзгө алынган китептеринде искусствонун логикалык күчүнүн, көркөм образдын структурасындагы ойдун, акыл-эстин ролунун баса белгиленши жана ырааттуу, терең талданышы советтик психология менен эстетика илимине кошулган алгылыктуу салым деп айтууга болот. Бул искусство логикадан сырткары турган кубулуш деген көз карашты да эле болсо «пир» туткан китептердин фонунда айрыкча таасын көрүнөт.

Эгер «Ой деген эмне?», «Ойлоону система катарында кароо», «Адам психологиясы жана искусство» чылгый теория сыпатында болсо, А. Салневдин акыркы жылдарда жарык көргөн «Акыл-эс дүйнөсү жана көркөм элес» («Мектеп» басмасы, 1981) жана «Адам дүйнөсү андайт» («Кыргызстан», 1983) аттуу китептери теория менен публицистиканын ширөөсүнөн бүткөн. Биринчиси кыргызча, экинчиси орусча жарыяланган бул китептер негизинен автордун мурдакы китептеринин мазмунун кайталайт. Албетте, жаңы главалар, бөлүмчөлөр да жок эмес. Атап айтканда, эки китеп тең көбүнчө мурда басма сөзгө жарыяланган макалалардан куралып, жанараакта козголгон теориялык маселелерге конкреттүү мисалдар, далилдер сыңары туюлат. Ушул мааниде катардагы кыргыз окурмандарына, атүгүл адистерге деле, «Акыл-эс дүйнөсү жана көркөм элес» бөтөнчө пайдалуу. Анын пайдалуулугу — ичиндеги илимий маалыматтарда, публицисттик ой жорууларда эле эмес, биринчи кезекте психологиялык, философиялык, эстетикалык түшүнүктөрдүн айрым учурларда кыргызча алгачкы прет туянтлушунда. Ушул жагынан китеп баалуу саамалык болду десем анча жаңылбайм².

Аталган китептерди айырмалап турган дагы бир жакшы сапат — ар башка илимдердин (философия, социалдык психология, көркөм чыгармачылыктын психологиясы, эстетика, искусство таануу, адабият таануу) жана адабий-

¹ Ушундай көз карашты, маселен, советтик белгилүү физик, СССР илимдер Академиясынын корреспондент-мүчөсү Е. Фейнберг «Кибернетика, логика, искусство» деген китебинде (М., «Радио и связь», 1981) ырааттуу өрчүтөт.

² Муну кесиптешим К. Ибраимов «Алкоого арзырлык изилдөө» аттуу көлөмдүү рецензиясында («Кыргызстан маданияты»; 1982, № 11) акыйкат көрсөткөн.

көркөм сындын ашташуусун айгинелегени. Катардагы кыргыз окурмандарына «Акыл-эс дүйнөсү жана көркөм элестеги» элибиздин социалисттик шартта коомдук аң-сезиминин, улуттук психологиясынын, турмуш-тиричилик маданиятынын таптакыр өзгөрүлгөнүн баяндаган «Коомдук өнүгүш жана акыл-эс дүйнөсү», «Акыл-эс дүйнөсү жана искусство», «Акыл-эс дүйнөсү жана интроспекция» деген главалар айрыкча кызыгуу туудураары шексиз. Анан калса бул главалар жатык тил, публицисттик дем, кээде ал гана тургай лирикалык маанай менен жазылган. Ушул өңдүү касиеттер «Адам дүйнөнү андайт» аттуу китепке да таандык. Айтор, экөөндө сөзгө тартылган маселелердин толук эмес тизмеги мына бул: Ата Мекенди андоо, кыргыз искусствосунун жаңыланыш диалектикасы, улуттук менен интернационалдыктын карым-катнаштары, жаңы менен эскинин күрөшү, акыл-эстин түпкүрлөрү, практика менен коомдук психологиянын байланыштары ж. б.. А. Салневдин философиялык маданияты жана искусствонун ар кайсы түрлөрүнүн табиятын профессионалдык деңгээлде талдай билши дал ушул китептерде өзгөчө таасын байкалат. Атап айтканда, анын «Манас», С. Каралаев, кыргыз музыкасы, асыресе комуз, кыргыз киносу, адабияты, сүрөт өнөрү, бийи, А. Токомбаевдин, А. Малдыбаевдин, Ч. Айтматовдун, Т. Садыковдун чыгармачылыгы тууралуу ойло-ру өтө ынанымдуу жана кызыктуу. Ал эми кезегинде (60—70-жылдары) борбордук «Литературная Россия», «Литературная газета», «Дружба народов», «Вопросы философии» газета-журналдарына жарыяланып, кызуу талаш-тартыштарга катышкан «Турмуштагы жана искусстводогу жаңы менен эски жөнүндө», «Улуттардын жакындашуусу», «Улуттук жана интернационалдык», «Дүйнөнүн көп кырдуулугу жана сүрөткердин өзүнчөлүгү», «Физикага — өзүнүкү, лирикага — өзүнүкү» деген макалалардын пафосу, айрым жоболору бүгүн да өз күчүн жогото элек. Арийне, буларда жана эки китепке кирген башка главаларда эскирген, талашка жем таштаган ойлор да жок эмес. Алар көбүнчө методологияга тийиштүү болбой, жекече маселелерге байланышкандыктан, бул жерде терип-тепчүү ылайык көрүнбөйт. Бирок А. Салневдин дээрлик бардык китептеринде кашкайып турган, демек, анын чыгармачылыгындагы бир өзгөчөлүк болуп саналган моментти айтпай кетүүгө жарабайт. Ал — полемикалуулуктун кээде ченемден чыгып кеткендиги. Ооба, А. Салиев башка авторлордун (улуулардан катардагыларга чейин) эмгектерин, көз караштарын баалоодо өзүн өтө эле эркин сезип, аша чабуу-

ларга, кескин тыянактарга жол берет. Натыйжада канча бир улуу жана атактуу окумуштуулар (эстетикада — Гегелден, Белинскийден тартып азыркы белгилүү авторлорго чейин, психологияда — И. М. Сеченовдон тартып Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, Б. Г. Ананьев ж. б. чейин) кайрылбаган же чече албаган маселелерди биздин А. Салиев гана бир жаңысы чечип жаткандай таасир калтырууга тырышат. Буга бир гана мүнөздүү мисал келтирейин. «Адам психологиясы жана искусство» деген китебише жазган кириш сөздө А. Салиев «психологдордун кемчилигине искусство материалдарына жетиштүү көңүл бурбагандык кирет» дейт. А сөздүн аныгы не бир көрүнүктүү психологдор искусство материалдарына кайрылуусуз изилдөө жүргүзүшпөгөнүн күбөлөйт. Буга идеалисттик психологияны мындай кой, советтик атактуу психологдордун атайын эмгектери¹ кепил болуп турат.

Кемчилик, талаштуу пикирлер, албетте, ар бир чыгармачыл адамда кездешет. Ал эми анын ишинин негизги маанисин кантсе да оң тажрыйба аныктайт. Ушу көз караштан караганда, А. Салиевдин кыргыз илимине жана искусствосуна кошкон салымы бараандуу көрүнөт. Баарынан мурда анын мейли философия, мейли психология, мейли эстетика жана искусство таануу, мейли адабий-көркөм сын тармагындагы эмгектери болсун, теориялык деңгээлде жазылганы менен баалуу. А мындай деңгээлге ар бир эле илимий кызматкер, адабий-көркөм сынчы көтөрүлө албайт. Ошондуктан А. Салиевдин эмгектери өзүнүн бийик деңгээли менен да, көп тармактуу мүнөзү менен да кыргыз философиялык-эстетикалык илиминде, көркөм-адабий сынына абийир алып келет, окурмандардын болсо илимдин жана искусствонун татаал көрүнүштөрүн туура түшүнүү маданиятын көтөрүүгө көмөк берет.

Айтмакчы, анын эмгектеринин орус тилинде жазылыш деңгээли, жалпы эле ойлоо маданияты көп жагынан үлгү болорлук. Арийне, мындай деңгээлге А. Салиев чү дегенде эле жетпегени түшүнүктүү. Акыркы китептеринде жазганына караганда, ал бала кезден орус элин, тилин жакындан таанып-билүүгө аракет кылган, педагогика институтунун орус тили жана адабияты факультетин аяктаган,

¹ Караңыз: Л. С. Выготский, Психология искусства. М., «Искусство», 1965 (экинчи басылышы — 1968); Б. Г. Ананьев. Задачи психологии искусства. Китепте: Художественное творчество. Вопросы комплексного изучения. М. «Наука», 1982, стр. 234—245; А. Н. Леонтьев. Некоторые проблемы психологии искусства. — Анын китебинде: Избр. псих. произв. т. 2. М., 1983.

ал эми философия менен музыка боюнча билимди жаш кезинде атайын адистерден алган. Бирок анын азыркы деңгээли, жеткен бийиктиги кантсе да талантына, кажы-бас эмгегине, ар кайсы илимдердин жана искусство түрлөрүнүн артынан сая түшкөнүнө байланыштуу. Ооба, алтымыш жылдык өмүрүндө агабыз А. Салиев кыргыз айылындагы колломтону көргөндөн баштап жалпы эле Ааламды, асыресе дүйнөлүк маданияттын ааламын, анын ичинде адамдын өзүнүн татаал ааламын андаган жана ага түздөнтүз аралашкан, кийлигишкен, кошумчасын кошкон абалга жетип отурат. Анын «Адам дүйнөнү андайт» деген китебин дал ушундай кабыл алууга да болот. Ошентип, очеркти А. Салиевдин китептеринде бир-эки мерте кайталанган мынабы традициялуу образ-символ менен аяктагым келет:

Улуу тоого чыккан барбы?
Улардын үнүн уккан барбы?

Муну мындайча чечмелесе да болчудай:

Ой учугун галкан барбы?
Ой түбүнө жеткен барбы?

Ооба, ойлоо, изденүү, иштөө бүтпөйт. А. Салиевдин эмгектери, жалпы эле чыгармачылыгы баарынан мурда ой чабыты катары көрүнөт.

1984

АЗ ЖАЗСА ДА, САЗ ЖАЗГАН

Адабий сыныбыздын профессионалдык деңгээлин калыптандырган жана андан ары көтөргөндөрдүн арасында бир автор бар. Ал 1972-жылы жарыяланган «Сынчылык талант — сейрек талант» аттуу макаласында: «Көркөм чыгарманы искусство табиятынын позициясынан тап жылдырбай таразалап, илимий сыпатта талдоонун ордуна автордун керт башына асылып, ыдык көрсөтүү жагына ыңгайланышкан «келе бакан — куу союл» сынчылардан арылып, эстетикалык кылдат сезими бар, накта адабиятчы — сынчыларга кеңелгенибизге көп жылдардын жүзү болду», — деп эскерет. Бул сөздөрдү айтып жаткан Кымбатбек Укаевдин өзү 50-жылдардын биринчи жарымында пайда болгон ошо «эстетикалык кылдат сезими бар, накта» сынчылардын бири. Анын чыгармачылык өзгөчөлүгү катары аз жазгандыгын, бирок саз жазгандыгын алдын ала айтууга болот. Муну, маселен, отуз жыл аралыгында жазылган жана жарыяланган макалаларынын мыкты деп саналгандары топтолгон «Бир нөшөрү» аттуу тандалма та-

риздеги чакан жыйнагы (бар болгону он басма табак) ырастай алат. Экинчиден, көрсөтүлгөн жыйнак автордун чыгармачылык эволюциясын, кызыкчылыктар чөйрөсүн, ойлоо жана жазуу манерасын же стилин айкындоого да мүмкүндүк берет.

К. Укаев чыгармачылыкка жаңыдан аралашкан чакта көбүнчө балдар адабиятынын маселелерине кызыккан. Буга 1950-жылдары жазылган «Эң кичинелердин жанры» жана «Балдар жазуучусу Кусейин Эсенкожов» деп аталган макалалары далил. Биринчисинде жалпы эле балдар адабиятынын табияты, өзгөчөлүктөрү жөнүндө теориялык маалыматтар берилет, кыргыз балдар адабиятынын, асыресе эң кичинелерге арналган чыгармачылыктын абалы мүнөздөлөт, ушул контекстте Р. Шүкүрбековдун «Эки бөжөк» деген тамсил-жомогу талданат. Баса, макаланын түпкү ою бул: адабияттын эң кичинелерге арналган жанрында кыргыз фактысы боюнча айтканда «кечээ жакынкы жылдарда эле кыргызга жемдик материал табылчу эмес. Али да болсо биздин балдарыбыз мектепке киргенче жалаң оюнчук менен алек болуп келе жатышат. Албетте, муну капалуу иш деп айткандан башка чара жок. Ошентип турганда окуу педагогикалык басмасы 1958-жылы жарыкка чыгарган Райкан Шүкүрбековдун «Эки бөжөк» аттуу китеби бөбөктөр жанрынын моторун айлантып, кыймылга киргизди».

К. Укаев бөбөктөр адабиятынын «моторун айлантып, кыймылга киргизген» ушул чыгарманы аябай кылдат, көп жактарынан (жаралыш шарты, жанрдык табияты, сюжеттик линиясы, идеясы, ыр түзүлүшү, стили, юмору) талдайт. Баарынан ылайыктуу көрүнүш — мындай талдоо өз кезегинде Р. Шүкүрбековдун чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн ачуу менен эриш-аркак жүрөт. Кийинки макала дагы фактылык негизинин жаңылыгы менен көңүл бурдурат: мында К. Эсенкожоевдин чыгармачылыгы биринчи иретте кеңири каралат, кыргыз балдар адабиятындагы орду көрсөтүлөт. Сынчы К. Эсенкожоевдин фантастикалык чыгармаларынын сюжетин, кейипкерлеринин образын бир кыйла чыйрак талдайт, бирок жаш жазуучунун реалисттик багыттагы чыгармаларына өткөндө андай тактыкты, кылдаттыкты көрсөтпөстөн, үстүрт санактоого жана мүнөздөөгө жол башотот. Ошентип, макаланын жалпы күүсү бошоңдоп кетет. Мындан тышкары эки макалада тең терминдик чаташуулар, К. Укаев адегенде эле өзүн кыргыз тилинин мыкты билерманы экенин көрсөткөнүнө карабастан, тилдик келегейликтер, орусчадан калыкталган, же которулбай калган

сөздөр учурайт. Айталы, эки макалада тең сынчы такай кичинекейлердин жанры деп жүрүп отурат, а бул так эмес: кичинелердин адабияты — жанр эмес, жалпы эле адабияттын, анын ичинде балдар адабиятынын бир тармагы, сатаасы. Ал өз кезегинде ар түрдүү жанрларга (бешик ырлары, оюн ырлары, табышмак, жаңылмач, жомок, эсеп чыгармалары ж. б.) бөлүнөт. Ушул өңдүү көрүнүш фантазия менен фантастиканы чаташтыруудан, маанилеш эсептөөдөн келип чыгат. Чындыгында фантазия — жалпы эле аң-сезимдин, ойлонуунун, өзгөчө искусствонун сапаты, фантастика — адабияттын бир салаасы. Деген менен сөз болгон макалалар кыргыз балдар адабиятынын тарыхын, ошол учурдагы абалын тастыктоодо алгачкы олуттуу саамалык болгону менен азыр деле баалуу, пайдалуу көрүнөт.

60-жылдар К. Укаевдин сынчылык таланты такшалган, өнөрү өргө өрчүгөн жылдар болду окшойт: анын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрү менен бөтөнчөлүктөрү дал ушул убакта аябай айгинеленип, түгөл ачылды. Айрыкча сынчы поэзиянын табиятын кылдат түшүнөрүн, аны талдоого да уста экенин айныбай таанытты. Ушул багыттагы макалалар тизмегин «Ак Мөөрдүн арманы» ачып, «Оту өчпөгөн лирика» (А. Осмонов жөнүндөгү), «Сөз бороону» М. Алыбаевдин чыгармачылык портретин улантып жалпылоочу жана проблемалуу кыяздагы «Изденүү — менменсинүү эмес» жыйынтыктады.

«Ак Мөөрдүн арманы» (1960) — ырасында эле эң сонун макала, учкул поэзияны талдоонун жакшы үлгүсү. Анын башкы артыкчылыгы, негизги жетишкендиги — чыгармага карта көп кырдуу, туташ /системный/ мамиле жаганында. Ачык айтканда, макалада С. Эралиевдин айтылуу «Ак Мөөрүнүн» дээрлик бардык жактары каралат: идеялык-эмоционалдык пафосу, ички-тышкы адабий таасирлер, социалдык мазмуну, сюжети, ички дүйнөнү ачуу ыкмалары, каармандар, деталдар, тили, ыр түзүлүшү, фольклордук салт менен байланыштары, кемчиликтери ж. б. Сынчы маселени адегенде эле кабыргасынан коёт: акыркы кездеги адабий журтчулук аңыз кылып, оозго алынган чыгарманын сыры эмнеде? К. Укаев бул суроого жооптуу тышкы окшоштуктарды жана белги-чендерди издөө аркылуу бербейт, кайра андай мамилеге каршы чыгат. Кеп — чыгарманын «ичинде», аны аныктаган идеялык пафосунда — сынчынын тереңдеги ою ушундай. А андай пафостун өзөгүн, «рационалдык данын» элдик поэма — чыныгы эркин сүйүү жөнүндөгү арман түзөт. Бирок адабиятта «көркөмдүгү жок жылаңач идея жашай албайт»

эмеспи — ошол себептүү сынчы: «чыгарманын көркөмдүгүнө эстетикалык талдоо жүргүзүү аркылуу барып, анын идеялык пафосун ачуу жөн болот» дейт. Мына ушундан кийин ал жанараакта саналган конкреттүү маселелерге ой бурат. Сынчы айрыкча Мөөрдүн образын өтө кылдат кабыл алып, ишендире талдаганын белгилеп кетүү керек. «Поэмада Мөөрдүн башка мөөрлөрдүн да башынан табылуучу акылдуулук, адамкерчилик сапаттары анын дал ушул психикалык характери — уяңыраак сезим, бугун ичке каткан сабырдуу эмоция (астын сызган автор — А. Э.) аркылуу берилип, Ак Мөөргө гана сынымдуу, Ак Мөөргө гана ылайык индивидуалдуу кайталангыс образ иштелип чыккан» — бул ой макалада бир катар талдоолордун негизинде далилденет. Ушул сыяктуу конкреттүү талдоолор Болот менен Жантайдын образдарына да жасалат. Мындан келип поэманын калган өзгөчөлүктөрү дааналанат: «Эралиевдин поэмасында окуялар аз болсо да драматизм күчтүү. Анда образдар чыйрыктырып кирген талаш-тартыш, карама-каршылык, кайчылык, күрөш, кыймыл-аракет, пейзаждык сүрөттөөлөр, философиялык ой жүгүртүүлөр, лирикалык чегинүүлөр аркылуу ачылат». К. Укаев акындын ушул бийиктикке көтөрүлүүсү элдик тилдин стихиясын жакшы билгенине, көркөм сүрөттөө жана туюнтуу каражаттары кырдаал-шартка, каармандардын кыймыл-аракетине ылайыктуу табылганына, поэтикалык сезим чегининин так сакталганына байланыштуу болгонун иш билгилик, усталык менен көрсөтөт. Ынгайына жараша акын сыяктанып сынчы да публицисттик чегинүү жасап, поэмадагы өйдөлүк менен пастык, нукуралык менен жалгандык тууралуу оюн ортого салат. С. Эралиевдин поэмасынын негизинде чыныгы акын кандай болорун далилдүү көрсөтүп келип ал мындай жөндөм-шыктан кур алакан калгандарга өз өтүнүчүн айтат: «сенде андай (б. а. акындыкындай.— А. Э.) жүрөк жокпу, өзүң жазам деп убара болбо, ... «сөз падышасы ырдын» (Абай) асыл наамын булгап, аброюн кетирбе, окуучунун бүгүнкү арыштап өскөн көркөм көңүлүн калтырба, айланайын халтурщик акын!..» Айла-сыздан күлкү туудурган бул күүдүргү сөздүн артында канча бир ачуу чындык жатат! (Тилекке каршы, мунтип жалынып-жалбарсаң да, же болбосо ачуун келип акарат айтсаң да халтурщик «акын» көктүгүн койбостугун көп эле көрүп жүрөбүз го. Ага каршы күрөштүн таасирдүү жолу — ошол эле нукура акындарды көтөрүү, чыгармаларын колдоо болот. Ошондуктан С. Эралиевдин чыгармасындагы жакшы көрүнүштөрдүн дээрлик бардыгын сын-

чынын ак көңүл, чын пейил менен терип-тепчип санашы, аларды далилдөөгө умтулуусу колдоого арзыйт). Ушундан келип поэмадагы айрым өксүк жактарды көрсөтүү да ак пейилден туулат. К. Укаевдин пикири боюнча, андай кемчиликтерге кээ бир эпизоддордун калпыстыгы, негизги образдардын белгилүү өлчөмдө модернизацияланышы, кээ-кээде дидактиканын көрүнө калышы, А. Осмоновго таасирленүү кай бир учурларда чыгармачылык мүнөзгө өтпөшү жатат. Далилдерге таянган бул сын пикирлер катмардыктай баяндалат.

Бирок макаланын өзүндө да мүчүлүштүк жок эмес. Маселен, поэманын С. Эралиевдин ага чейинки чыгармачылыгы, акындын ушул чыгармага кандайча камылга менен кириши сыяктуу маселелер жана жалпы эле кыргыз поэзиясынын ошол кездеги контекстти менен байланыштырылбаганы — олуттуу кемчилик. Натыйжада «Ак Мөөр» поэмасы С. Эралиевдин өзүнүн чыгармачылыгынан да, бүткүл кыргыз поэзиясынан да обочолонуп калган. Бул өз кезинде чыгарманын жаңычылдык табиятын тастыктоого өзүнчө бир көшөгө болгон.

Ошентсе да «Ак Мөөрдүн арманы» кыргыз сынында чыгарманын ички түзүлүшүн кылдат түшүнгөн, социалдык жана эстетикалык талдоону ыктуу кыйыштырган мыкты үлгүлөрдүн бири катары кала берет. Анын үстүнө С. Эралиевдин бул поэмасын мындан өткөрө мыкты талдаган тажрыйба азырга чейин жарала элек.

Ал эми жалпысынан жакшы жазылган «Оту өчпөгөн лирика» жана «Сөз бороону» деп аталган макалалар туурасында минтип айтуу кыйын, анткени аларда (айрыкча акыркысында) жогорудагыдай конкреттүүлүк, далилдүүлүк жокко эсе. Башкача айтканда, алар — жалпы пикирлер, жалпы таасирлер. Алардын арасында А. Осмоновго карата айтылгандары көп учурда тарыхый жана илимий акыйкаттарга дал келет. Анан калса сынчы өзүнө гана таандык стилде ойлорун кызыктуу, күтүлбөгөндөй, образдуу кылып айтат. Мынакей анын А. Осмоновдун Ата журтка арналган атактуу ырына комментарийи: «Ал «аяздуу» ырды окуганда биз ичиркенип «үшүбөйбүз», тескерисинче, Алыкулдун сырты бубак, ичи куунак ырларынын отуна, ысык илебине жылынабыз. Ал кайсы от, кайсы илеп? Ал — акындын Ата журтуна ысык махабаты! Алыкулдун жеке бул ыры эмес, кайсы гана ырын окубайын, баштан-аяк элине, жерине Мажнун болгон чексиз сүймөнчүлүктөн туулган ысык махабаттын илеби уруп, акындык жүрөктүн дүпүлү согуп турат». Бирок бул бир тараптуу

процесс (жалгыз гана акындын сүйүүсү) эмес. Анын тескери байланышы да бар. Ошондуктан акын жана Ата журт маселеси кош бирдиктүү процесс. Муну К. Укаев да илгиртпей туят: «Акындын ырларынын бизди «үшүтпөгөн» жылуулугунун дагы бир сыры ал чыгармаларда советтик Ата Мекендин адамга деген энелик мээримин сакталган. Дал ошол себептүү биз анын ырларын кайрадан кайра үнүлүп окуп, таптуу отуна жылынабыз. Анткени Ата журтту сүйүүдөн, Ата Мекендин энелик мээриминен артык дүйнөдө жылууулук жок!».

Макаланын дагы бир алгылыктуу жагы — акындын ар бирибизге жадыбалдай жат өмүр баянын кайталап отурбай, ал өмүр баянды ырлардан издеген жана тапканы. Мында сынчы өмүр баянды издерин иликтөө менен чектелбейт (анткенде иш жарым-жартылай гана аткарылган болор эле), анын чагылыш ыкмаларын да териштирет. Акындын поэзиясынын башкы артыкчылыктары катары ойлуулукту, жөнөкөйлүктү жана табигыйлыкты, улуттук менен интернационалдыктын биримдигин көрсөтөт. Акырында келип А. Осмоновдун чыгармачылыгын мындан ары да изилдөөнүн зарылдыгын билдирет: «Республикабыздын адабият изилдөөчүлөрүнүн алдында анын эң мыкты чыгармаларына конкреттүү темалар боюнча дагы да терең изилдөөлөр, сындар жазып, аларды окуучуларга толук жеткирүү деген асыл милдет турат». Бул сөздөрдүн акыйкаттыгында эч бир калет жок.

Албетте, А. Осмонов поэзиянын аска белдерине оңой гана чыгып албаганы белгилүү. Анда да «өсүштүн оорулары», жаңылуулар, ички карама-каршылыктар болгон. Макаланын талуу жагы — дал ушул көрүнүштөрдү элес албай, карандай мактоо менен чектелгендикте. Мындай бир беткейлик М. Алыбаев жөнүндөгү «Сөз бороону» деген макалада жетер жерине жетет: эч бир талдоо, конкреттүүлүк, далилдүүлүк жок; бүтүндөй эле мактоо, акынды кооз сөздөр менен ороп-чулгоо, анын алдына бүк түшүү. Ал гана турсун макалада М. Алыбаевдин чыгармачылыгын талдоо мүмкүн эмес дегендей агностицизм кейпиндеги ой айтылат: «мурунку кезде Кызарттын белин ашып, Жумгалга жетүү кандай кыйын болсо, Миндин «чыгармачылык ашуусун» ашып, ырларын «жиликтеп» талдоо ошондой кыйын дегибиз келет». Көрсө, М. Алыбаев сынчынын өзүнүн сөзү менен айтканда, «ай-жылдын эмес, кылымдын кыйшайбас акыны» экен, ал «сыртынан көрүүгө комсоо, сырдуу китеби менен кылымдарга таанылып, кыйла журтка алынып, кадимки Толубай сынчы таптаган тобурчак

чаар аттай чаалыкпай чуркай берет» экен. Ылайым ушундай болсун, бирок андан да кыйын, не бир улуу адабияттардын улуу классиктеринин чыгармаларын деле колдон келишинче талдап жүрүшөт го. Дегинкисинде илимий талдоого алууга мүмкүн болбогон эч нерсе жок. Анын сыңарындай, С. Эралиевдин «Ак Мөөрүн» тамшандыра талдаган К. Укаев кантип эле М. Алыбаевдин ырларын талдай албай калсын? Кеп кантсе да башка жакта: «Мидиндин ырларын үңүлүп окуп отуруп мен табият бороонунан бөлөк, сөз бороону да бар экен го деген түшүнүккө келдим», — дегениндей, сынчынын өзү да макаласында ой бороонунан мурда сөз бороонуна — тилди безеп, карандай кооз жазууга азгырылып кеткен.

Эгер жогорудагы макалалар жеке акындардын чыгармачылыгына арналса, «Изденүү — менменсинүү эмес» 60-жылдардагы кыргыз поэзиясындагы изденүүлөр жөнүндөгү жалпылагыч макала. Ал 1968-жылы «Кыргызстан маданиятынын» беттеринде жүргөн «Акындарга үч суроо» аттуу талкууга карата жазылган. Макаланын чордонун ошол талкууда талашка түшкөн традициялык ыр менен ак ырдын карым-катнашы жагдайындагы маселе түзөт. Бул маселе боюнча К. Укаев калыс теориялык жактан ынандуу бир топ ой айтат, бирок макаладан кашкайып турган нерсе — бири бирин жокко чыгаруучу карама-каршы пикирлер да аз эмес. Маселен, сынчы бир жерде: «Ак ыр өз жөнү менен, уйкаштуу ыр өз жөнү менен жакшы» (145-б.) деп туура айтат, бирок анын алдында эле С. Жусуевдин уйкаштыкка негизделген «Нөшөр» аттуу ырын «ак ырдын алтынына да алмашкысы» келбейт (144-бет). Экинчи мисал: «Поэзия кумдан алтын издегендей машакат менен табылат. Ошондуктан өзүн көрсөтүүгө аракет кылып жаткан ар кандай жаңы угумду, жаңы жанрды тап жылдырбай танып эмес таанып, колдоп отурушубуз абзел. Жаңы образ, тың форма табуучу талапты жарык адамдарга ашкерс этияттык менен кароо керек, жаңыга жакын сезимтал акынга ойлонбой айткан ар бир сөздүн өзү тескери таасир этиши мүмкүн. Талантка кылдаттык менен мамиле кылуу — лениндик эстетиканын талабы» (134—135-б.). Бул, арийне, калетсиз сөздөр. Эми кайрадан К. Укаевди окуйлу: «Кийинки жылдарда кыргыз поэзиясында изденүүнүн синонимине айландырылып жүргөн «ак ыр» деп аталган нерсе жалган жаңычылдыкка негизделген формалисттик «көңүгүүлөрдөн», «атың чыкпаса жер өрттө» болгон «жаңычыл» дүрбөлөңчүлөрдүн курулай шанданууларынан улам келип чыккандыгын жогорку фактылар качан да

болсо тандырбайт» (115-бет). А «жогорку фактылар» деп Р. Рыскуловдун айрым ырлары аталат, бирок мисалдар менен көрсөтүлбөйт, талданбайт. Ага карабастан сынчы жалпы кыргыз поэзиясына карата жыйынтык пикир таңуулайт. Дагы бир жерде: «Бир дегенди уйкаш менен да, уйкашсыз да, өлчөмдүү да, өлчөмсүз да бардык үн менен жаңырык салып да жана жайма-жай шыбырап да жазууга болот, — эң башкысы — айта турган оюң болсун да, ал эң бир жарашыктуу формада усталык менен берилгендей болсун» (127-бет), — деп акыйкаттын жеткен чегин айтат, анын артынан эле: «Кыргыз поэзиясында ак ырга көчүүгө бел байлаган акындын» элеси менин көз алдымда ээн талаа-эрме чөлдө кербенинен айрылып төө менен жалгыз-жарым бараткан адамды элестетет (129-бет) дейт. Ошентип, К. Укаев бир колу менен көтөргөндү экинчи колу менен басат, сөз жүзүндө ак ырды таңбаса, иш жүзүндө таңат. Натыйжада прогрессивдүү традицияны жалгыз гана традициялык ырга таандык кылат (121-б.), традициялык ырды кандайдыр өзгөрүлбөс, сенек нерсе катары санайт. Анан калса ак ыр менен эркин ырды бирдей карап, ортолорундагы айырмачылыкты, ак ыр менен эркин ырдын дүйнөлүк прогрессивдүү поэзияда да күчтүү салты (У. Уитмен, В. Незвал, Л. Арагон, И. Волькер, П. Неруда ж. б.) бар экенин элес албайт. Ак ырга кызыккан кыргыз акындардынын «сүйөр-тиреги» деп жалгыз гана Э. Межелайтисти эсептейт. Акырында, К. Укаев традициялык ырды улантып жатышкан айрым акындардын чыгармаларындагы олуттуу кемчиликтерди (штамп, трафарет, көндүм ыкма, сырткы кооздук ж. б.) эч сөз кылбайт. Кыскасы, макаладан сынчы иш жүзүндө традициялык ырды жакшы көрөрү, эркин жана ак ырга өгөйүрөөк мамиле жасары айкын болот. Бул, албетте, өкүнүчтүү: социалисттик реализм адабиятында форма менен стилдер көп түрдүү болору жөнүндөгү белгилүү жобого анча шайкеш келбейт.

К. Укаевдин 60-жылдардын аягында прозалык чыгармаларды талдоого да кайрылганына «Турмуш чындыгы жана көркөм чындык» аттуу макала далил. Партнялык туура позициядан туруп жазылган бул макалада жазуучу Ш. Абдырамановдун «Дыйкандар» романындагы чыгармачыл ниет менен анын көркөм ишке ашырылышынын ортосундагы карама-каршылык ушундан улам кеткен идеялык-көркөмдүк мүчүлүштөр принциптүү сынга алынат...

70-жылдардын башында жазылган «Сөз кудурети» — мунун каршысындагы, б. а. идеялык-эстетикалык сапаты бийик кубулушка — Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына ар-

налган макала. Мында бир катар туура байкоолор жана жыйынтыктоолор бар, бирок өкүнткөн нерсе — алардын «жалпы пландан» арылбай, талдоолор аркылуу тереңдетилбей калганы. Буга макаланын жанры (Ч. Айтматов менен маск) белгилүү өлчөмдө таасир берсе керек. Ушул өңдүү оң сапаттар жана кемчиликтер он жылдан соң, б. а. 80-жылдардын башында жазылып, негизинде юбилейлик мүнөзгө ээ «Бала жыттуу ырлар», «Калем кайраткери», «Жоокер акын», «Учкул сөздүн кырааны» аттуу чакан макалаларда да бар. Булардагы дагы бир кошумча кемчилик — сөзгө алынган акын-жазуучулардын (биринчи претте А. Кыдыров менен М. Абдукаримовдун) ашыкча макталышы. (Бул дегн эле биздеги юбилейлик макалалардын туруктуу «ылаңы»го).

Сөздү эмнеден баштасам, ошону менен аяктаган жүйөөлүү болор. Анын үстүнө «Сынчылык талант — сейрек талант» аттуу макала ашык-кеми жок эле К. Укаевдин өзүнүн чыгармачылык кредосунун чагылышы катары кабыл алынат. Атап айтканда, макаланын төркүнүн түзгөн адабий сындын чеберчилиги, тили жөнүндөгү маселе эң оболу К. Укаевдин өзүнүн сынчылык тажрыйбасынан туулат: ал дал ушул маселеде устат, дал ушунусу менен кыргыздын башка адабиятчы, сынчыларынан аттын кашкасындай айырмаланып турат. Ошол себептүү анын мынабу пикири чындыкка шайма-шай келет: «Адабий сын — бул синтетикалык жанр. Ал бир жагынан илимге тиешелүү болсо, экинчи жагынан искусствого тиешелүү. Сынчынын жазганы — илимге негизделген художниктин эмгеги катары бааланууга тийиш». (Алдын сызган автордун өзү. — А. Э.). Ооба, К. Укаевдин өзүнүн сын эмгектери демейде художниктин эмгеги катары көрүнөт. Ошондуктан ал жөнүндө жазгандар аны «адабий сындын акыны» (С. Карымшаков), «тирик сынчы» (К. Даутов) деп аташкандары бекеринен эмес. Бирок өйдө жакта бир-эки мерте айтылгандай, К. Укаев мына ушул жөндөмдүүлүгүнө ашкере маани берип, кээде карандай сөз бороонуна, тилдин кооздугуна азгырылып кетет. Мындай учурда жазгандары өзү туура талап кылгандай, илимге (демек, ойлонууга, талдоого, жалпылоолор жасоого) негизделбей калат. Ошентип, ой менен сөздүн, ойлонуу менен тилдин ортосунда кайчылашуу туулат. А чыныгы сында бул экөө эриш-аркак келери аксома кеп.

К. Укаевдин экинчи өзгөчөлүгү — аз жазса да, саз жазгандык адегенде эле белгиленген. Муну автордун өзү чукугандай сөз тапкырлыгы менен мындайча түшүндү-

рөт: «Адабиятта аз жазып, саз жазган адам жалкоо эмес, көп жазып, көпөлөктөй жеңил сөз менен чампалап жазган адам жалкоо. Басма сөз бетиндеги окшоштук, жалпылама жайдак сөздүүлүк, штамп — стандарттуулук ойдун жалкоолугунан келип чыгат». Буга сөзсүз кошулуу керек. Ошентсе да сынчы агабыздын көптөн бери (он жылдан ашып баратат) жандуу адабий процеске жакындан аралашпай, сынга катышпай келатышы өкүнтпөй койбойт. Анткени, кайрадан да өзү акыйкат көрсөткөндөй, «сынчынын ролу», «өнөр сайышына» түшчү майданы — газета-журнал». Анда эмес биз сынчынын үнүн маал-маал угуп, газета-журналдардан окуп тургубуз келет. Мунун башкы себеби ошол эле учкул сөздө: сынчылык талант — сейрек талант. А талант деген өз ээсине эмес, эң оболу элге таандык болуп, элге кызмат кылышы керек.

1984

СЫНЧЫ ДАГЫ — ЖООКЕР!

Камбаралы Бобулов кыргыз адабий сынына эрте аралашып, окурмандар менен адабий чөйрөгө эрте таанылган. Анын жаштык демөөр, жалтанбас мүнөз менен жазылган «Окуучулук каттары» студенттик алгачкы жылдарында, жыйырмага да чыга элегинде «Ала-Тоо» журналына жарыяланып, темасынын жаңылыгы, ой-сезимдеринин өз алдынчалыгы менен көңүл бурууга арзыган. Атап айтсак, 1955-жылы «Окуучунун каты» деген рубриканын алдында жарык көргөн алгачкы «Сүйүү лирикаларынын туура бааланышы зарыл» деген эки бет пикири вульгардык сындын салдары толук кете элек кезде өзүнүн жаңыча мамилеси менен айырмаланган: азыр эч кимде талаш туудурбаган махабат лирикасы ал кезде бир беткей сындан жактоону талап кылган. «Эмнегедир кийинки жылдарда кыргыз поэзиясында сүйүү лирикалары көп жазылбай, «кризиске» учурап келаткандыгы жашырын иш эмес. Калыбы, анын негизги себептеринин бири — айрым сынчылар тарабынан сүйүү лирикаларын жазууда акындарга туура эмес багыт берилип келгендигинен болсо керек», — деп баштап кат.

Чү дегенде эле ушундай мазмунда кат жазуу К. Бобуловдун адабий зиректигин, батылдыгын (смелость) маалымдаган. Бир жылдан соң жарыяланган экинчи «Окуучулук каты» андан бетер батылдыкты айгинелеген. Анткени ал Т. Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилерин» катуу негизсиз сынга алган А. Токомбаевге багытталган «Окуу-

чулук кат» эле. Анда жаш автор атактуу акындын позициясына макул эместигин ачык билдирип, романды бир кыйла даражада так талдоого алган. Ошол эле кезде К. Бобулов бир жактуулукка жол бербей, чыгармадагы өзү байкаган кемчиликтерди кошо көрсөткөн. Эки каттагы тең орток он сапат — жаш сынчынын адабияттагы реализмди жакташы. Айталы, биринчи катта ал сүйүүнү турмуштук татаал көрүнүштөрдөн ажыратып (өкүнүчсүз, муңаюусуз, түз сызыктуу жалаң кубанычтуу кылып) сүрөттөөгө каршы чыгат. Экинчисинде Т. Сыдыкбековдун романында «кайгыга караганда юмор көп... Түн менен күн, кайгы менен кубаныч алмашып жүрүшүн Сыдыкбековго эскертебиз», — дейт. Ошол кездеги кыргыз адабиятынын эң атактуу өкүлдөрүнүн бирине «эскерткен», экинчисине тикеден-тике каршы чыккан студент К. Бобулов эки жылдан кийин «Ала-Тоого» ого бетер курч «Поэзиядагы халтуранын жолун бөгөөгө мүмкүнбү?» деген чоң макала жарыялап, аты-жөнү белгилүү жана анча белгисиз бир нече акынды кадимкидей «кызыл камчыга алган», б. а. туура дооматтарды коюу менен бирге кызуулукка, кескиндикке да жол берген. Жаштык кызуулук менен түшүндүрүлүүчү бул кемчиликти кантсе да адабиятка карата ак ниет мамиле, поэзиядагы ак-караны ажыратчу ниети, көркөм табиттин тактыгы жана талдоолордун ишенимдүүлүгү «жууп» кеткен.

Арийне, К. Бобуловдун адабий сынга минтип тез ара-лашканы тегин жерден болгон эмес. Адабиятка табигый шык жөндөмүнөн, зиректигинен тышкары ага олуттуу көмөк көрсөткөн эки жагдай бар болчу. Биринчиден, ал жылдарда кыргыз сыны вульгардык социологизмден аздап кутулуп, жандуу көркөм туумга, эстетикалык теорияга таяна баштаган эле: А. Салшевдин, К. Асаналневдин, Ш. Үмөталиевдин сын макалалары негизинен профессионалдык деңгээлге көтөрүлүп калган. Экинчиден, ошол учурда кыргыз сынында орустун улуу революционер-демократтары В. Г. Белинскийдин, Н. А. Добролюбовдун, Н. Г. Чернышевскийдин эстетикалык-сын мурасын терең өздөштүрүү башталган.

Ушул процесс — профессионалдык деңгээлди жана орустун улуу революциячыл-демократ сынчыларынын мурасын өздөштүргөндүк жаш сынчынын Т. Сыдыкбековдун «Тоо балдары» жана «Тоо арасында» аттуу айтылуу романдарын социалдык талдоого алган «Оморчулук деген эмне?» «Ыманбай жана кээ бир зыяндуу ата салттар» деген макалаларынан аябай даана байкалат. Жашырганда эмне: аталган макалалар ал гана турсун Н. А. Добролю-

бовдун «Обломовчулук деген эмне?» аттуу атактуу макаласынын түздөн-түз таасири менен жазылган. Муну К. Бобуловдун өзү деле танбайт, кайра, улуу революционер-сынчыны бир катар макалаларында, сүйлөгөн сөздөрүндө чоң урмат менен дембе-дем эскерет. Дегинкисинде туура кылат: орус революциячыл-демократтарынын теориялык-сын мурасы советтик эстетикалык сын ой-пикир үчүн баа жеткис кеңч болуп кала бермекчи. К. Бобуловдун көрсөтүлгөн макалаларынын мааниси — дал ушул зарылдыкты алгачкылардан болуп туюп, кыргыз адабий сынынын методологиялык казынасына айландыргандыкта. (Муну 1962-жылы өз алдынча жана эмоциялуу маанайда жазылган «Жалын жүрөк Герцен» деген макаласы да далилдейт.) Айтмакчы, бул маселеге К. Бобулов 1958-жылы жарыяланган «Азыркы адабий-сын жөнүндө айрым пикирлер» деген макаласында атайын көңүл бөлөт: «Биздин оюбузча, кыргыз сынынын артта калып жаткан эң орчундуу себеби — сынчылардын али да болсо... көркөм-адабий чыгармаларды турмуштук критерийлер менен карабай жатканында. Эгерде биздин сынчылардын макалаларында күндөлүк турмуш, мезгил күн тартибинен койгон турмуштук проблемалар, тиричиликке байланыштуу маселелер адабий маселелер менен карым-катнаш, изилденген болсо, сынчылар турмуш менен тыгыз байланышта болсо, сын өз милдетин толук аткарат эле». Бул КПСС БКнын 1972-жылы кабыл алган «Адабияттык-көркөм сын жөнүндөгү» токтомунда айтылган адабий процессти коомдук турмуш менен тыгыз байланышта кароо керек деген талапка куп гана шайкеш келет. Арыйне, К. Бобулов адабияттын эстетикалык спецификасын эстен чыгарбайт, бирок аны менен гана чектелүү туура болбостугун баса белгилейт: «Талашсыз, сынчы жазуучунун чыгармасындагы поэтикалык өзгөчөлүктөрүн ачыш керек, жазуучулардын, акындардын стилдик айырмачылыктарын, ажарларын талдоо керек, бирок сынчылар ошол адабий компоненттер менен чектелсе сынчы деген наамды түзүк актабай, ал ошол жазуучунун чыгармасынын көлөкөсүндө гана калат». Ал эми сынчы, К. Бобуловдун таамай аныктоосу боюнча, «өз мезгилинин канаттуу жарчысы, күрөшчүсү» болуш керек. Андан ары К. Бобулов андай сындын улуу үлгүлөрү катары Белинскийдин, Добролюбовдун, Писаревдин эмгектерин атайт. Ал ушул өңдүү жалпы теориялык пикирлер менен чектелбей, өзүнүн кесиптештери — кыргыз сынчыларынын эмгектериндеги социалдык талдоонун жоктугун өкүнүч менен көрсөтөт. Мисалы, Т. Сыдыкбековдун романдары

К. Асаналнев тарабынан эстетикалык аспектерде жакшы талданганын, бирок романдардагы эң керектүү нерсе — турмуштук мазмун көп учурда көз жаздымда калганын адилет белгилейт. Ушул мааниде «Оморчулук деген эмне?» «Ыманбай жана кээ бир зыяндуу ата салттар» сынчынын өз пикирлеринин иш жүзүндө далилдешти катары кабыл алынат.

Биринчи макала: «Омор аке ким, оморчулук деген эмне, ал кайдан келип чыкты?» деген суроолорду чечүүнү алдына максат кылып коёт. К. Бобуловдун «Тоо балдары» романындагы ушул образды бөлүп алышы ары кызык, ары оригиналдуу. Анткени автор «Омор акени романдагы башкы каарман катарында эсептебейт, Омор аке Садырдай, Аскардай күндөлүк турмушка активдүү катышпайт. Ал жардамчы катарында тоо балдарынын арасында таягын сүйрөп, «тээк» деп гана «бош» жүрөт. Ошого карабастан Омор аке романдагы эң күчтүү образга айланып, окуучунун көңүлүн өзүнө бурат. Омор аке — романдагы окуяларды, каармандарды тыгыз бириктирген пружина. Эгер Омор акени убактысынча сызып таштасак, романдын тереңдиги алда канча бөксөрө түшмөк». Чынында сынчынын бул ою өз мезгилинде жаңы, адаттан тыш болгон: «Тоо балдары» жөнүндө жарыяланган көп сандаган макалалардын, рецензиялардын эч бири Омор акенин образын ушундай өңүт-төн көрө албаган.

К. Бобуловдун Омор акенин образын талдоосу, түшүндүрүүсү да кызык, ынанымдуу: ал Омор акени баарыдан мурда коомдук тип, белгилүү бир тарыхый шарттардын туундусу дейт: «Оморду кыргыз элинин мурдагы тоо арасында жаатташып, такымга союл, чокмор кыстарышып, камчы үрөшүп жашашкан жайдак уруучулук турмуш жаратты... Омор аке... бүт каны-жаны менен кыргыздык тип... Омор акедей тип революцияга чейин кол өнөрчүлүктөн, бакчылыктан алыс, мал чарба менен турмуш өткөргөн элет элде гана болушу мүмкүн», — сынчынын негизги ойлору ушундай. Жаш сынчы Омор акенин чыгыш тегин изилдөө менен гана чектелбей, анын социалисттик коомдогу абалын, жаңы шарттарга ыңгайланыш диалектикасын, мурдатан биротоло катып, аң-сезимге сиңип калган каада-салттарын, жүрүм-турумдарын таштай албай жүрүшүн, атүгүл бүгүнкү күндүн Оморлору да пайда болуп жатканын кылдат тастыктап, төмөнкүдөй публицисттик жалпылоого жеткирет: «Келечекте Омор аке жаңылат, адашат, өзгөрөт, ар түрдүү калпактарды, чепкендерди жамынып жашай берет. Оморчулукту университетти бүтүрүп, значок

тагынып жүргөн кээ бир мугалимдерден, кызматкерлерден, колхоз активдеринен да көрүүгө болот. Бир сөз менен айтканда, оморчулук бизге ата-бабадан калган жаман оорулуу мурас».

Адабий чыгармага карата К. Бобуловдун социалдык мамилеси, граждандык позициясы чоң эргүү, публицисттик ачык пафос менен жазылган «Ыманбай жана кээ бир зыяндуу ата салттар» аттуу макаласында айрыкча айкын болот. Бул макала да полемикалык ыргакта, «Тоо арасында» романынын, андагы каармандардын образдарынын, биринчи иретте Ыманбайдын образынын адаттан тыштыгын, жаңычыл табиятын аныктоо менен ачылат. Атап айтканда, сынчы карандай окуя куучулуктун, апыртуулардын эсебинен «кызыктуу» болгон чыгармаларды күткөн табитке кескин каршы чыгып, көркөм адабияттагы реализмди колдойт жана анын мүнөздүү көрүнүшү деп «Тоо арасынданы», бөтөнчө андагы Ыманбайдын образын эсептейт. «Чындыгында Ыманбай романдын башкы каарманы да эмес, чыгармадагы бел майышып, күч сермешкен тап күрөшүндө да көрүнүктүү роль аткарбайт. Сапарбайчылап элдин эркиндиги үчүн болгон күрөштө душман огуна канча да таппайт. Сырттан караган кишиге Ыманбай романда эт менен челдин арасында Айсаралага жабышып эптеп жан баккан адам катары сезилет»,— деп туура белгилейт сынчы. Андай болсо ал эмне үчүн Ыманбайга кызыгат? Көрсө, эптеп күн өткөнүнө кайыл, курсагынын тойгонуна корстон Ыманбай көчмөнчүлүк турмуштан илешип калган, азыр өсүшүбүзгө салакасын тийгизип жаткан борпондук, бейкамдык, жалкоолук деген кээ бир зыяндуу ата салттардын типтүү чагылышы экен. Ошол себептүү сынчы: «Ырасын айтсам, анын жүрөгүндө кыпындай кири жоктугун аяп кетем, бирок анын аша чапкан момундугун, турмуш-тиричиликке эби жоктугун, зыяндуу сокур намыстуулугун ойлоп-ойлоп, жаным кейийт»,— дейт. Макалада Ыманбайдын жана ага окшогондордун турмуштук философиясы, чыгыш теги, социалисттик түзүлүштүн тушундагы кесепеттери «Тоо арасынданын» жана Алыкул Осмоновдун айрым ырларынын мисалында терең талданат. Мурунку макалада да, мында да К. Бобулов адабий образдарды коомдук турмуш, анын өткөнү жана азыркысы менен салыштырып, социалдык жана психологиялык ишенимдүү жалпылоолорду жасайт. Жалпысынан алганда, бул эки макала 50-жылдардын аягы — 60-жылдардын башындагы кыргыз адабий сыны үчүн жаңычыл көрүнүш катары кабыл алынат.

Бирок бүгүнкү күндүн бийиктигинен караганда аларда кем-карчтар да жок эмес. Айталы, аталган макалалар сынчынын өзүнүн социологиялык ойлоруна Т. Сыдыкбековдун романдары менен А. Осмоновдун ырлары кандайдыр пайдалуу «жем», көмөкчү материал (иллюстрация) болуп калганы байкалбай койбойт. Бу жерде кантсе да адабий чыгармалардан «социологиялык эквивалент» издешкен Д. Писарев менен Г. В. Плехановдун методологиясынын таасирин көбүрөөк көрүнөт. Ушул мааниде К. Бобуловдун «Оморчулук деген эмне?» деген макаласындагы: «Биздин оюбузча, Ала-Тоодогу оморчулуктун бир канча түрлөрү романда көрсөтүлгөн эмес. Эгер автор эрикпей отуруп, оморчулук жөнүндө роман жазса, чоң иш болор эле»,— деген таңуулоосу жылмаюу туудурат, анткени, биринчиден, «Тоо балдарындагы» автордук ниет башка (тоо балдарынын бактылуу тагдырын көрсөтүү); экинчиден, оморчулуктун ар кайсы түрлөрүн изилдөө — жазуучунун эмес, социологдун, тарыхчынын же социалдык психология боюнча адистин иши. Айтор, адабий чыгармага карандай социалдык же социологиялык мамиле жасоо бир жактуу болот. Ошондуктан марксчыл-ленинчил эстетика менен сын искусство чыгармаларын талдоодо социалдык жана эстетикалык мамилени эриш-аркак байланышта ала жүрүүнү негизги методологиялык ачкыч деп эсептейт. Мисалы, ошол эле Т. Сыдыкбековдун романдарындагы турмуштук актуалдуу маселелер, коомдук типтер романда кандай көркөмдүк денгээлде, кайсы көркөм ыкмалар жана каражаттар аркылуу сүрөттөлдү деген суроону коюу жана ага ишенимдүү, далилдүү талдоолор менен жооп берүү да маанилүү милдет катары алдыга коюлат. Мындай эриш-аркактык, социалдык жана эстетикалык талдоолордун биримдиги К. Бобуловдун «Чыныгы элдик жазуучу» (Т. Сыдыкбековдун жалпы эле чыгармачылык жолуна арналган), «Махабат баяны», «Турмуш сыноосунан өткөн каармандар» (Ч. Айтматовдун алгачкы чыгармаларын талдайт) аттуу макалаларында ишке ийгиликтүү ашырылат.

«Чыныгы элдик жазуучу» деген макалада (1962) Т. Сыдыкбековдун адабиятка келүү жолу, сүрөткерлик өзгөчөлүктөрү, романдары кең-кесирин талданат. Сынчы айрыкча өзү жакшы көргөн «Тоо арасында» романына көп токтолуп, анын жанрдык табиятын, образдар галереясын, реалисттик методду жайынча ачып көрсөтөт. Бул тараптардагы талдоолор, корутундулар абдан далилдүү, ынанымдуу. Ал эми «Темир», «Биздин замандын кишилери» жөнүндөгү

ой толгоолору учкайыраак, негизинен каармандардын сүрөттөлүш принцибине байланыштуу гана, башкача айтканда, аталган чыгармалардын жанрдык, стилдик, композициялык бөтөнчөлүктөрүн козгобойт. Ошентсе да К. Бобулов көрүнүктүү жазуучубуздун башкы артыкчылыгын — реалисттерче ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүн анын себептерин минтип так көрсөтөт: «Түгөлбай Сыдыкбековдун каармандарынын окуучу ишенерлик жорук-жосундары, чыгармаларынын окуялары опурталдуу эмес, каармандарын мүнөздөрүнүн логикалык өнүгүшүнө жараша табигый өөрчүшү — кокус көрүнүш эмес, ушул ийгиликтин бардыгы көп изденүүнүн, окуунун, албетте жаркыраган талантын натыйжасы деп түшүнүү зарыл». Макалалар төмөнкүдөй поэтикалык маанайда аяктайт: «Чыныгы элдик жазуучу тамырлары жер койнуна терең, кеңири тараган, боорунан сансыз бутактар өсүп чыккан чынар терек сыяктанат. Чынар терек улам жетилген сайын анын айланасынан, жанынан, тамырынан буралган кырчын теректер өсүп чыгат. Түгөлбай Сыдыкбеков кыргыз прозасындагы чынар терек. Күн өткөн сайын улам анын айланасында чыңалып өсүп жаткан жаш теректердин саны көбөйүүдө...»

Ошол жаш теректердин бири ал кезде Чыңгыз Айтматов эле. Эгер Чынар терек — Т. Сыдыкбеков тууралуу ал учурда кыргыз адабият илиминде жана сынында огеле көп жазылып, мактоо сөздөр көп айтылып жатса, жаш терек — Ч. Айтматовдун алгачкы чыгармаларына, маселен, «Обонго» («Жамийлага»), терс мамиле жасагандар да аз эмес болгону белгилүү. Ч. Айтматовдун жаркын талантын, «Обон» («Жамийла») повестинин жаңычыл табиятын адегенде эле айныксыз андап баалаган саналуу кыргыз адабиятчыларынын арасында К. Бобулов бар болчу. Повесть кыргызча жарыяланар замат (1958-жылы) ал «Махабат баяны» аттуу макала жазып, чыгармадагы социалдык этикалык маселелерди, психологизм менен поэзияны туура баамдайт. «Ч. Айтматовдун «Обон» повести кара сөз менен жазылганына карабастан, биз аны поэзия деп атагыбыз келет. «Обон» — биздин доордун ак ишет аялы менен эр-азамат жигитинин айныбас махабатын, адилет жолун, күжүрмөн эмгегин обонго салган татынакай поэма!», — дейт сынчы. Бул ой атактуу жазуучулар М. Ауэзов менен Л. Арагондун повесть тууралуу айткандары менен бир эле мезгилде үндөшүп кеткенин тастыктай кетүү керек.

«Турмуш сыноосунан өткөн каармандар» аттуу макала 1963-жылы, Ч. Айтматов Лениндик сыйлыктын лауреаты

болгондо жазылган. Мында жазуучунун жалпы эле чыгармачылык жолуна саресеп салуу, ийгиликтеринин сырын ачуу ниети коюлган. Макалада адегенде эле көзгө урунган нерсе — жалпы (теориялык) жана жекече (конкреттүү) маселелер боюнча ой жүгүртүүнүн тактыгы, «акценттердин» таамайлыгы. Ушул багытта эки учурга маани берүү максатка ылайыктуу. Биринчиден, К. Бобулов жазуучунун кыргыз адабияты менен байланышынын диалектикалык мүнөзүн туура аныктайт: «Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылык ийгилигин кыргыз адабиятындагы кокус көрүнүш катары баалоо — түп тамырынан натуура көз караш. (Тилекке каршы, андай көз карашты кармангандар азыркы күнгө чейин бар.— А. Э.) ...Эгерде Чыңгыз Айтматов отузунчу жылдары кыргыз адабиятынын конушуна келсе, мынчалык шыдыр ийгиликке жетише аларын ким билет»,— деп сынчы Айтматовдун чыгармачылыгы ыңгайлуу аңызга — кыргыз адабиятынын «акыл азуусу» чыгып, адабий традицияга ээ болгон учуруна туш келгенин, бирок мындан жазуучу улуу агаларынын даяр адабий бешигинде бейкапар өстү деген тыянак чыкпастыгын, тетирисинче, ал улуу агаларынын адабий бешиктеринин калыбын бузгандыгын, анткени ар бир таланттуу жазуучу өзүнүн адабий бешигин жасарын, талантсыздар гана мурдакы адабий бешиктен талпынып чыгып кете албасын белгилейт. Экинчиден, сынчы Ч. Айтматовдун чыгармачылык таржымалы деле түз сызыктуу болбогонун, ал дагы адабий үйрөнчүктүн мүшкүлүн тартканын, чынында Ч. Айтматов «отуз жашты аралап, чыгармачылыктын асма көпүрөсүнөн өткөндө гана» үлгүлүү чыгармаларын тартуу кылганын адилет көрсөтөт.

К. Бобулов жазуучунун «Асма көпүрө» аттуу аңгемесинен кош маани табышы абдан кызык: «Жаш жазуучу дал ушул аңгемесинде Нурбек менен кошо чыгармачылыктын аркы тайыз өйүзүнөн чыныгы чыгармачылыктын берки терең өйүзүнө машакаттуу асма көпүрөдөн өткөнү талашсыз». Демек, сынчыны асма көпүрөнүн берки өйүзүндөгү чыгармалар көбүрөөк кызыктырары түшүнүктүү. Муну «Бетме-бетке», «Жамийлага», «Биринчи мугалимге», «Саманчынын жолуна» жасалган кылдат талдоолор бекемдейт. Ырас, бул жерде да сынчы негизинен каармандардын образына кайрылат, поэтикага байланыштуу маселелерге (жанрга, стилге, композицияга, көркөм сүрөттөө каражаттарына) азыраак аялдайт. Анткени менен чыгармалардын пафосуна, мазмунуна, кейипкерлердин образдарынын иштелиш деңгээлине тийиштүү таамай пикирлер

мындай бир жактуулукту белгилүү өлчөмдө «түзөтүп» кетет. Мындан тышкары, көңүл бурууга арзыган дагы бир учур — сынчынын Ч. Айтматовду мактоо менен тим болбой (бизде күнү бүгүнчө ушундай мамиле күчтүү го!), кай бир каалоолорун, сын пикирлерин айтышы. Маселен, К. Бобуловдун ою боюнча, «Кызыл жоолукчан жалжалым» повестинин биринчи жак менен жазылышы Аселдин образына салакасын тийгизген («Асел көп учурларда Илияс менен Бектемирдин көлөкөсүндө калат...»), ал эми жазуучунун романтикага өтө берилип кетүүсү кээде чыгарманын жөнөкөй болушуна жолтоо болот, акырында, Ч. Айтматов чыгармаларында «Замандаштарынын образдарына тие качып, көбүнчө өткөн учурга кайрылууда». (Жазуучунун кийинки «Гулсарат», «Ак кеме», «Кылым карытар бир күн» деген чыгармалары ушуга окшогон каалоолорго эң сонун жооп болду.) Кыскасы, К. Бобуловдун кыргыз жазуучуларынын эки башка муунуна, эки башка деңгээлине кирген, бири чынар терек, экинчиси жаш терек болгон эки устатынын чыгармачылыгын калыс, далилдүү жана кызыктуу талдаган макалалары 1960-жылдардын башында москвалык адабиятчы, сынчылар тарабынан жакшы бааланып, «Адабият жана азыркы учур» аттуу жыйнактын үчүнчү жана төртүнчү чыгарылыштарына жарыяланышы тегин жерден эмес эле жана бул факт авторду оригиналдуу сынчы катары бүткүл союздук окурмандарга да таанытты.

Т. Сыдыкбеков менен Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы жөнүндөгү бул макалалар сынчынын «Адабий — турмуш ойлору» деген тунгуч жыйнагына (1965) кирген жана бир аз убакыттан соң «Кыргыз прозасындагы реализмдин өсүш жолдору» аттуу монографиясында (1969, орус тилинде) улуттук прозабыздын контекстинде кайра иштелип, толукталып чыккан. Аталган монография убагында бизде эле эмес, москвалык белгилүү адабиятчылар жана сынчылар Г. И. Ломидзе, М. Н. Пархоменко, З. С. Кедрина, В. Оскоцкий, Ю. Суровцев, З. Г. Осмонова жана башкалардын жакшы баасына арзыгандыктан, ага кеңири токтолуп отуруунун анча зарылдыгы жок. Ошондуктан мен монографияга карата өзүмдүн жеке мамилемди гана учкай билдире кетмекчимин.

Сөз жок, «Кыргыз прозасындагы реализмдин өсүш жолдору» 60-жылдардагы кыргыз адабий-сын ой-пикиринин алдыңкы чегин аныктаган эмгектердин бири. Ал кыргыз прозасынын, же андагы реализмдин бүткүл тарыхын илимий жактан жалпылаштырбайт. Анын максаты башка-

чараак — прозабыздагы реализмдин өсүш жолдорун конкреттүү бир проблеманын — салт жана жаңычылыктын призмасы аркылуу көрсөтүү. Ушундан улам эмгек тарыхый — теориялык мүнөзгө ээ. Бул учурду, б. а. тарыхый-теориялык деңгээлге көтөрүлгөндүктү, баса белгилөө кажет, анткени мурда кыргыз адабиятынын тарыхына, же кайсы бир маселесине арналган эмгектер көбүнчө хронологиялык — эмпириялык баскычта калчу.

Арийне, К. Бобулов кыргыз прозасынын жаралышы менен калыптанышындагы улуттук көркөм салт деп негиздүү түрдө фольклорду түшүнөт. Анын изилдөөсүнүн башкы пафосу да — ушул салттын жаңыча социалдык-турмуштук шарттардын, башка адабияттардын, биринчи иретте орус адабиятынын жагымдуу таасири менен жаңылануу диалектикасын ачуу. Кийинки сөздү атайын бөлүп көрсөтүүнүн себеби мында: адабий өтмө катыштык абдан татаал, көп маанилүү, көп түрдүү кубулуш, ошондуктан ал ашкере астейдилдикти, накта илимий мамилени, ишеничтүү инструментарийди, диалектикалык ойлоону талап кылат. — К. Бобуловдун изилдөөсүндө баштан-аяк өткөн, кайра-кайра эскертилип жүрүп отурган лейтмотив ушундай. Сынчы эч бир жерде фольклордук салттарды жерибейт, аларга текебер карабайт. Ал фольклордук салттарга кыргыздын улуу-кичүү жазуучулары кандай (чыгармачылык же механикалык, аң-сезимдүү же стихиялуу) мамиле жасашканына, башка элдердин өнүккөн реалисттик-адабий тажрыйбасына ыктуу кыйыштыра алган — албаганына көңүл бурат. Ал эми айрым кыргыз адабиятчыларынын¹ жана В. Оскоцкийдин² К. Бобулов фольклордук салттарды таян, жерийт деген кыялдагы дооматтары — автордун башкы пафосуна, негизги ойлоруна жеткиликтүү маани бергендиктин, иштин мазмуну менен толук таанышпагандыктын көрүнүшү. Бирок К. Бобуловдун монографиясында фольклоризм маселеси боюнча талаш туудурчу учурлар жок деп айтыш да чындыкка ылайык келбейт. Анткени сынчы К. Баялиновдун, А. Токомбаевдин, Т. Сыдыкбековдун, М. Элебаевдин, К. Жантөшевдин чыгармаларындагы, демек, кыргыз прозасынын калыптаныш этабындагы фольклордук жана адабий салттардын катышын, өлчөмүн мү-

¹ К. Артыкбаев. Адабият таануубуздуң актуалдуу маселеси. — «Ала-Тоо». 1973, № 11.; Ш. Үмөталиев. Маселенин методологиялык жактары. — «Ала-Тоо», 1974, № 1.

² В. Оскоцкий. Кырк жылды камтыган тарых. — «Вопросы литературы», 1971, № 2.

незүн так көрсөтөт, бирок Ч. Айтматовдун, У. Абдукаимовдун, Т. Касымбековдун жана алардан жаш жазуучулардын чыгармаларына, б. а. прозанын азыркы этабынан эмнегедир фольклоризмди көрбөйт, фольклордук салттар жөнүндө такыр ооз ачпайт, кайра булардын чыгармаларында эски штамптардын, канондордун, ыкмалардын, үстүрт баяндамачылыктын, схемалуулуктун четтелгенине басым жасайт. Ырас, ал бир жерде Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында да фольклордун жандуу стихиясы көрүнөрүн, бирок ал улуу муун жазуучулардын чыгармаларына караганда азыраак өлчөмдө экенин туура белгилейт. Ошентсе да мындай таасир жазуучунун кайсы чыгармаларында, кандай жактары менен көрүнөрүн, кандайча трансформацияланышын конкреттүү ачпайт. Натыйжада фольклоризм кыргыз прозасынын жаралышы менен калыптанышында гана байкалып, жетилүү курагына киргенде жоголгон экен деген ой эриксизден пайда болот. Чындыгында бул туура эмес: Ч. Айтматовдун жана башка жазуучуларыбыздын азыркы чыгармаларында фольклорго кызыгуу күч экени, бирок аны жаңы деңгээлде сүйлөтүп, ага жаңыча өмүр берилип жатканы ар бирибизге жакшы маалым.

Экинчиден, К. Бобулов кыргыз прозасынын жаралышы менен телчигишиндеги фольклордук салттардын ролун да бир жактуу түшүндүрөт. Атап айтканда, ал бүткүл көңүлүн элдик поэтикалык салттарга гана бурат, ал эми элдик оозеки прозага, турмуш-тиричилик аңгемелерине, анекдотторго, уламыштарга такыр эле маани бербейт. А чындыгына келгенде кыргыз прозасынын жаралышында жана калыптанышында элдик поэтикалык салттарга караганда прозалык салттар көбүрөөк катышкан.

Акырында, К. Бобулов кыргыз прозасынын калыптанышындагы дагы бир маанилүү жагдайды — газеталык-документтүү жанрлардын (очерк, публицистика, сүрөттөмө, жаныйтма) ролун эске албаган. Дегеле анын 20—30-жылдарда мезгилдүү басма сөздө жарыяланган көп сандаган прозалык чыгармалар, өзүнчө басылып чыккан бир катар китептер менен таанышпай, изилдөөсүнө фактылык негиз катары окурмандарга кеңири белгилүү чыгармаларга гана таянышы кай бир теориялык жалпылоолорунун талаштуулугун да шарттаган. Маселен, изилдөөчүнүн 20-жылдардагы кыргыз прозасында жаңы адамдын образы пайда болгон эмес деген ою бир беткей. Бул ойду 20-жылдардын экинчи жарымында «Эркин-Тоо», «Ленинчил жаш» газеталарында, «Коммунист», «Жаңы маданият жолунда» журналдарында жарык көргөн бир топ жаңыт-

малар, ангемелер, С. Карачевдин «Эрик таңында» деген китебин (1929) оной эле төгүндөп коёт. Анан монографияда Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы жана 60-жылдардагы кыргыз прозасынын тажрыйбасы да кенен талданбай, бул этапка арналган глава фрагменттүү мүнөзгө ээ болуп калганы көзгө чалдыгат. Албетте, ушул главада жана андан мурункусында, б. а. прозабыздын калыптанышын талдагынында, талашка жем таштаган жерлер жок эмес. Бирок алар кантсе да изилдөөнүн өзгөчөлүгүн аныктабайт. Негизгиси — монография кыргыз прозасынын фольклордук салттардан реализмдин бийик чокуларына чейинки өсүш жолдорун тарыхый-теориялык планда туура чагылтат. Бул маселе боюнча автордун өз алдынча концепциясын айгинелсйт. Анын илимий татыктуулугунун кыргыз эле эмес, жалпы союздук адабият таануунун активине өтүшүнүн сыры ушунда. Демек, ушул изилдөөсү аркылуу К. Бобулов өзүн сынчы катары гана эмес, адабиятчы-академиялык илимге шыгы бар адам катары да таанытты.

Тилекке каршы, ал ушул монографиясынан кийин катимки сындан кайтып, адабият таанууга өтүп кетти. Ачык айтканда, К. Бобулов 70—80-жылдарда жаш кезиндегидей учурдагы адабий процесске түздөн-түз кийлигишип, анын түйүндүү маселелери, өйдө-ылдый көрүнүштөрү жөнүндө жалтанбас пикирлерди айткан макала, рецензияларды жазбастан, «бейтарап» жайга, «тынчыраак» жерге — адабият тарыхына ооду. Кыскасы, өзүнүн 1958-жылы жазган мынабу акыйкат оюн иш жүзүндө далилдей баштады: «Адабий сын менен адабият илими экөө эки башка нерсе. Албетте, адабий сын менен илимдин ортосунда тосмо дубалын коюунун кажети жок... Бирок адабий сын менен адабий илимдин милдеттерин, өзгөчөлүктөрүн айырмалоо керек. Эгерде адабиятчы — «Грециянын роман тарыхы», же «Тарыхый драма деген эмне?», же «Англиялык улуу жазуучу Диккенстин чыгармачылыгы» сыяктуу эң керектүү адабий проблемаларды изилдеген болсо бул, албетте, адабий сын эмес. Адабий сын — өз мезгилинин канаттуу жарчысы, күрөшчүсү».

Мына анын «Адабият жана мезгил» (1973), «Сын жана адабий процесс» (1976, орус тилинде), «Фольклор жана адабият» (1980) аттуу соңку жыйнактарына кирген макалаларынын айрымдарынын аталыштары: «Жалындуу патриот акын» (Ж. Турусбеков жөнүндө), «Алыкул Осмоновдун өлкөсү», «Жаркын талант» (М. Алыбаев тууралуу), «Медалдын эки бетин» (ошол эле фольклордук жана адабий салттардын карым-катнаштарына арналган), «М. Шо-

лохов жана кыргыз совет прозасы», «Методдун башаттары», «Шота Руставели жана Алыкул Осмонов», «Таланты ташкан ойчул акын» (А. Токомбаев жөнүндө), «Таланты таңшыган акын» (Т. Үмөталиев туурасында), «Фольклор жана адабият» (заты атынан эле айкын болуп турат). Башка бир катар макалалары «Адабий-турмуш ойлору» менен «Кыргыз прозасындагы реализмдин өсүш жолдорундагы» бизге тааныш материалдар. Көрүнүп тургандай, булардын баары дээрлик негизинен адабият таанууга, анын составдуу бир бөлүгү болгон адабият тарыхына жарачуу макалалар. А түгүл КПСС БКнын «Адабий-көркөм сын жөнүндөгү» токтомунун жагымдуу таасири менен жазылган «Дагы бир жолу адабий сын жана адабий процесс жөнүндө» деген көлөмдүү макаланын (1972) көлөмүнүн үчтөн экисин дагы адабият тарыхына тийиштүү маселелер ээлейт. Ачык айтканда, бул макаланын жана өйдө жакта саналган айрымдарынын («Медалдын эки бети», «Методдун башаттары», «Фольклор жана адабият») чордонун фольклор жана адабият маселесинин тегерегинде өз өнөктөрү (оппоненттери) менен кызуу талаш түзөт. Албетте, ушул циклда аталган маселе боюнча К. Бобуловдун мурдагы көз караштарын улантакан, тактаган жана тереңдеткен, бир жагынан С. Жигитов, экинчи жагынан К. Артыкбаев, А. Садыков, Ш. Үмөталиев, Б. Маленов, Д. Кулбатыров менен негиздүү талашкан, адабият илиминдеги зарыл принципке — тарыхыйлыкка чакырган жерлер, туура пикирлер көп. Ошентсе да жалпысынан бул макалалар кайра-кайра эле бир нерсеге көктүк менен кайрыла бергендей, адабий жаңы фактыларга жана илимий перспективалуу концепцияларга умтулбагандай, ал эми өнөктөр менен талаш кээде ченемден тыш кызуулукка, аша чабууларга, (арийне, өнөктөр буга аргасыз кылганын түшүнөбүз, бирок бул жерде сөз өлчөө сезими жайында баратат), атүгүл идеялык доомат койгонго айланып кеткендей таасир калтырат. Айтор, К. Бобулов нормалдуу тонду, сабырдуулукту дайыма эле сактай бербейт.

К. Бобуловдун акыркы мезгилде адабият таануу жаатындагы эмгектеринин ичинен «Алыкул Осмоновдун өлкөсү», «Акындын тагдыры жана эрдиги», «Шота Руставели жана Алыкул Осмонов», «Миң сырлуу поэзия» деген макалалар циклин айрыкча бөлүп көрсөтүү зарыл. А. Осмоновго карата чоң сүйүү, эмоциялык эргүү, ошол эле кезде илимий дыкаттык менен жазылган бул цикл эң көрүнүктүү акыныбыздын өмүрүн, поэтикалык мурасын дагы да терең андап-билүүгө өз салымын сөзсүз кошот. Ушул маа-

инде өзгөчө «Шота Руставели жана Алыкул Осмонов» жаңычыл мүнөзгө ээ. Анан калса К. Бобулов акындын китептерин Москвада жана Грузияда чыгаруу боюнча да көп иш жасаганын ыраазы болуу менен белгилөө туура болот. Ушунун өзүн ал «Советтик жазуучу» басмасынын «Акындын китепканасы» аттуу сериясынан чыгарган «Кыргызстандын акындары» деген көлөмдүү жыйнактан жана ага жазылган чоң баш сөздөн улам айтуу кажет.

Кыскасы, К. Бобулов адабият таануу тармагында да бир кыйла пайдалуу иштерди жасады. Анын ушул багыттагы эмгектери адабият илиминин активинде көпкө сакталып, кызыккан окурмандар менен адистердин назарында тура бериши шексиз.

Албетте, муну менен К. Бобулов адабий сындан таптакыр эле кол үздү деп айтуу азырынча чындыкка шайкеш келбейт. СССР жазуучулар союзунун алдындагы сын боюнча советтин 1960-жылдан, адабий сынчылардын эл аралык бирикмесинин (МАЛК) 1971-жылдан берки мүчөсү (Орто Азия жана Казакстан республикаларындагы адабий сынчылардын арасынан кийинки уюмга биринчи болуп мүчөлүккө кабыл алынган) катары ал сынчылардын бүткүл союздук жана эл аралык жыйындарына катышып, талкууланган маселелер боюнча өз пикирлерин айтып турат. Мындан тышкары, ага өзүнүн бир боор адабиятындагы көрүнүштөр тууралуу да кээде ойлорун бөлүшүүгө туура келет. Буга ошол эле китептердеги «Адабий сынчылардын эл аралык жыйыны», «Чыгармачылык процесстин локомотиви» (адабий сындын азыркы учурдагы ролу, милдеттери жөнүндө) деген макалалары, бүгүнкү жаш кыргыз прозасы жагдайындагы ой толгоолорун чагылткан «Жаңы көч — жаңы көчөт» аттуу макаласы жана «Вопросы литературы» журналына маал-маал москвалык, ленинграддык, башка республикалардагы сынчылардын катарында жарыяланып калчу чакан сөздөрү күбө. Дегеле К. Бобуловдун макалалары борбордук жана башка республикалардагы журналдарда («Вопросы литературыдан» сырткары «Дружба народов», «Молодая гвардия», «Звезда Восток», «Литературная Грузия») көп жарыяланганын, демек ысмы бүткүл союздук окурмандарга жана кесиптештерине жакшы таанылганын ыңгайга жараша айта кетүү абзел. Бул жагынан ага кыргыздын бөлөк эч бир адабиятчысы, же сынчысы азырынча теңдеше албайт.

Деген менен К. Бобуловдун накта сынчылык үнү

(1950-жылдардын аягы — 1960-жылдардын башындагыдай) көптөн бери угулбайт. Ал кийинки мезгилде адабият таануудан тышкары, оригиналдуу көркөм чыгармачылыкка — поэзияга көбүрөөк ооп кетти. Ошондуктан анын «Фольклор жана адабият» аттуу акыркы китебиндеги (1980): «Адабий сын дайыма адабияттын өсүү багытын аныктайт, идеялык изденүү горизонтторун тактап берет, элестүү айтканда, жандуу адабий процесстин кыймылдаткыч күчү, локомотиви болуп эсептелет», а «тайманбас, бетке айткан сынчы болуу — демек, дайыма адабий процесстин алдыңкы чектеринде болуп, айныбас партиялык позициядан өзүнүн калемдеш досторунун кетирген кемчиликтерин ачып берүү, идеялык жактан жол көрсөтүү, жаңылбоо... Ал эми мындай сапаттар калыптаныш үчүн табият берген талант жөндөмдөн башка да эрудиция, каармандык керек экендиги түшүнүктүү», — деген акыйкат сөздөр иш жүзүндө далилденбей келатат. Ооба, бир кезде адабиятка тунук сезимдери, аздектеген мамилеси менен келген, тайманбас, бетке айткан жаш сынчы катары таанылган К. Бобуловдун чыгармачылык эволюциясы, тагыраак айтканда, өнүгүш диалектикасы дал ушундай болду. Демек, анын сынчылык тажрыйбасындагы жетишкендиктер да, кемчиликтер да, олку-солкулуктар да соңку муундагылар, асыресе, жаштар тарабынан эске алынышы керек. Бирок ошондо да эскертип коюучу нерсе — К. Бобуловдун жана ал өндүү айрым кыргыз сынчыларынын ушундай чыгармачылык жолун бирден-бир жол экен деп эсептөө жарабайт. Анткени башка советтик улут адабияттарында учурдагы сынга белсемдүү катышкан белгилүү авторлор аз эмес. Аларга, маселең, маркумдар А. Макаров, Г. Асатиани, азыркылардан В. Новиков, З. С. Кедрина, Ю. Суровцев, В. Оскоцкий, Ф. Кузнецов, Л. Новиченко, А. Бучис, С. Агабабян, М. Каратаев, М. Кошчанов, М. Шүкүров ж. б. кирет. Андай авторду өзүбүздүн адабияттан көрсөтсөк да болот. Ал — К. Асаналиев. Айтор, чыныгы сын эч убакта үзүлбөйт, анда муундардын өтмө катыштыгы, алмашуусу дайыма улана берет деп айтууга толук негиз бар. Ооба, адабият майданы дайыма жоокерлерге муктаж болот. Ал жоокерлер — «жалтанбас» деген атак алган Виссарнонду үлгү туткан сынчылар.

1984

КЫЗЫКЧЫЛЫКТАРДЫН КӨП КЫРДУУЛУГУ

Кыргыз сынына 1950-жылдардын аяк жагында келген жөндөмдүү жаш сынчылардын бири Тендик Аскарар эле. Анын студент кезде жазылган жана жарыяланган «Шыдыр уйкашты жерүүгө болобу?», «Кандай ыр элде сакталат?», «Кыргыз прозасынын башаттарында» аттуу макалалары жана алардан соңку «Акталган үмүт», «Адабий турмушка белсемдүү аралашуу үчүн», «Көркөм чыгарманын логикасы жөнүндө», «Шарттуулук жана шарттуу схемалар» дегендери ошол мезгилде адабият таанууда, эстетикада жана сында кездешкен кээ бир теориялык чаржайыттыктар менен калпыстыктарга каршы чыгып, автордун теориялык жактан жакшы камылгасы бардыгын айгинелеген. Дегеле аталган макалалар Т. Аскарардун негизги чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн — ой жүгүртүүлөрүнүн теориялык негиздүүлүгүн жана далилдүүлүгүн, полемикалык багытты, стилдин илимий ачыктыгын, кызыкчылыктардын ар түрдүүлүгүн эрте маалымдаган. Акыркы жагдай — кызыкчылыктардын ар түрдүүлүгү гуманитардык илимдин өз ара тыгыз байланыштуу, бирок ар биринин өзүнчө изилдөө объектиси жана милдети бар тармактары — адабий сынды, адабият таанууну жана эстетиканы камтыйт. Эмесе, анын эмгектерин ушундай тартипте карап көрөлү.

«Шыдыр уйкашты жерүүгө болобу?» — Т. Аскарардун сынчылык алгачкы тажрыйбасы (1957). Анын кызыктуулугу мында турат. Студент Т. Аскарардун университеттеги мугалими, ошол учурдагы кеңири таанымал сынчылардын бири Ш. Үмөталиев «Советтик Кыргызстан» (азыркы «Ала-Тоо») журналына 1956-жылы А. Осмоновдун чыгармачылыгына арналган «Канаттуу поэзия» деген макала жарыялап, анда акындын поэзиясы туралуу баалуу пикирлерди айтуу менен бирге формага байланыштуу айрым теориялык калпыстыктарды кетирген, б. а. А. Осмоновдун ырларындагы уйкаштыктын начардыгы акындын жетишкендиги, ал гана эмес, новатордугу катарында мүнөздөлгөн. Экинчиден, Ш. Үмөталиев кыргыз поэзиясындагы жалпы эле шыдыр уйкаштыкка каршы чыккандай таасир калтырган. Аскарардун макаласы ага жооп катарында жазылган. Жаш сынчы кыргыз, орус жана дүйнөлүк поэзиянын мисалдары аркылуу Ш. Үмөталиевдин негизги тезисин төгүндөп келип, уйкаштык жөнүндөгү кенедей көрүнгөн маселе түпкүлүгүндө чоң маселеге — адабияттагы форма жана мазмунга барып такаларын туура белгилейт. Ошентип, анын ишенимдүү далилдерге жана тыянактарга негиз-

делген макаласы «устатынан шакирти өтөт» деген белгилүү чындыкты дагы бир мерте ырастайт.

Эгер «Шыдыр уйкашты жерүүгө болобу?» теориялык таризде болсо, кийинки «Кандай ыр элде сакталат?», «Акталган үмүт» деген рецензиялар конкреттүү сындын көрүнүштөрү: биринчиси К. Жунусовдун «Ак-Буура» аттуу ыр китебин идеялык-көркөмдүк жактан алешемдик үчүн принциптүү сынга алат, оригиналдуу формада — эки окурмандын маеги түрүндө жазылган, экинчиси С. Жусуевдин «Үмүт» жыйнагын кеңири талдайт. Эки рецензия тең көркөм табиттин айныбастыгын, идеялык-эстетикалык чен-өлчөмдөрдүн тактыгын, поэзиянын табиятын жакшы түшүнгөндүктү күбөлөйт.

Т. Аскаровдун кыргыз прозасынын келип чыгышындагы улуттук салттарды жана башка факторлорду талдоого аракет кылган «Кыргыз прозасынын башаттарында» жана «Шарттуулук жана шарттуу схемалар» деген адабият таануу мүнөздөгү макалалары (1959, 1963, орус тилинде) бүгүнкү күнгө чейин актуалдуулугун жогото элек. Себеп дегенде алар маалында кыргыз прозасынын чыгыш тегин жаңы, келечектүү көз караштан түшүндүргөн.

Чындыгында эле Т. Аскаровдун ушул макалаларына чейин кыргыз адабиятчыларынын арасында кыргыз прозасынын чыгыш тегине карата бир жактуу көз караш өкүм сүрүп турган болчу. Ал көз караш боюнча прозабыздын келип чыгышына элдик оозеки поэзия чоң роль ойногон. Т. Аскаров болсо биринчи макаласын: «Кыргыз прозасынын пайда болушу жөнүндөгү маселе ушул убакка дейре атайын изилдене.элек»,— деген сөздөр менен баштап, К. Асаналиевдин, Ш. Үмөталиевдин, С. Мусаевдин, М. Мамыровдун эмгектериндеги жогорку көз карашка негиздүү каршы чыгат жана төмөнкүдөй башкы тезисин сунуш кылат: «Кыргыз адабиятынын идеялык-чыгармачылык башаттарын аныктоо үчүн жалгыз гана поэзия тармагы менен чектелип, фантастикалык жана турмуш-тиричилик жомоктору, легендалар, тарыхый уламыштар, эпикалык чакан формалардын прозалык варианттары, макал-лакаптар түрүндөгү элдик бай прозаны унутта калтыруу жарабайт». Андан ары кыргыз прозасынын башаттары катары Т. Аскарров элдик оозеки прозаны эсептейт, бирок, оозеки поэзияны да таптакыр жерибейт. Адабиятчынын ушул ою колдоого арзыйт, анткени мында адабияттагы жанрдык, уруулук (родовой) өтмөчүлдүк закону жетекчиликке алынып жатат. Айтса-айтпаса, жазма проза эмне үчүн өзүнүн жанрдык, уруулук тегине таянбай, башка урууга — поэзия-

га негиздениши керек? Өзүнөн өзү түшүнүктүү, талашсыз көрүнгөн бул маселенин кыргыз адабиятчыларынын арасында көпкө чейин, атүгүл азыр деле барк алынбай, (буга ошол эле К. Асаналиевдин К. Бобуловдун, М. Борбугуловдун кыргыз прозасын көп жагынан кылдат изилдешкен эмгектери да кепил) уламдан улам эле элдик поэзиянын, андагы баатырдык салттардын маанисин ашыра баалоонун өз себептери бар. Биринчиден, бул жаңылыш көз караштын төркүнүндө Ч. Валиханов менен В. Радловдун кыргыз фольклорунда поэзия, айрыкча анын баатырдык салттары үстөмдүк кылат деген ойлору (а алар элдик прозага такыр эле көңүл бурушкан эмес) жатат. Экинчиден, мындай абалдын теориялык негизделиши да жок эмес.

Баарыбызга маалым, адабият теориясы жүздөгөн жылдар бою негизинен «бийик» түркүмдөрдүн — поэзия менен драманын жана алардын жанрларынын теориясы болуп келген. Ал эми «төмөн» түркүм — проза жана анын жанрлары демейде эстетиктер, көркөм сөз устаттары жана сынчылар тарабынан баркталбаган. Ушул мааниде Аристотелдин, Горацийдин, Буалонун, Лессингдин жана кала берсе Гегелдин эстетикалык теориясын эстөө жетиштүү. Ушундай көрүнүш орустун көрүнүктүү окумуштуусу, академик А. Н. Веселовскийдин атактуу «Тарыхый поэтикасында» да кездешет. Бул жөнүндө советтик белгилүү адабият теориячысы Г. Н. Пospelов төмөнкүдөй туура пикирин айтат: «Көркөм сөздүн үч түркүмү тең каада-салт (обряд) ырийинен жаралган деген негизсиз жана калпыс ойдон чыгып, окумуштуу өзүнүн байкоолор жана жалпылоолор чөйрөсүнө ыр, ритмикалык сөз өнөрүн гана тарткан, ал эми бүткүл байыркы оозеки прозаны (мифти, жомокту, уламышты жана башкаларды) аң-сезимдүү түрдө четте калтырган»¹. Чындыгында азыркы фольклорчулар менен адабиятчылар Батыш менен Чыгыштын көп сандаган материалдарынын негизинде элдик оозеки чыгармачылык прозалык ар кандай жанрлардан да турарын жана алар жазма прозанын пайда болушуна түздөн-түз өбөлгө болгонун ынанымдуу далилдешти. Муну коңшулаш казак, өзбек, тажик, түркмөн прозасынын мисалында М. Ауэзов, Б. Шалабаев, С. Мирвалиев, И. Брагинский, А. Демидчик, П. Скосырев ж. б. да ырасташты. Кыргыз адабиятчыларынын ичинен бул маселени алгачкы прет өз алдынча Т. Аскар

¹ Г. Н. Пospelов. Проблемы исторического развития литературы М, «Провещение», 1972, с. 157.

сөзгө тартылып жаткан макалаларында койгон, алардын жаңычылдык жагы дал ушунда.

Т. Аскарров маселени жалпы жонунан коюп гана тим калбайт. «Кыргыз жазма прозасынын башаттары жөнүндөгү маселени карап жатып, анын ар бир жанрына өзүнчө мамиле жасоо керек» — деп аңгеме жана роман жанрларынын ар биринин конкреттүү башаттарын көрсөтөт: биринчисиники — турмуш-тиричилик жомоктору, кийинкисиники — элдик эпикалык поэмалар. Бул ой жорууда чындыктын үлүшү бар, бирок толук эмес. Анткени жазма прозанын тигил же бул конкреттүү жанрын сөзсүз түрдө элдик прозанын бир гана жанры менен генетикалык жактан байланыштыруу маселени өтө эле жөнөкөйлөштүрүү болор эле. Чын-чынына келгенде кыргыз адабиятындагы прозалык жанрлар түрдүү жолдор менен ар түрдүү формада жаралган жана алардын эч бири «таза» түрдө болгон эмес. Айталы, кыргыз жазуучуларынын алгачкы аңгемелери бирде уламышка же жомокко (А. Токомбаевдин аңгемелери) негизделсе, экинчисинде тамсилге (К. Баялиновдун «Түлкү менен сууру», «Чабалекей менен жылан»), С. Наматовдун «Молдо сасыгы») таянышкан, үчүнчүлөрү (С. Карачевдин аңгемелери) газеттик-документтик жанрларга (очерк, фельетон) ориентация жасашкан. Ал эми туңгуч повесттер менен романдарга өзүнчө эле жанрдык синкретизм мүнөздүү: аларга элдик лирика менен эпостон үзүндүлөр келтирүү, анекдотторду, икаяларды (притча), турмуштук аңгемелерди, жомокторду кошуу, мемуардык-документтүү материалдарды пайдалануу ж. б. кездешет. Ушуга байланыштуу советтик көрүнүктүү адабиятчы М. Бахтиндин грек романы «антика адабиятынын дээрлик бардык жанрларын пайдаланган жана өз структурасына сиңирген» деген сөздөрүн эстөө максатка ылайыктуу. Анын сөздөрүн биздин учурга карата мындайча өзгөртүүгө болор эле: кыргыз романы жаралуу процессинде улуттук фольклордун дээрлик бардык жанрларын пайдаланган жана өз структурасына сиңирген. Демек, кыргыз прозасынын жаралышын иликтөөдө жалгыз эле элдик поэзияны, же прозаны (анын айрым жанрларын мындай кой) эмес, бир боор фольклорубуздун бардык универсалдык тажрыйбасын, бүткүл жанрдык системасын эске алуу кажет. Албетте, мындагы башка (көркөм, адабий байланыштарды жана социалдык-саясий, экономикалык, маданий) жагдайларды көз жаздымда калтыруу да жарабайт.

Маселени дал ушундай кендикте жана өз ара байланыштуулукта кароо аракети Т. Аскарровдун «Шарттуулук

жана шартуу схемалар» деген келерки макаласынан айкын сезилет. Анда изилдөөчү кыргыз романынын чыгыш тегин аныктоодо фольклордун прозалык салттарына гана басым жасоонун жетишсиздигин айтып, төмөнкүдөй акыйкат жыйынтыкка келет. «Эгер биз өз адабиятыбыздагы жанрлардын накта башаттарын чындап тастыктагыбыз келсе, элибиздин рухий турмушунун көрүнүштөрүнүн бардык жыйындысын эске алуубуз керек». Ушул көз караштан чыгып, Т. Аскарров кыргыз романынын калыптанышына жана өнүгүш жолдоруна байланыштуу адабиятчы Н. Никипорецтин макалаларында учураган калпыстыктарды жана жалган схемаларды далилдүү сынга алат. Жалпысынан алганда, анын кыргыз прозасынын чыгыш тегине арналган эки макаласы баарыдан мурда улуттук башаттарды биринчилерден болуп туура көрсөткөнү жана теориялык жактан жакшы жабдылышы аркылуу баалуу.

Т. Аскарровдун адабият таануу жана сын жаатындагы алгачкы изденүүлөрү адегенде «Литературный Киргизстанга» жарыяланып, анан борбордук «Вопросы литературы» журналына кайра басылган «Адабий турмушка белсемдүү аралашуу үчүн» аттуу макаласы жыйынтыктап тургансыйт. Макалада автор ошол учурдагы кыргыз адабий-сын ой-пикиринин, абалына алымсынбаганын билдирип, бир катар начар көрүнүштөрдү таамай көрсөтөт жана кесиптештерин жаңы, философиялык-эстетикалык деңгээлге көтөрүлүүгө, жалаң гана жергиликтүү материал-кыргыз адабиятынын чыгармалары менен чектелбей, бүткүл союздук адабий процесске белсемдүү аралашууга чакырат. Бул чакырыгын, арийне биринчи иретте өзү иш жүзүндө көрсөтүүгө умтулат. Сөзүбүзгө анын 1960—1966-жылдары философиялык-эстетикалык темаларда жарыяланган атайын эмгектер цикли далил боло алат.

Т. Аскарровдун ушул багыттагы адепки тажрыйбасы — «Көркөм чыгарманын логикасы жөнүндө» деген көлөмдүү макала (1960). Анда автор негизги көңүлдү «дүйнө таанууда төмөнкү тепкичтин ролун аткарган формалдык логиканын негизги закондорунун көркөм чыгармачылыкта чагылыш учурларын аныктоого» бурат.

Белгилүү го, Аристотелден тартып Беллинскийге чейин ойлоонун эки башка формасы — илимий (логикалык) жана көркөм (образдуу) ойлоо жөнүндө көп жазылып, алар көп учурда карама-каршы коюлуп келген. Бирок логиканын, асыресе, анын төмөнкү баскычы болгон формалдык логиканын закондору искусство чөйрөсүндө кандайча чагылат деген суроо демейде атайын коюлбай, изилдөөгө

предмет болбой келген. Ал аз келгенсип, көркөм чыгармачылыктын, айрыкча модернисттик искусствонун, көпчүлүк өкүлдөрү менен адистери (теориячылары, сынчылары) көркөм чыгарма эч кандай логикага таянбайт, искусство бүт бойдон интуициянын жана иррационализдin туундусу дегенге чейин жетишкен. Бул тарапта бөтөнчө А. Бергсон, К. Юнг, З. Фрейд сыяктуу буржуазиячыл психологдор жанын сабап катуу эмгектенишкени эсте. Т. Аскарров алардын иштерине токтолбойт, тек өз максатына жараша материалисттик философия менен эстетиканын салттарына таянуу менен адабият жана искусство чыгармаларына конкреттүү талдоо жасоо аркылуу көркөм чыгармадагы формалдык логиканын закондорунун чагылыш жолдорун, өзгөчөлүктөрүн ачат. Тагыраак айтканда, тескерисинче, көркөм жана логикалык ойлоонун искусство чыгармаларындагы өз ара катнаштарын, алардын жаралыш булагынын бирдиктүүлүгүн — объективдүү дүйнөнү көрсөтөт. Айтмакчы, анын иш жүзүндө ишенимдүү далилдей алган башкы тезиси бул: «образдуу ойлоо деген сөздүн өзү логикалык ойлоо дегендикти айкындайт. Анткени образдуу ойлогондо туура ойлоонун закондоруна баш ийбеген, кандайдыр чаржайыт картиналардан курулган акыл аракетин көз алдыбызга элестебейт». Мындай тезисин акыйкаттыгын советтик эстетиктердин, адабиятчылардын, психологдордун жана чет элдик марксчил-ленинчил көз караштагы изилдөөчүлөрдүн сонку жыйырма жылда жарык көргөн эмгектери толук бойдон ырастады¹.

Албетте, бүгүнкү күндүн көзү менен караганда макала да мүчүлүштөр, талаш туудурчу жерлер да кадыресе байкалат. Масселен, Т. Аскарров өз оюн бекемдеш үчүн келтирген көптөгөн мисалдар (искусство чыгармалары) формалдык логиканын эмес, эң оболу диалектикалык логиканын көрүнүштөрүн, закондорун айкындайт. Бул түшүнүктүү иш: искусство чыгармалары адам ойлоосунун эң татаал, эң өнүккөн, миң сырлуу кубулушу катары дал диалектикалык логиканын, б. а. ойлоонун жогорку баскычынын закондорун чагылтпай коё албайт. Анын үстүнө автордун өзү туура белгилегендей, диалектикалык логика менен

¹ Советтик авторлордон Л. С. Выготский, В. Ф. Асмус, М. Б. Храпченко, М. С. Мейлах, М. С. Каган, А. И. Буров, Ю. Борев, А. Еремсев, А. Г. Егоров, А. Я. Зисль, М. Ф. Овсянников, Е. Г. Яковлев, А. Оганов, М. Афанасиев, Г. Ермаш, С. Рапопорт, А. Салиев, болгариндер Т. Павлов, С. Васильев, А. Натев, А. Лилов, ГДРден Г. Кох, Х. Редкер, поляктар В. Татаркевич, А. Кучинская, ЧССРден С. Шабоук, Л. Штолл ж. б. орус тилинде басылып чыккан китептерин караңыз.

классикалык (формалдык) логиканын ортосунда өтө чоң айырмачылыкты коюуга болбойт, анткени ал экөө дайыма бири-бири менен терең байланышта турат. «Кеп,— дейт,— Т. Аскарлов,— али да болсо марксисттик диалектикалык логиканын негизги белгилери далилдүү түрдө бир системага келтирилсе электигинде». Арийне, андан бери формалдык логиканын да, диалектикалык логиканын да закондорун андап-билүү, изилдөө боюнча биздин өлкөдө көп иштер жүргүзүлдү, азыр экөөнүн тең теориясы боюнча системалуу баян эткен эмгектер бар. Буга бир катар коллективдүү жыйнактар жана Б. М. Кедров, П. Копнин, П. Горский, Е. Войшвилло, Э. В. Ильенков, И. С. Нарский, А. С. Богомоллов, З. Оруджев ж. б. жеке китептери күбө. Ушул эмгектер менен таанышуу Т. Аскарловдун макаласындагы бир катар ойлор, жоболор, тыянактар азыр эскирип калганынан кабар берет. Экинчиден, алар кыргыз илимпозу койгон маселени жаңы деңгээлде кароого, көркөм чыгармада ойлоонун жогорку баскычынын — диалектикалык логиканын закондорунун чагылышын изилдөөгө өтүүгө ыңгайлуу шарт түзөт. Кийинки илимий проблема, айталы, мага абдан актуалдуу жана келечектүү көрүнөт. Ошентип, Т. Аскарловдун «Көркөм чыгарманын логикасы жөнүндө» деген макаласы ушул маселеге биринчи болуп (сөз приоритет туурасында) кайрылышы менен өзүнүн маанисин сактап калат.

Кыргыз эстетигине искусствонун көп кырдуу табиятын айрып-билүүгө көмөктөшчү дагы бир илимий проблеманы теориялык-эстетикалык деңгээлде коюу жана чечмелөө аракетинин биринчилиги таандык. Сөз Т. Аскарловдун «Көркөм шарттуулуктун эстетикалык жаратылышы» деген китеби¹ жагдайында баратат. Ал өлкөбүздөгү ушул маселеге арналган алгачкы монография. Мурда, китеп адеп жарык көргөн кезде, көркөм шарттуулуктун фономени көркөм чыгармачылыктын бардык эле советтик теоретиктери менен практиктери тарабынан искусствонун образдуу дүйнөсүн байытууга, сүрөттөп-көрсөтүү жана туюнтуу мүмкүндүктөрүн кеңейтүүгө кызмат кылган зарыл сапат катары моюнга алынбагандыгы жакшы белгилүү. Тескерисинче, адабияттын жана искусствонун ишмерлери менен теоретиктеринин арасынан көркөм шарттуулукту четке

¹ Т. Аскарлов. Эстетическая природа художественной условности. Фрунзе, «Илим», 1966. Монография оңдолуп жана толукталып 1984-жылы «Кыргызстан» басмасынан «Художественная условность как эстетическое явление в свете ленинской теории отражения» деген наамда кайра басылып чыкты. Мындан ары сөз ушул экинчи басылышы жөнүндө

кагып, аны модернизмдин туундусу катары санагандар жана социалисттик реализм искусствосуна жат көрүнүш иретинде карагандар да болгон. Ушуга байланыштуу өз монографиясын иштеп жаткан мезгилде Т. Аскарров «Советтик чоң Энциклопедиядан да, башка энциклопедиялардан да, адабий же бөлөк тармактык сөздүктөрдүн да» көркөм шарттуулуктун чоо-жайын ачып берген атайын түшүндүрмө-аныктаманы учуратпаганы бекеринен эмес болчу. Ошондой эле көркөм шарттуулуктун маселелери иштелип чыккан монографиялар менен китептерге да таянууга мүмкүндүк таба албаган, анткени андай изилдөөлөр а кезде али жок эле. Ушундай абалдын натыйжасында искусствонун өзүнүн айкын фактыларына, чагылдыруунун теориялык теориясына жана адабият менен искусствонун айрым ишмерлеринин айткандарына таянуу аркылуу автор монографиясында советтик эстетика илиминде биринчилерден болуп көркөм шарттуулуктун маселесин теориялык плацда изилдөөгө, аны талапка ылайык чечүүгө артабыз болгон. Андан бери көркөм шарттуулук теориясындагы көп нерселер такталды, өзгөрдү жана толукталды. А. Михайлованын, А. Огановдун, В. Дмитриевдин, А. Ф. Лосевдин, А. Чернаянын¹ мазмундуу изилдөө иштери чыкты. Көркөм шарттуулук түшүнүгүнүн өзү илимге бекем кирди, ал жөнүндө философиялык Энциклопедиядагы, Кыскача адабий энциклопедиядагы, жада калса жакында эле жарык көргөн «Марксисттик-лениндик эстетика» деген окуу китебиндеги (М., «Высшая школа», 1983, 162—180-б.) тийиштүү бөлүм канкайта айтып турат. Мына ушундай шартта Т. Аскарровдун баягы монографиясынын жаңы, кайрадан толукталып иштелген, ал тургай эмгектин аталышы да бир аз башкачараак аталган варианты жөнүндө эмнелерди айтууга болот?

Баарыдан мурда Т. Аскарровдун китебинин кайрадан басылышынын жөнү бар деп айтуу керек. Себеп дегенде көркөм шарттуулук жөнүндөгү акыркы кездеги талаш-тартыштар, анын ичинде «Литературная газетадагы» (1978-жыл) талкуу, ага катышкандардын бардыгы эле көркөм шарттуулуктун социалисттик реализм адабиятындагы ролун, аткарган кызматын, ордун ачык элестете алышпагандыгын көрсөттү. Мисалы, айрымдар көркөм

¹ А. Михайлова. О художественной условности. Изд. 2-е М., 1971; А. Оганов. Логика художественного отражения М., 1972; В. Дмитриев. Реализм и художественная условность. М., 1974; А. Ф. Лосев. Проблема символа и реалистическое искусство. М., 1977; И. Черная. Реалистическая условность в современной советской прозе. Киев, 1979.

шарттуулуктун ролуна артыкча баа берсе, башкалар мунун тескерисинче аны терс баалашканын билдиришти. Чындыгында эки учурда тең теориялык бир беткейлик байкалат. Ал эми Т. Аскарардун кайра басылган китеби марксчыл-ленинчил методология менен куралданган теория мындай шартта өтө жакшы көмөк көрсөтөрүнө кепил боло алат.

Өзүнүн монографиясынын ачыктан-ачык философиялык мүнөзгө ээ биринчи главасында Т. Аскарар шарттуулуктун аң-сезимдеги объективдүү өбөлгөлөрүн жана жаралыш шарттарын, чагылтуунун лениндик теориясынын негизинде анын онтологиялык жана гносеологиялык маңызын ачып көрсөтөт. Бул теорияга ылайык Т. Аскарар шарттуулук адамдын аң-сезиминде объективдүү дүйнөнүн белгилүү бир касиеттерин чагылдырат жана абстракциянын жогорку баскычынын көрүнүшү катары ал акыл-эстин өркүндөшүнүн белгилүү бир этабында пайда болгон, б. а. алгачкы адамдардын примитивдүү аң-сезиминде болгон эмес дейт. Мына ушул мааниде анын көркөм шарттуулук менен коомдук аң-сезимдин башка формаларында жашап жаткан шарттуу белгилердин (символдордун) функцияларын бөлүп көрсөтүүсү негиздүү болуп чыгат.

Монографиянын жалпыдан жекеге өтүү принциби боюнча түзүлгөн экинчи жана үчүнчү главалары көркөм шарттуулуктун эстетикалык табиятын талдоого, анын искусстводо пайда болушуна, көркөм шарттуулуктун социалисттик реализм адабиятындагы ордун, акырында, көркөм шарттуулуктун типтери менен формаларын аныктоого арналган. Искусстводо пайдаланылып жүргөн шарттуу формалардын эстетикалык өзгөчөлүгүн түшүндүрүү үчүн Т. Аскарар адегенде алардын образдуулук жана көркөмдүк менен болгон катнашын изилдейт. Ошону менен бирге шарттуулук менен образдуулук бирин-бири жокко чыгарбайт, тескерисинче, бири-бирине өтүп турат деп туура белгилейт. Мисалы, ар кандай формада көрүнүү менен шарттуулук көркөмдүктүн бир формасы болуп саналат. Бул «предметтин образдуулугу үчүн шарттуулукту, шарттуу форманы талап кылган жактарына, сапаттарына гана кайрылуу менен түшүндүрүлөт. Буюмдарды, кубулуштарды сүрөттөөгө, алардын чыныгы касиеттерин адекваттуу берүүгө мүмкүн болбогон жерлерде көркөм шарттуулук ошол мүмкүн болбогон нерсени туюндуруу катары пайда болот».

Т. Аскарардун көркөм шарттуулуктун адабият менен искусстводо жаралыш закон ченемдери жөнүндөгү ойлору кызыктуу. Анын пикири боюнча, көркөм шарттуулуктун

жаралышына үч закон ченемдүүлүк бар: биринчиден, алар адамдардын дүйнөнү таанып-билүүсүнүн чектүүлүгүнө; экинчиден, искусство ишмерлеринин адамдык аң-сезиминин активдүү, чыгармачыл табиятынын аркасында шарттуулуктун ар кандай формаларын атайын түзүшүнө; үчүнчүдөн, адамдын практикалык иш-аракеттеринин кайталануучулугуна байланыштуу. Аталган закон-ченемдүүлүктөрдү түшүндүрүүдө Т. Аскарлов марксизм-ленинизм классиктеринин фундаменталдуу пикирлеринен чыгат. Мына ошентип эстетикалык көрүнүш катары көркөм шарттуулуктун адабиятта жашашынын жана пайда болушунун объективдүү себептери бар, анын өзүн актоочулугу жана зарылдыгы ошол эле объективдүү себептер менен аныкталат деген ойго келет изилдөөчү. Китептин «Шарттуулук — дүйнөнү реалисттик көрүүнүн органикалык белгиси» деп аталган үчүнчү главасы өзгөчө кызыгууну пайда кылат. Аны автордун төмөнкүдөй сөздөрү ачат: «Эгер айкын максатка — көркөм шарттуулуктун реализм адабиятындагы, акыр аягында социалисттик реализм адабиятындагы орду жөнүндөгү маселени чечүүгө баш ийдирбесе шарттуулук туурасындагы бардык сөздөр негизсиз болуп чыгат». Ооба, шарттуулук жөнүндөгү талаш-тартыштардын бардыгы дал ушуга такалууда. Ошол себептүү Т. Аскарлов бул татаал маселелерди тастыктоодо көп иш жасаганын айта кетүү кажет. Ал адегенде эле турмушту анын өзүнүн формасы катары чагылдыруу, көркөм сүрөттөөнүн тарыхый айкындыгы өндүү чыгармачылык принциптер менен шарттуулуктун өз ара байланышын аныктоону караганы негиздүү, анткени «адабият менен искусстводогу шарттуулуктун жашоо чөйрөсү дайыма аталган кубулуштарга тутумдашат». Натыйжада эстетик шарттуулук реалдуу дүйнөнү көрүүнүн органикалык белгиси, демек, социалисттик реализм адабиятында ал татыктуу орун ээлейт деген туура тыянакка келет.

Бирок, Т. Аскарлов туура белгилегендей, шарттуулуктун да шарттуулугу бар. Шарттуулуктун ар кандай: реалисттик, жомоктук, формалисттик түрлөрү болот. Эгерде жомоктук шарттуулук чыгармачылык менен өздөштүрүлүп, реалисттик шарттуулук тарабынан диалектикалык жол менен «алынып» ташталбаса («диалектическое снятие») акыркы реалисттик жана формалисттик шарттуулуктардын ортосунда терең ажырым бар: алардын гносеологиялык тамырлары, социалдык-эстетикалык функциялары ар башка. Формалисттик шарттуулук жалпысынан модернисттик искусствого таандык көрүнүш деп айтууга болот.

Т. Аскарөвдун кайрадан басылып чыккан китебинин логикалык структурасы жалпысынан мына ушундай. Албетте, китеп искусствонун ар кандай түрлөрүнөн — живописстен, скульптурадан, театрдан алынган ар түркүн материалдарга өтө бай. Ошентсе да көркөм адабиятты талдоого өзгөчө көп орун берилгендиги Т. Аскарөвдун алгачкы тажрыйбасы — адабий сынчылык кесибин менен түшүндүрүлөт.

Китепке киргизилген жаңы бөлүмдөрдөн «Эстетикалык проблемасы көркөм шарттуулуктун көз карашынан караганда» аттуу бөлүм алда канча ийгиликтүү жазылгандай баамдалат: анда бир канча туура пикирлер жана байыркы грек сүрөтчүсү Диманттын Ифигенияны курмандыкка чалып жаткан учурду тарткан сүрөтүн кылдат талдоосу бар. «Адабияттын улуттук өзгөчөлүгү жана көркөм шарттуулук» деген башка глава, тилекке каршы, китептин проблематикасына анча коошпойт. Андагы материал жана теориялык корутундулар кантсе да «бетөн» буюмдай кабыл алынат. Бирок аталган теманы өзүнчө алып караганда өтө кызыктуу жана келечектүү экендигин белгилей кетүү артыкбаш болбойт.

Китепте башка да кемчиликтер, талаш пикирлер учурайт. Мисалы, Т. Аскарөв биринчи главада «Реалдуулук» менен «реализм» деген түшүнүктөрдү жөнү жок жерден бирдей карап, байыркы грек искусствосунан реализм методун тапканы туура эмес. Анткени алар сапаттык жактан ар башка, турпаты ар кыл көрүнүштөр: реалдуулук белгилүү бир сапат катары шарттуулук, фантастикалуулук менен тең катар байыркы грек искусствосуна тиешелүү болгон, ал эми реализм болсо көркөм чыгармачылыктын негизги ыкмасы, методу катары алда канча кийин, жаңы мезгилдин адабиятында калыптанган. Ошондуктан белгилүү бир мааниде алганда реализм шарттуулуктун карамакаршысы, андан барган сайын арылуу, абстракттуулуктан тарыхый конкреттүүлүккө карай илгерилөө болуп саналат. Демек, Т. Аскарөвдун шарттуулуктун жаратылышынын тарыхый мүнөзү жөнүндөгү тыянагына макул болуу менен бирге, анын тескерисинче болгон мына бул кубулушту да көрсөтө кетүү зарыл: дал мифология менен фольклор шарттуулукка, шарттуу формаларга жык-жыйма.

Экинчи нерсе — Т. Аскарөв дайыма эле «алгачкы» шарттуулук (өзүнчө алганда искусствонун өзү шарттуулук) менен «андан кийинки» нукура көркөм шарттуулуктун айырмасын так ача билбейт. Ошондуктан «Көркөм шарттуулуктун түрлөрү жана типтери» аттуу бөлүмдө ал

«экинчи» шарттуулуктун формалары катары (предметтин өтө мүнөздүү белгилерин көрсөтүү, окуялардын өнүгүшүнүн ретроспективдүү шарттуулугу, автордук баяндоонун жана тыянактардын шарттуулугу, жагдайлардын шарттуулугу, портреттик сүрөттөөлөрдүн шарттуулугу ж. б.) иш жүзүндө «адепки» шарттуулуктун формасы болгон кубулуштарды, б. а. искусствонун эзелтен берки касиетин, көркөм жалпылоонун, типтештирүүнүн, композициянын ж. б. салтка айланган формаларын жана ыкмаларын эсептейт. Анан калса китепте адабияттын миф, жомок, легенда, притча, утопия өңдүү шарттуу жанрлары каралбай калган. Шарттуулуктун гротеск, гипербола, аллегория, метафора сыяктуу каражаттары жана алардын шарттуу формалар менен жанрлардын ортосундагы өз ара байланыштары да жеткиликтүү изилденген эмес.

Акырында, Т. Аскарров советтик эстетика менен адабият таануудагы, сындагы көркөм шарттуулук маселесин боюнча жаңы изилдөөлөрдү таптакыр эске албагандыгы өкүнүчтүүдүр.

Ошондой болсо да анын китебинин кайрадан басылышы бул изилдөөнүн бүгүн да актуалдуу экендигин айгинелейт, ал эми жаңы бөлүмдөр окурмандын искусстводогу шарттуулук маселесин боюнча түшүнүктөрүн бир кыйла кеңейтет.

Ошентип, эстетика жаатындагы эмгектеринде Т. Аскарров искусствого эки, болгондо да карама-каршы тараптан илимий мамиле жасайт: биринчи учурда аны искусствонун тууралыгы, чындыгы, логикалуулугу, экинчи учурда көркөм чыгармачылыктын иллюзиялуулугу, шарттуулугу кызыктырат. Бирок эки учурда тең изилдөөчү логикалуулук менен шарттуулук искусствонун аябай татаал жана көп кырдуу табиятына мүнөздүү болгон объективдүү законченмдүүлүктөр экенин ишенимдүү далилдейт. Анын эстетика боюнча эмгектеринин оң мааниси жана пайдалуулугу дал ушунда турат.

Т. Аскарров кийинки мезгилде адабият таануу менен сынга теориялык камылгасы андан бетер өскөн, б. а. философиялык-эстетикалык деңгээлге көтөрүлгөн деңгээлде кайтып келди. Буга биринчи иретте 1965-жылы «Советтик Кыргызстан» газетасына жарыяланган «Адабий сындагы теориялык проблемалардын коюлушу» деген макаласы жана 1972-жылы чакан китепче (брошюра) түрүндө орус тилинде басылып чыккан «Сындын бийик мураты» аттуу эмгеги айкын далил. Биринчисинде ал: «Иш жүзүндө ушул кезге чейин биздин адабий сындын, жалпы эле көркөм

ойлобуздун үзүк-үзүк, фрагментардуу тарыхы жазылып, алардын «чийки» материалдары гана топтолуп жатат. Ошол бириндеген, чачыранды сырьёлорду ырааттуу бир системага келтирүү иши баштала элек. Башкача айтканда, кыргыз элинин көркөм ойлоо өзгөчөлүктөрүн, адабий сындын өсүш процесстерин эстетикалык-теоретикалык аспектке изилдөө жумушу баштала элек»,— деп бул абалдын объективдүү жана субъективдүү себептерин ачып көрсөтөт жана өзү ушул багыттагы иштин башталышы, зарыл шарты катары адабий сындын теориясын тезистер түрүндө болсо да алгачкылардан болуп негиздөөгө аракет жасайт. Ушундан улам анын алдын ала айткан мынабу сөзү ошол мезгилдин чындыгын чагылтарын белгилөө кажет: «Айта кетчү нерсе — адабий сындын теориясы жалаң гана республикалык эмес, жалпы союздук масштабда да ушул кезге чейин дээрлик иштелип чыга элек».

Адабий сындын теориясы жөнүндө сөз кылуунун алдында Т. Аскарлов анализдөөнүн объектисин тактап алууга жана терминологиялык түшүнүксүздүктү жоюуга умтулат. Анын ою боюнча, адабий сындын теориясы менен сындын практика жүзүндө, көркөм чыгармаларды баалоо процесинде чечүүгө тийиш болгон теоретикалык маселелердин ортосунда айкын айырмачылык бар. Биринчи учурда «изилдөөчүгө проблема өзүнүн философиялык-эстетикалык аспекти менен бурулат» экен да, экинчисинде «алдыңкы планда сындын күндөлүк практикада чечүүгө тийиш болгон милдеттеринин жыйындысы» турат экен. Муну менен Т. Аскарлов эки учурдун ортосундагы кайчылаш келген сызыктарды танбайт, бирок алар кантсе да айырмачылыктарды жогө албастыгын баса көрсөтөт. Ошондон соң ал төмөнкүдөй аныктамага келет: «Сындын теориясы көркөм чыгармачылыктын практикалык маселелерин, мисалы, сюжет куруу ыкмаларын, образдар системасын, форма менен мазмундун катнаштарын, жазуучунун көркөм индивидуалдуулугун жана башкаларды үйрөнүү менен гана чектелип калбайт. Сындын теориясы — бул биринчи кезекте сынды эстетикалык таанып-билүү категориясы катарында, чыгарманы жаратуу жана ага баа берүүнүн диалектикалык бирдигин аныктоочу категория катарында илимий жалпылоо, түшүнүү болуп саналат».

Өз мезгилинин теориялык жетишкендиктеринен караганда Т. Аскарловдун ушул аныктамаларын түшүнүүгө болот. Ал эми азыркы күндүн абалынан чыкканда аларды түзөтүү зарылдыгы туулат. Не дегенде Т. Аскарлов терминологиялык (демек, маанилик да) чаташууга жол бериш

жатар, б. а. ал сындын методологиясы деген түшүнүктү сындын теориясы деген түшүнүк менен айырбаштайт. Чындыгында сын дегендин өзү адабий-көркөм практика-нын теориялык жактан талданышы, жалпыланышы, түшүндүрүлүшү жана бааланышы. Ушул себептен аны өткөн кылымда эле В. Белинский «философиялык аң-сезимдин» туундусу, «кыймылдагы эстетика» деп атаган. Демек, мындай учурда Т. Аскарардун жогорудагы туюнтмасы (формулировка) «теориянын теориясы» болуп калат. Андыктан аны (кайталоону) башкача түшүнүк менен алмаштыруу муктаждыгы пайда болот. Андай түшүнүк деп методология эсептелет. Оба, теория кайсы бир кубулушту (биздин учурда — адабий кубулушту) илимий жактан аңдап-билүүнүн, талдоонун жана түшүндүрүүнүн эң жогорку формасы, бүткөн натыйжасы болсо, методология — ошол илимий натыйжага кандайча жетишүүнүн жолдорун, айла-амалдарын, ыкмаларын, методдорун көрсөтөт¹. Ушул мааниде Т. Аскарардун өйдө жактагы аныктамасынын биринчи бөлүгүндө сындын практикасы, экинчи бөлүгүндө методологиясы тууралуу сөз жүрөт. Азыркы советтик эстетикада, искусство таанууда, адабият илиминде жана адабий-көркөм сында да так ушундай көз караш калыптанып калды². Ушундан келип Т. Аскарар адабий сындын теориялык проблемалары катары санаган төмөндөгү, маселелер: адабий сындын предмети жана анын илим катарында көрүнгөн бөтөнчөлүктөрү, көркөм сындын коомдук аң-сезимдин өзгөчө формалары, айрыкча эстетика, адабият таануу, искусство тарыхы, психология жана башка илимдер менен болгон карым-катнаштары, сын жана адамдын көркөм ойлоосундагы прогресс, көркөм чыгармачылыктын практикасы менен сындын өз ара мамилелери, адамдардын эстетикалык түшүнүктөрүнүн, кабыл алуу жөндөмдүүлүктөрүнүн кеңейишинин адабий сынга көрсөткөн таасири жана башка-

¹ Бул жөнүндө советтик философтор П. Коппин, Г. Рузвин, А. Ракитов, Б. Штофф, Э. Г. Юдин, И. Д. Андреев, В. Швырев, болгариялык авторлор Т. Павлов, Н. Стефанов, П. Гиндев ж. б. эмгектерин жана «Философиялык энциклопедиялык сөздүктү» (М., 1983) караңыз.

² Караңыз: Вопросы методологии литературоведения. Л., 1966; А. С. Бушмин. Методологические вопросы литературоведческих исследований. Л., 1969; Он же. Наука о литературе; Споры, суждения. Л., 1972. Методологические проблемы современной литературной критики. М., 1966., И. Бурсов, Критика как литература. М., 1966; Актуальные проблемы методологии литературной критики. М., 1980; Актуальные вопросы методологии современного искусствознания. М., 1983; Ю. Борев. Эстетика. изд. 3-е, М., 1981. А. Я. Зисль. Эстетика: идеология и методология. М., 1983.

лар иш жүзүндө адабий сындын методологиялык проблемалары болуп саналат.

Мына ушул өңдүү теориялык жана терминологиялык чаташуулар Т. Аскаровдун кийинки «Сындын бийик мурагы» аттуу китепчесинде ийгиликтүү четтетилет. Анда КПСС БКнын «Адабий-көркөм сын жөнүндөгү» тарыхый токтомунун (1972) негизинде ошол учурдагы кыргыз адабий сынчынын абалы, башкы жетишкендиктери менен принциптүү мүчүлүштөрү, алдыдагы милдеттери, адабий процесс менен болгон карым-катнаштары ар тараптан жана таамай талданат. Эмгектин негизги артыкчылыгы — дал методологиялык ориентирлердин тууралыгында, идеялык-көркөмдүк чен-өлчөмдөрдүн тактыгында, философиялык-эстетикалык жактан жакшы жабдылгандыкта, теориялык жапылоолордун кынтыксыздыгында.

Баса, бул эмгек Т. Аскарлов 1972-жылы Кыргызстан жазуучулар Союзунун башкармасынын адабий сындын абалын талкуулоого арналган атайын пленумунда жасаган докладынын бир аз кеңейтилген түрү. Т. Аскарловдун кийинки мезгилде жарыяланган макалаларынын дээрлик көпчүлүгү да ушундай мүнөзгө ээ. Жогорудагыдай жакшы сапаттары бар ал эмгектерде Кыргызстандын адабий турмушунун ар кандай жактары, көрүнүштөрү, процесстери талданат, бир сөз менен айтканда, кеңири панорамасы түзүлөт. Аларда терең байкоолор, кылдат жалпылоолор аз эмес, кээде талаштуу жерлер да учурап калат, бирок автордун «Жетилүү курагы» (1976), «Эстетикалык жаңы сапаттарга» (1980), «Дүйнөнү эстетикалык андоо» (1982) аттуу тандалма тариздеги жыйнактарына кошо кирген ал макалаларга жайынча токтолуу анча орундуу көрүнбөйт. Анткени алар дайыма эле Т. Аскарловдун өзүнүн позициясын, профессионалдык (сынчылык) мамилесин чагылта албаганы түшүнүктүү. Ушул себептен бул иште негизинен анын алгачкы мезгилдеги чыгармачылыгына, жекече изденүүлөрүн жана табылгаларын айныксыз далилдеген эмгектерине көңүл бөлүүгө туура келди.

Ошентип, Т. Аскарлов өз ара байланышы бар, бирок өз алдынча кесип катары саналган эстетиктин, адабиятчынын жана сынчынын касиеттерин ыктуу кыйыштырып келатат. Ал демейде жаңы, мурда башкалар тарабынан коюлбаган маселелерге кызыгат жана аларды теориялык жогорку деңгээлде чечүүгө тырышат. Өзү полемист, ал башкаларга да полемика үчүн жем таштайт. Бардык учурда (мейли кыргыз, мейли орус тилинде жазсын) ойлоо жана жазуу манерасы илимий дыкаттыкты, тактыкты, ачыктыкты ай-

гинелейт. Ушул сыяктуу сапаттар анын ысмын, айрым эмгектерин жалпы союздук окурмандар менен адабий чөйрөгө таанытты. (Ар кайсы жылдары кай бир рецензиялары, макалалары борбордук «Литературная газетага», «Литературная Россияга», «Вопросы литературы», «Дружба народов» журналдарына, «Адабият жана азыркы учур» аттуу жыйнактарга жарыяланды).

1984

III. КИТЕПТЕРГЕ ПИКИРЛЕР

1. СӨЗДӨН ИШКЕ ӨТКӨНДӨ

80-жылдардын башындагы адабий турмушубуздун жакшы жышааналарынын бири — аты-жөнү жумурай журтка белгилүү сынчылардын тандалма жыйнактарынын чыга башташы. Бул жагдайды минтип баса белгилөөнүн өз себеби бар. Эгер адабияттын башка урууларынын — поэзиянын, прозанын жана драматургиянын белгилүү ишмерлеринин тандалмалары бизде, Кыргызстанда, тээ 1930-жылдардан тартып эле тажрыйбаланып келатса, сынчылардын эмгектерин газетада жана журналда гана жашоодон 1960-жылдардын башында кутулуп, өзүнчө китепче болуп чыга баштаган эле. Эми болсо сынчылардын «Тандалмаларынын» жарык көрө башташы сынга карата болгон өгөй мамиленин бара-бара жоюлуп, сын адабияттын башка түрлөрү менен тең укукка жетишкенин көрсөтөт. Бул да болсо адабий-көркөм сындын коомдук беделин көтөрүү, анын белсемдүүлүгүн арттыруу, жөнүндө кийинки мезгилде кабыл алынган партиялык документтердин шарапаты деп билүү керек.

1983-жылы «Кыргызстан» басмасынан көрүнүктүү сынчы Кеңешбек Асаналиевдин бир томдук «Тандалмалары» жарыкка чыкты. Ага автор соңку жыйырма жыл ичинде жазылган жана мезгилдүү басма сөздө жарыяланган сын эмгектеринин эң мыкты деп эсептелгендерин топтоптур.

Китепке кирген эки макала КПСС БК 1972-жылдын январында кабыл алган «Адабий-көркөм сын жөнүндөгү» токтомдун негизинде азыркы кыргыз сыны менен адабият илиминин абалын, автордун өз сөздөрү менен айтканда, «чарба иштерин», «түйүндүү проблемаларын» жана милдеттерин андап көрүүгө жана талдоого арналыптыр. Сынчы адегенде адабий сыныбыздын азыркы учурдагы чыныгы абалын, оң тажрыйбасын, жетишкендиктерин тактап алат. Мунун күбөсү катары «фактологиядан — изилдөөгө, эмпиризмден — жалпылоого, синтезге, үстүрт баяндоочулук-

тан — чыгарманын ички касиетин иликтеп билүүгө өтүүнү» көрсөтөт. Мактоо сөздөр, «жылуу» эпитеттер ушуну менен бүтөт да, сынчы андан ары маселени түз эле кабыргасынан коюп, «сандан сапатка, бир баскычтан экинчи баскычка, бир сапаттан экинчи сапатка өтүү процесси» биздин сында өтө жайбаракаттык менен жүрүп жатканына көңүл бурат.

Сын жөнүндөгү партиялык токтомдогу: «Марксисттик-лениндик эстетиканын традицияларын өнүктүрүү менен советтик адабияттык-көркөм сын идеялык баа берүүнүн тактыгын, социалдык талдоонун тереңдигин эстетикалык катуу талап коюу менен, талантка карата, чыгармачылык жемиштүү изденүүлөргө карата этиеттүү түрдө мамиле кылуу менен айкалыштырууга тийиш» деген көрсөтмөнү ишке ашырбастан «биз көп учурларда чыгарманын социалдык маңызына так баа берүүнүн ордуна анын сырткы мазмунун баяндап берүү, эстетикалык-көркөмдүк анализ жүргүзүүнүн ордуна үзүп-жулкуп алынган цитаталарды комментарийлоо менен чектелип, али да болсо сынчылыктын нагыз искусствосунун үстүнөн кайпып алыс жүргөнүбүз талашсыз чындык. Ырасын айтканда деле көп китептерде, сандаган макалаларда чыгарманы талдоо ыгы, «методологиясы» бир-бирине коёндой окшош» — дейт сынчы. Адабий-көркөм көрүнүштөргө карата өзүнүн концепциясы, жекече мамилеси жок сын макалалардын талдоо объектиси сөзсүз түрдө же ары, же бери эмес ыргылжың, ортозаар чыгармалар, даяр эрежелердин негизинде түзүлгөн версификациялар болот. Бул түшүнүктүү. Мындай сындын автору эч кимге «суук» көрүнбөйт, «эт менен челдин арасында» дегендей жан сактап жүрө берет жана аны менен «нагыз принципиалдуу, партиялык сындын ортосунда эч кандай жакындык жок» болуп чыгат.

Акырында К. Асаналиев токтомдон дагы бир жобо («Адабияттык-көркөм сын художниктин идеялык кругозорун кеңитүүгө жана анын чеберчилигин өркүндөтүүгө жардам берүүгө чакырылган») келтирет да, сын тууралуу ойлоруна жалпы корутунду чыгарат: «Демек, ушундай урматтуу, ушундай жооптуу ишке бел байлаган сынчынын чыгармачылык кудурети кандай болуш керек?» (алдын сызган мен — А. Э.)

Ооба, кептин барар-келер эле төркүнү ушул. Ага сынчынын өзү жалпысынан жана негизинен туура жооп берет: «Сөз бул жерде марксисттик-лениндик эстетиканын теориясына терең сугарылган, адабий процесстин алдыңкы линиясын өз убактысында таасын баамдай билген, көркөм

процессти турмуш менен тыгыз байланыштырып, философиялык, эстетикалык, социалдык терең талдоо жүргүзүүгө шыгы да, жөндөмү да бар сын жөнүндө баратат... Кыскасы, сынчы өз жанрынын берилген ишмери, адабияттын курч маселелерине жалтанбай караган кайраткери болгондо гана ал көркөм сөз искусствосунун актуалдуу проблемаларын партиялык позицияда, бийик теоретикалык деңгээлде чече алмак. Эмесе, кыргыз адабий сынчыларынын алдында дал ушундай чыгармачылык бийиктикке көтөрүлүү милдети турат».

Ак сөз! Дегеле сын туурасында баятан бери айтылгандардын дээрлик бардыгы талашсыз чындыктар. Анда сынчы өзүнүн бир макаласына «Сөздөн — ишке» деген чакырык ат койгондой, сөздөн ишке, б. а. сын жөнүндөгү сөздөрдөн адабияттын өзүн изилдөөгө, сыздоого жана баалоого өтүүсү кандай болду экен, «чыгармачылык бийиктикке көтөрүлүү милдети» колубуздагы жыйнакта канчалык даражада ишке ашты экен — кеп ушул багытта жүрсүн.

Адабияттын өзүнө кайрылганда да К. Асаналиев негизинен өзү белгилеген маселелер чөйрөсүнө токтолуптур: кыргыз прозасында социалисттик реализм методунун жаралышы жана өркүндөшү, адабий байланыштар, фольклор менен профессионал адабияттын карым-катнаштары, А. Осмоновдун поэзиясы, азыркы кыргыз романынын жана повестинин маселелери, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы.

Адабий илимибиздин эң орчундуу жана актуалдуу маселелеринин бири кыргыз совет адабиятынын жаралыш жана өнүгүш законченемдерин, бул процесстеги фольклордук салттар менен жазма адабияттардын таасирин, өз ара карым-катнаштарын аныктоо. Бул маселенин тегерегинде ой жүгүртүүгө К. Асаналиевдин «Тандалмаларына» кирген «Учууга эки канаттай» жана «Кыргыз прозасынын ишенимдүү ориентациясы» деген макалалары арналган. Кийинки макалада автор кыргыз совет адабиятынын азыр бийик деңгээлге көтөрүлгөнүн эскерип, анан мамындай суроону кырынан коёт: «Тарыхый кыска мөөнөттөгү кыргыз профессионалдык адабиятынын зор ийгиликтери эмне менен түшүндүрүлөт? Реалисттик адабияттын бул бийиктиктерин багындырууда ишенимдүү таяныч, ориентир болгон күч кайда? «Мунун артынан баарыбызга эчактан белгилүүдөй болуп көрүнгөн, далай ирет кайра-кайра айтылып-жазылган жооп берилет: ал күч, бир чети, элдик оозеки поэзия, экинчи чети, орус адабиятынын бай салттары. Бирок бул талашсыз чындыкты тек сыртынан, үстүртөн билиш бир жөн экен да, аны ичкериден, ийне-жибине чейин

билиш бир жөн экен. К. Асаналиевдин абдан конкреттүү, далилдүү, талдоолору ишенимдүү, туура байкоолорго жана ойлорго тунган макаласы буга дагы бир жолу эң сонун кепил болуп берет. Ооба, жалпы сөздөрдөн, ыксыз цитаталардан караманча алыс турган бул макалада конкреттүү бир гана маселе — кыргыз совет прозасынын жаралышындагы жана өнүгүшүндөгү орус классикалык жана совет адабиятынын традициялары бардык кырлары, байланыштары, өздөштүрүлүш этаптары, деңгээлдери жана формалары аркылуу ачылат. Муну автордун өзү да ачык айтат: «бул проблеманы чечүүдө жалпы, декларативдүү ой жүргүзүүлөрдөн качып, конкреттүү фактыларга гана таянып, маселени конкреттүү чечүүгө умтулуу керек». Мындай конкреттүүлүктүн бир көрүнүшү — тарыхый принцип. Ал туурасында К. Асаналиев эң туура жазат: «Дүйнөлүк жана орус классиктеринин тажрыйбаларын өздөштүрүү, кабыл алуу ар бир улуттук жазуучунун чыгармачылык жолунун ар түрдүү этаптарында ар башка мүнөздө жана деңгээлде болот. Бул абал негизинен эки кырдаал менен: жазуучунун чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрү жана улуттук адабияттын ошол этаптагы профессионалдык деңгээли менен белгиленет». Мына ушул маанилүү учурду — тарыхый принципти эске албоо орус-кыргыз адабий байланыштарын кандайдыр жалпы окшоштуктарды, сырткы аналогияларды издөө менен алмаштырууга, демек, бир беткейликке, схематизмге, өтө татаал проблеманы жардылантаууга, жөнөкөйлөтүүгө алып келет. К. Асаналиев баса белгилеген экинчи ой ушул. Ал муну козгоп гана тим болбостон, адабиятчылар А. Воцакиндин, Дм. Брудныйдын ж. б. эмгектеринен таап, негиздүү сынга алат. Айтса-айтпаса, 1950—1960-жылдары жарык көргөн илимий эмгектерде кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынын дээрлик бардыгынан эле орус жазуучуларынын (мисалы, К. Баялиновдун «Ажарынан», «Көл боюнда» повестинен Н. Карамзиндин «Байкуш Лизасынын», П. Павленконун «Бакыт» повестинин, А. Токомбаев, Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөмбаев ж. б. чыгармаларынан М. Горький менен В. Маяковскийдин) таасирин, ар кандай тематикалык, образдык, сюжеттик окшоштуктарды, жалпылыктарды издөө өзүнчө эле «мода» эмес беле. (Мындан кезегинде К. Асаналиев өзү да чет болбогонун моюнга алып, мурдакы китептеринин биринде¹ тиешелүү түзөтүү киргизет). Ал мезгилде адабият таануу

¹ К. Асаналиев. Көркөм бийиктиктер. Фрунзе, «Кыргызстан» 1974, 105-б.

менен сында ушундай эле өлчөмдө башка бир калпыстык — кыргыз совет адабиятынын калыптанышы менен өнүгүшүндөгү фольклордун оң жана терс ролун ашыра баалоо кездешчү. К. Асаналиев Б. Маленов менен Н. Никипореттин эмгектеринен кездешкен бул калпыстыкка каршы чыгып, эки учурда тең адабий байланыштар, салттар проблемасы өтө тар каралып, «таасир» маселеси менен гана чектелип жатканына көңүл бурат. Мына ушундан соң сынчы өзүнүн башкы тезисин жарыя кылып («Кыргыз совет адабиятына реалисттик проза жанрынын толук укук менен кириши жана чыңалышы кандайдыр бир жекече «таасирлердин» натыйжасы эмес. Бул баарынан мурда дилгир чыгармачылык менен орус прозасынын сонун салттарын өздөштүрүү, аны жаңы адабий «кыртышка» өндүрүү маселесине тыгыз байланыштуу»), аны кыргыз акын-жазуучуларынын өздөрүнүн пикирлери, чыгармаларга жасалган конкреттүү талдоолор менен ынанымдуу далилдейт. К. Асаналиевдин бул макаласынын башкы пафосун, түпкү багытын, көптөгөн ойлору менен талдоолорун туура таап, ошол эле ченде «таасир» жана «өздөштүрүү» деген түшүнүктөр өздөрүнүн так аныктамасын, маанилик байлыгын, диалектикалык карым-катнаштарын таппай калганын көрсөтүү керек. Минтип айтууга сынчынын «таасир» деген түшүнүккө кандайдыр бир терс маани берип, андан осолдукту көрүшү, аны туура эмес түшүндүргөндөргө каршы чыгып отуруп, таптакыр эле жерип жиберishi негиз берет. Чынчынына келгенде таасир дегендин өзүндө чочуй турган эч нерсе жок. Кеп анын конкреттүү көрүнүштөрүн (оңбу, терспи), формаларын, башкаларга өтүшүү деңгээлдерин ар бир учурда таамай ажырата билүүдө го. Айталы, таасирдин ар түрдүү көрүнүштөрүн кемелине келип турган азыркы адабияттан табуу эч кыйынчылыкка турбайт. Демек, бир калпыстыкка туура каршы чыгуу менен бирге экинчисине жол берүү да жарабайт. Анткени «таасир» жана «өздөштүрүү» деген түшүнүктөр бир караганда эки башкадай көрүнгөнү менен, жакшылап андай келсең бири-бирине өтө жакын жана өз ара байланышта турат. Эгер дагы да ток этерин айтуу зарылдыгы туулса, аларды бир эле кубулуштун (тиги же бул нерсени, предметти, идеяны, чыгарманы ж. б.) кабыл алуунун эки башка сапаттык баскычы (таасир — бул баштапкы, эмоциялык баскыч; өздөштүрүү — аң-сезимдүү аракеттин, практикалык иштин натыйжасы) деп аныктоого болоор эле. Көрүнүп тургандай, экөөнүн ортосунда эч кандай кытай дубалы жок, кайра алар бири-бирине тутумдашкан, өтүшкөн абалда болот.

Жөнөкөйлөтүп айтканда, таасирсиз өздөштүрүү да жок. Анан калса өздөштүрүү дегендин да ар түрдүү жолдору, этаптары, формалары, натыйжалары болот — милдет так ушуларды ачууда турат. Бул жагынан К. Асаналиев, жогоруда белгиленгендей, бир топ аракеттерди жасайт, бирок көлөмдүн чектелгенине байланыштуу баарын козгоп, бир жаңсыл чечпейт. Ал аракти башка макалаларында, бөтөнчө теориялык-тарыхый планда жазылган «Учууга эки канаттай» деп аталганында чоң дыкаттык, илимий тереңдик жана полемикалык курчтук менен улантылат. Эгер «Кыргыз прозасынын ишенимдүү ориентациясында» көңүлүн бүт бойдон кыргыз жазуучуларынын орустун классикалык жана советтик адабиятынын (прозасынын) угулуу салттарын өздөштүрүү маселесине бурса, Р. Гамзатовдун айтылуу туюнтмасы менен аталган бул макаласында андан да чоң, кенен маселеге — кыргыз совет адабиятынын калыптанышында жана азыркысында фольклор менен адабий салттардын карым-катнаштарына кайрылып, аны орус жана дүйнөлүк адабияттардын контекстине байланыштырып кароого умтулат. Мында да К. Асаналиев тарыхый ченемди, маселени конкреттүү кароо талаптарын бек сактайт. Ал кыргыз совет адабиятынын өнүгүш тарыхындагы фольклордун маанисин танбайт жана ашыра да баалабайт, тек көркөм прогресстин ар башка этабында фольклордук эстетикага карата ар башка чыгармачыл мамиле болорун көрсөтөт: «Бир учурдагы «Каныбектин» же «Күүнүн сырынын» фольклордук образ курулуштарга болгон мамилеси бир башка да, «Толубай сынчынын» же бөтөнчө «Ак кеменин» элдик легендаларга карата карым-катнашы, байланышы принципиалдуу түрдө такыр башка». Макалада бул тезис түрүндө гана калбастан, атайын талдоолор менен бекемделет. Ушул мааниде К. Жантөшевдин «Каныбек» романы, А. Токомбаевдин «Күүнүн сыры» аңгемеси, К. Баялиновдун «Боордоштор» романы сынчы тарабынан кылдат талданганы белгилөө керек. Өзгөчө К. Баялиновдун аталган романына байланыштуу айтылган мынабу жыйынтык ой жаңыдай, абдан кызыктуудай көрүнөт. «Парадокстой угулушу мүмкүн, бирок бул кашкайган чындык: «Боордоштор» романы «жылаңач» өндөнүп, информациялуулукка, эмпиризмге ооп турганы, бир четинен дал ошол фольклоризмдин жоктугуна байланыштуу деп ойлойбуз». Ооба, бул пикирди К. Асаналиев мурда «Ажарда», «Көл боюндада», «Курман жылгада» фольклордук таасир күчтүү деп сындап жүргөн К. Баялиновдун соңку романына карата айтып жатат. Чындыгында эле таң калычтуу (парадокс-

туу) эмеспи! Көрсө, сынчынын оюнун төркүнүндө кадыресе жүйөө бар экен: «фольклордук алкактан чыгалбоо, анын бекем калыптарында камалуу кандай болсо, дал ошондой эле андан алыстоо, ажырап калуу чыгарманын улуттук кунарына салакасын тийгизет». Көрсө, бул эки учурга тең жол бербей, фольклор менен адабияттын гармониялуу мамилесин таба билиш зарыл турбайбы! Бекеринен К. Асаналиев мындай мамиленин эң сонун үлгүсүн көрсөткөн Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына дембе-дем кайрылбайт. Мына анын дагы бир кызык пикири: «Эгерде мурдагы муундагы кыргыз жазуучуларына «эпостук кысымдан» чыгууга туура келсе, Ч. Айтматовго «китептик жүктөн» кутулууга туура келди. Сөздүн тике маанисинде. Ал өзүнүн эзелки «уясына» (элдик оозеки чыгармачылыкка — А. Э.) Токомбаев менен Элебаевдин, Сыдыкбеков менен Осмоновдун эстетикалык ийгиликтери аркылуу, М. Горький менен М. Шолоховдун, Э. Хемингуэй менен Т. Манндын көркөм дүйнөсү аркылуу «кайрылып» келди. Дүйнөлүк жана орус классикасынын эстетикалык сабактары менен байыган жазуучу байыркы сөз искусствосуна башкача көз менен карап, анын не бир тереңинде жаткан купуя сырларды ачууга мүмкүнчүлүк алды». Бул жерде бир гана нерсени тактоого туура келет: Ч. Айтматов улуттук фольклор менен бала күнүнөн тартып оозеки түрүндө да, китеп түрүндө да таанышканын далай ирет атайы белгилеп жүрөт. Ал эми анын фольклорго жазуучу катары кандай кайрылганы жөнүндөгү К. Асаналиевдин жогорку ою талаш туудурбайт.

Макалада сөз болуп жаткан маселе боюнча адабиятчылар К. Артыкбаев, А. Садыков, Ш. Үмөталиев менен курч талаш бар. Бул маселеде мен К. Асаналиевдин позициясына кошулам. (Эмне үчүн экенин «Социалисттик реализмдин кыргыз совет адабиятында калыптанышы: талаштар жана пикирлер»¹ деген башка макаламда айтканмын. Андыктан аны бу жерде кайталап отуруунун зарылдыгы жок деп ойлойм). Бирок жогоруда сөз болгон макалада да, мында да теориялык татаал маселелерди түшүндүрүүдө К. Асаналиев белгилүү бир беткейликке жол берип койгонун белгилөөгө туура келет. Ал — сынчынын көңүлдү бүт бойдон адабий-эстетикалык факторлорго буруп, башка маанилүү жагдайларды — социалдык, тарыхый, маданий, психологиялык көрүнүштөрдү жетиштүү эске албаганы. Маселен, адабият менен фольклордун өз ара байланыштарынын ар башка учурда ар түрдүү мү-

¹ «Вопросы литературы», 1981, № 6.

нөзгө өтүшү жалаң гана эстетикалык жагдай, жазуучулардын субъективдүү каалоосу менен түшүндүрүлбөстөн, ар бир тарыхый учурдун коомдук муктаждыктары, маданий керектөөлөрү, жалпы эле рухий атмосферасы менен шартталары белгилүү. Буга бүгүнкү күндүн тажрыйбасын көрсөтсөк өтө мүнөздүү болот: илим менен техниканын эбегейсиз өсүшү, урбанизация процесси, рационализмдин күчөшү бүткүл дүйнөдө жаратылышка, жаратылыш менен адамдын биримдигин, табигыйлыкты, жөнөкөйлүктү даңазалаган жана эмоциялык жалынга чалкыган элдик оозеки чыгармачылыкка кызыгууну арттырып жатпайбы. Айтор, тигил же бул адабий кубулушту талдоодо анын көп кырдуу байланыштарын (биринчи иретте коомдук турмуш менен болгон) эске алуу изилдөөчү жана сынчы үчүн пайда гана берет. Анын үстүнө бул марксчыл-ленинчил эстетика менен сындын негизги талаптарынын бири экенин автор өзү сын жөнүндөгү макалаларында айткан болчу.

К. Асаналиевди кыргыз журтчулугу Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча улуттук мыкты адистердин бири катары билет. Буга анын Ч. Айтматовдун алгачкы аңгемелеринен тартып «Гүлсарат» повестине чейинки чыгармачылык өсүш жолун талдаган «Азыркынын адамынын ачылышы» (1968) аттуу китеби, жазуучунун андан соң жарык көргөн ар бир чыгармасына алгачкылардан болуп өз пикирин айтышы, акырында атактуу сөз устатынын Фрунзеде кыргыз жана орус тилдеринде басылып чыккан «Тандалмаларына», үч томдук чыгармалар топтомуна баш сөз жазышы ачык-айкын далил болбодубу. Ошол себептүү окурман К. Асаналиевдин өзүнүн «Тандалмаларынан» Ч. Айтматов жөнүндө мазмундуу сөздөрдү күтүүгө акылуу эле — иш ырасында да ошондой болуп чыкты: китепке «Чыңгыз Айтматов. Портретке эскиздер» деп аталган атайын бөлүмчө кирген. Ага «Жоргоңон жазба, Гүлсары!», «Аксайдын баатырлары» аттуу рецензиялары жана кыргыз окурмандарынын энчисине өткөн «Гүлсарат» жыйнагы менен адабий турмушубузда чоң окуя болуп отурган үч томдукка жазган «Доор менен бирге», «Чыңгыз Айтматов: Шекер айылы жана Аалам» аталган баш сөздөрү топтолгон. Мен ушул акыркы эки макалага көңүл бөлгүм келип турат, себеби аларда К. Асаналиевдин даңазалуу жазуучубуздун инсандык сапаттары, чыгармачылыгы, азыркы адабий процесстеги орду тууралуу көп жылдык байкоолорунун, талдоолорунун, ойлорунун эң эле «тузу», «чүйгүнү», уютмасы сунуш кылынган. Анан калса баш сөздөр чоң эргүү, эмоциялык көтөрүңкүлүк, интеллектуалдык чыңа-

луу жана стилистикалык эффект менен жазылган. Демейде карандай логикага таянып, атүгүл терминдерге ашыкча кызыгып, ошондон улам жазгандары өтө эле илимий түстө жана кургагыраак кабыл алынуучу К. Асаналиевдин стилиндеги бул көрүнүш кандайдыр жаңылык, өзүнүн сүйүктүү сөзү менен айтканда, күтүлбөстүк катары туюлуп кетет. Буга ишенүү үчүн сынчынын төмөнкү сыр ачуусун окуп көрсөк болот: «Чыным айтсам, Чынгыз Айтматовдун бир касиети мени дайыма таң калтырат. Ойго салат, суктандырат. Ал мындайча. Улам жаңы чыгармачыл бийиктикке чыкканда кандайдыр бир өр алуу, тыныгуу болот дечү эле. Мындай учурда катардагы, жалпы эсеп үчүн да чыгарма жазылышы мүмкүн. Ч. Айтматовдо ушул болдубу? «Бетме-бет» повестин адабий башталыш деп эсептесек, ошондон кийин жаралган чыгармалар... (андан ары санап кетет — А. Э.) — булардын ар бири өзүнүн идеялык-көркөмдүк проблемасы бар, ар бири өзүнчө эстетикалык бийиктикти түзгөн адабий окуялардан». Мындай стилде, арийне, эң жакшы көргөн, сүйгөн, ызат кылган жазуучун жөнүндө гана жазасың — ага каршы чыгууга эч кимдин акысы да жок. Ал эми андай стилге Ч. Айтматовдун инсандык сапаттары, чыгармачылыгы себепкер болуп жатышы андан бетер орундуу эмеспи. Ошентсе да стиль стиль менен, кеп эмне деген ойлор айтылганында.

Бул жагынан алганда да К. Асаналиев жазуучунун адабиятка келүү жолдору, андан ордун табуусу, идеялык-чыгармачылык принциптери, ар бир чыгармасында алардын ишке ашырылыш өзгөчөлүктөрү жөнүндө туура байкоолорун, таасын талдоолорун, талашсыз жалпылоолорун сунуш этет. Аларда Ч. Айтматов тууралуу жазган башка адабиятчылар менен сынчылар байкай бербеген жаңы штрихтер, ойлор да бир топ. Атап айтканда, К. Асаналиевдин Сейде, Жамийла, Толгонайдан улам туулган төмөнкү пикири жаңыча жана кызыктуу туюлат: «Жок, бул образдар согуш мезгилиндеги кыргыз аялынын турмушун, кыргыз аялынын тагдырын кеңири жана толук көрсөтүү максатында бирин-бири толуктаган, бирин-бири тереңдеткен каармандар гана эмес. Булар үч түрдүү тагдыр, үч башка адам өмүрүнүн концепциясы. Мындайча алып караганда адамдын драмалык, лирикалык жана баатырдык тагдырлары». Башка бир учурга көңүл бөлөлү. К. Асаналиев жазуучунун чыгармачылыгындагы балдардын жана өспүрүмдөрдүн образдарына токтолуп келип, күтүлбөгөн, бирок түпкүлүгүндө чындыгы бар жыйынтык чыгарат:

«Эми дүйнөлүк адабиятка апкелген көркөмдүк ачылыштарынын белгилеш үчүн, маселен, «Бальзактын сүткорлору» же «Тургеневдин аялдары» деп айтсак, ошондой эле мааниде «Айтматовдун балдары» деп айтышка толук негиз бар». Мындан тышкары, сынчы Ч. Айтматовдун акыркы чыгармаларындагы идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөр, турмуш менен мифтин, чындык менен жомоктун карым-катнаштары жөнүндө кызык ойлорун ортого салат.

Негизи, таасир баалар, таамай пикирлер баш сөздөрдө көп — алардын баарын санап отурууга бу жерде мүмкүнчүлүк жок. Андан көрө жалпы иштин пайдасын көздөп, ал макалаларда кездешкен кай бир талаштуу же жөн эле натуурадай көрүнгөн, а түгүл карандай сөз боюнча гана калган учурларга назар сала кеткенибиз он. Баарынан мурда эки макалада тең кездешкен калпыстыкты — Ч. Айтматовду ага чейинки кыргыз адабияты менен карама-каршы коюуну көрсөтүү зарыл. «Мурдагы адабий салтта, бөтөнчө прозада элдин турмуш-тагдырын көрсөтүү көбүнчө панорамалуу сүрөттөөгө, адамдардын коллективдик, группалык портретин тартууга негизделсе, эми болсо (Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы эске алынып жатат — А. Э.) чыгарманын түйүндүү борборун жеке адамдын концепциясы, индивидумдун тагдыры ээлей баштады. Ошондуктан мурда адамды жалпы сүрөттөө, анын мүнөзүн үстүртөн экстенсивдүү баяндоо мүнөздүү болсо, эми адамга жекече мамиле күчөп, анын бүткүл ичи-койун, ажарын ачуу, өркүндөгөн психологиялык талдоо интенсивдүү өкүм сүрө баштады», — деп жазат сынчы «Доор менен бирге» макаласында. Бул пикирде бери дегенде эки талуу жер бар. Биринчиден, К. Асаналиев Ч. Айтматовго чейинки кыргыз адабиятына кандайдыр бир жалпы чен менен карап, жазуучулардын талант даражасындагы, идеялык-көркөмдүк тажрыйбасындагы айырмачылыктарды эске албайт. Антпесе ал А. Осмоновдун поэзиясында эң биринчи иретте дал адам тагдыры (болгондо да драмалуу!) чагылдырылганын, прозадан мисал издесек, бул адабий уруудагы алгачкы тажрыйбалар эле (С. Карачевдун аңгемелери, «Эриксиз күндөрдө» повести, К. Баялиновдун «Ажары». — чыгарманы адамдын аты менен атоонун өзүндө эле мандем жатпайбы!; М. Элебаевдин аңгемелери менен «Узак жолу») адам тагдырына арналганын, ал эми Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романында Сапарбай менен Саадаттын эки башка концепциясы сүрөттөлгөнүн унутмак эмес. Экинчиден, сынчы адабияттагы коллективдүүлүк менен индивидуалдуулукту, экстенсивдүүлүк менен интен-

сивдүүлүктү да теориялык жактан туура эмес түшүндүрүп, түздөн-түз карама-каршы коюп жаткандай туюлат. Чынында булар формалдуу эмес, диалектикалык, башкача айтканда, биримдикте турган, бирин-бири толуктаган, бири-бирине өтүшкөн карама-каршылыктар. Айталы, булардын бирине гана кызыгуу белгилүү чектелүүчүлүккө, же аша чабууга алып барар эле: адам дүйнөсүнө кызыкпоо карандай окуя куучулукка, сөздүн терс маанисиндеги панорамалуулукка, экстенсивдүүлүккө алпарат; ал эми адам дүйнөсүн гана «казып» жатып алуу индивидуализмге, демек, модернизмге жол ачат. Ч. Айтматовдо болсо андай эмес да: адам тагдырлары коллективдин, коомдун тагдыры менен байланышкан, тарыхый-социалдык кырдаалдар менен чырмалышкан. Дал ушул себептен К. Асаналиевдин Сейде, Жамийла, Толгонай — «үч түрдүү тагдыр, үч башка адам өмүрүнүн концепциясы» деген жогорудагы дегинкисинде туура айтылган пикирине да «алар ошол эле мезгилде социализмдин шарттарында тагдыры, ой-санаасы, жалпы дүйнөсү өзгөргөн кыргыз аялынын бир эле типтүү образы; ачыгыраак айтканда, анын үч башка кубулушу» деп түзөтүү киргизүүгө болор эле. Демек, социалисттик реализм адабияты адам менен коомдук өз ара байланышта көрсөтөрүн эч убакта унутпашыбыз керек. Ал эми бул милдет кимдин чыгармасында кандайча жүзөгө ашары — ар бир жолу конкреттүү талдоону талап этчү башка маселе.

Талашка түшүп жаткан ой К. Асаналиевдин «Чыңгыз Айтматов: Шекер айылы жана Аалам» аттуу макаласында андан бетер коюуланат: «Ырасын айтсам — деп, дагы бир сырын ачат сынчы,— алтымышынчы жылдарда кыргыз адабиятында өзүнчө бир драмалуу адабий кырдаал өкүм сүрүп турду эле. Бул адабий кырдаалды мурдатан өнүгүп, бир кыйла чыңалып, өзүнүн жол-жобосун жайылтып алган көркөм-эстетикалык салт менен адабиятка жаңыдан келип өзүнүн законченемин орнотуу, бекитүүнү кыйшаюусуз көздөгөн жаңы башталмалардын кездешүүсү, тогошуусу деп айтар элем». «Жаңы башталмалардын автору», — деп сынчы Ч. Айтматовду айтып жатканы түшүнүктүү иш. Ал башталмаларды, — деп улантат сынчы андан ары, — жазуучу «жеткен чечкиндүүлүк жана чыгармачыл эрегиш менен ишке ашыра баштады». Бул иште аны кимдер колдогону, ээрчигени түк да эскерилбейт. Ошентип, Ч. Айтматов өзүнө чейинкилерден да, өзүнөн кийинкилерден да бөлүнүп, адабий киндиктештиктен сырткары, атүгүл аларга каршы турган жекече көрүнүш катары каралат. Ал аз

келгенсип Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы советтик жана дүйнөлүк адабияттар менен да конкреттүү түрдө байланыштырылбайт. (Кат-сабаты ачылган ар бир адам билчү классиктердин аты-жөнүн атоонун буга кенедей деле тиешеси жок). Мындан соң К. Асаналиевдин макалада атактуу жазуучунун чыгармаларын «үч деңгээлде: улуттук адабияттын (1), көп улуттуу совет адабиятынын (2), жалпы дүйнөлүк адабияттын (3) деңгээлинде кароо зарыл» деген тезиси кургак сөз бойдон гана калат. Дегеле бул сынчыбыздын Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына арналган эмгектери демейде теориялык же типологиялык эмес, конкреттүү талдоолору менен жыктыктоолорунун таамайлыгы, ишенимдүүлүгү аркылуу көңүлдү өзүнө бурат. Ошол себептүү Ч. Айтматовду, айталы, Г. Д. Гачев сыяктуу дүйнөлүк адабияттын жана философиянын кеңдигинде (контекстинде) карабаган соң, андай чоң максатты ашкере жарыялабастан, сынчы өзү жакшы билген, устаттык менен ишке ашыра турган программа-минимум (Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына ичкериден кароо) менен эле чектелсе болмок экен. Андан **макала эч бир уттурмак эмес.** Мындай мамилени советтик **жана дүйнөлүк адабияттардан көбүрөөк кабардар Н. Потапов деле жазуучунун Москвадан чыгып жаткан үч томдук чыгармалар жыйнагына жазган баш сөзүндө көрсөтүп отурбайбы.** Деген менен К. Асаналиев тезис түрүндө калтырган талап (Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын үч деңгээлде жана алардын өз ара байланышында изилдөө) түпкүлүгүндө эң туура жана ага кыргыз адабиятчы, сынчылары сөзсүз жетишүүлөрү кажет.

К. Асаналиевдин Ч. Айтматов жөнүндөгү эмгектеринен улам дагы бир нерсени айта кетүү зарылдай көрүнөт. **Жаган К. Асаналиев** (жана башка кыргыз изилдөөчүлөрү, **сынчылары**) идеялык же көркөмдүк маселелер боюнча эч **убакта аны менен талашпайт.** Ч. Айтматов эмне жазса ошол турушунда кабыл алып, «Бетме-беттен» берки чыгармаларын түз сызык боюнча жүрүп отурган жеңиштердин сериясы катары көрөт жана түшүндүрөт. Албетте, биз Ч. Айтматовдун сейрек талантын баалайбыз, эң сонун чыгармачылыгын ызаттайбыз, бирок ал козгоп, көтөрүп жаткан маселелер, идеялар, алардын көркөм чечилиш жолдору, деңгээли жөнүндөгү жекече ойлорубуз сөзсүз эле автордук вариант менен шайкеш келиши мүмкүн эмес да. Андай болгондо анын чыгармачылыгы жөнүндө жазгандар бар болгону комментатор, жакшы эле дегенде ин-

терпретатор болуп калбайбы. А сынчынын турмуш жана анын көркөм чагылышы тууралуу өздүк концепциялары, менчик ойлору (эгер алар бар болсо) кайда? Демек, сөз жазуучунун эле дүйнөсү эмес (мейли, ал улуу, атактуу болсун), ал жөнүндө жазып жаткандын да өз дүйнөсү болушу, анын чагылышы жөнүндө баратат. Болбосо сенин сынчылыгың (сөздүн эң түпкү, баштапкы, нукура маанисинде алганда) кайсы?

Арийне, бул колдон келсе да, келбесе да эптеп бирдеме таап, кур дегенде түркөйдүн (обыватель) көзүнө көрүнүп алууда эмес («О, Айтматовду сындаптыр!»). Кеп коомдук ой-пикир үчүн да, жазуучунун өзү үчүн да пайдалуу, кызык жана маанилүү көрүнгөн, аны ойлонтуп, турмуштук жаңы катмарларды көрүүгө, аларды көркөмдүк жактан жагыча өздөштүрүүгө түрткөн чыныгы сын жөнүндө. Бул жагынан бизге дале болсо орус сыны үлгү көрсөтүүдө. Биз анын деңгээлине теңелүүгө болгон аракетинизди күчөтө беришибиз абзел.

К. Асаналиевдин Ч. Айтматов жөнүндөгү макалаларына «Алыкулдун ак боз ат», «Кыргыз романы жана психологизм» деген макалалары мазмун жактан жакын турат, анткени алар да кыргыз совет адабиятынын идеялык-эстетикалык бийиктиктерин (эгер Ч. Айтматовду чоку деп эсептесек) аныктаган көрүнүштөргө — А. Осмоновдун акындык тагдыры менен поэзиясына жана У. Абдукаимовдун «Майдан» романына арналган. (Демек, адабиятыбыздагы көрүнүктүү окуялар Ч. Айтматов менен чектелбейт экен го).

Баятан бери сөз болгон эмгектерден тышкары «Тандалмаларга» азыркы кыргыз прозасынын түрдүү ысымдарын, чыгармаларын жана проблемаларын талдаган макалалар цикли («Кыргыз романы. Жанрдык чектер», «Көркөм өркүндөөнүн зарылдыгы», «Көнүмүштүн күчү», «Жанрдын чеги болобу?», «Айлампадан чыгуу керекпи...», «Азыркы күндүн темасы жана роман») жана «Жаш сындын арымы» аттуу обзор кирген. Аталган макалаларга кеңири токтолуп отурбай, башкы пафосуна, негизги багыттарына, талдоолору менен жыйынтык пикирлерине кошуларымды билдирмекчимин. Албетте, буларда деле тиги же бул маселелер, ысымдар жана чыгармалар боюнча талаш туурдучу жерлер бар. Маселен, азыркы романдар жөнүндөгү макалаларында бул жанрдагы оң тажрыйбалар жетиштүү эске алынбайт. Сынчы кемчиликтерге көбүрөөк көңүл буруп, романдардын сан жагынан өсүшүнөн өтө эле кооптонуп, негизсиз дүрбөлөңгө түшөт. «Көркөм өркүндөөнүн

«Эми дүйнөлүк адабиятка апкелген көркөмдүк ачылыштарынын белгилеш үчүн, маселен, «Бальзактын сүткорлору» же «Тургеневдин аялдары» деп айтсак, ошондой эле мааниде «Айтматовдун балдары» деп айтышка толук негиз бар». Мындан тышкары, сынчы Ч. Айтматовдун акыркы чыгармаларындагы идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөр, турмуш менен мифтин, чындык менен жомоктун карым-катнаштары жөнүндө кызык ойлорун ортого салат.

Негизи, таасир баалар, таамай пикирлер баш сөздөрдө көп — алардын баарын санап отурууга бу жерде мүмкүнчүлүк жок. Андан көрө жалпы иштин пайдасын көздөп, ал макалаларда кездешкен кай бир талаштуу же жөн эле натуурадай көрүнгөн, а түгүл карандай сөз боюнча гана калган учурларга назар сала кеткенибиз оң. Баарынан мурда эки макалада тең кездешкен калпыстыкты — Ч. Айтматовду ага чейинки кыргыз адабияты менен карама-каршы коюуну көрсөтүү зарыл. «Мурдагы адабий салтта, бөтөнчө прозада элдин турмуш-тагдырын көрсөтүү көбүнчө панорамалуу сүрөттөгө, адамдардын коллективдик, группалык портретин тартууга негизделсе, эми болсо (Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы эске алынып жатат — А. Э.) чыгарманын түйүндүү борборун жеке адамдын концепциясы, индивидумдун тагдыры ээлей баштады. Ошондуктан мурда адамды жалпы сүрөттөө, анын мүнөзүн үстүртөн экстенсивдүү баяндоо мүнөздүү болсо, эми адамга жекече мамиле күчөп, анын бүткүл ичи-койнун, ажарын ачуу, өркүндөгөн психологиялык талдоо интенсивдүү өкүм сүрө баштады», — деп жазат сынчы «Доор менен бирге» макаласында. Бул пикирде бери дегенде эки талуу жер бар. Биринчиден, К. Асаналиев Ч. Айтматовго чейинки кыргыз адабиятына кандайдыр бир жалпы чен менен карап, жазуучулардын талант даражасындагы, идеялык-көркөмдүк тажрыйбасындагы айырмачылыктарды эске албайт. Антпесе ал А. Осмоновдун поэзиясында эң биринчи иретте дал адам тагдыры (болгондо да драмалуу!) чагылдырылганын, прозадан мисал издесек, бул адабий уруудагы алгачкы тажрыйбалар эле (С. Карачевдун аңгемелери, «Эриксиз күндөрдө» повести, К. Баялиновдун «Ажары» — чыгарманы адамдын аты менен атоонун өзүндө эле мандем жатпайбы!; М. Элебаевдин аңгемелери менен «Узак жолу») адам тагдырына арналганын, ал эми Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романында Сапарбай менен Саадаттын эки башка концепциясы сүрөттөлгөнүн унутмак эмес. Экинчиден, сынчы адабияттагы коллективдүүлүк менен индивидуалдуулукту, экстенсивдүүлүк менен интен-

сивдүүлүктү да теориялык жактан туура эмес түшүндүрүп, түздөн-түз карама-каршы коюп жаткандай туюлат. Чынында булар формалдуу эмес, диалектикалык, башкача айтканда, биримдикте турган, бирин-бири толуктаган, бири-бирине өтүшкөн карама-каршылыктар. Айталы, булардын бирине гана кызыгуу белгилүү чектелүүчүлүккө, же аша чабууга алып барар эле: адам дүйнөсүнө кызыкпоо карандай окуя куучулукка, сөздүн терс маанисиндеги панорамалуулукка, экстенсивдүүлүккө алпарат; ал эми адам дүйнөсүн гана «казып» жатып алуу индивидуализмге, демек, модернизмге жол ачат. Ч. Айтматовдо болсо андай эмес да: адам тагдырлары коллективдин, коомдун тагдыры менен байланышкан, тарыхый-социалдык кырдаалдар менен чырмалышкан. Дал ушул себептен К. Асаналиевдин Сейде, Жамийла, Толгонай — «үч түрдүү тагдыр, үч башка адам өмүрүнүн концепциясы» деген жогорудагы дегинкисинде туура айтылган пикирине да «алар ошол эле мезгилде социализмдин шарттарында тагдыры, ой-санаасы, жалпы дүйнөсү өзгөргөн кыргыз аялынын бир эле типтүү образы; ачыгыраак айтканда, анын үч башка кубулушу» деп түзөтүү киргизүүгө болор эле. Демек, социалисттик реализм адабияты адам менен коомдук өз ара байланышта көрсөтөрүн эч убакта унутпашыбыз керек. Ал эми бул милдет кимдин чыгармасында кандайча жүзөгө ашары — ар бир жолу конкреттүү талдоону талап этчү башка маселе.

Талашка түшүп жаткан ой К. Асаналиевдин «Чыңгыз Айтматов: Шекер айылы жана Аалам» аттуу макаласында андан бетер коюуланат: «Ырасын айтсам — деп, дагы бир сырын ачат сынчы, — алтымышынчы жылдарда кыргыз адабиятында өзүнчө бир драмалуу адабий кырдаал өкүм сүрүп турду эле. Бул адабий кырдаалды мурдатан өнүгүп, бир кыйла чыңалып, өзүнүн жол-жобосун жайылтып алган көркөм-эстетикалык салт менен адабиятка жаңыдан келип өзүнүн законченемин орнотуу, бекитүүнү кыйшаюусуз көздөгөн жаңы башталмалардын кездешүүсү, тогошуусу деп айтар элем». «Жаңы башталмалардын автору», — деп сынчы Ч. Айтматовду айтып жатканы түшүнүктүү иш. Ал башталмаларды, — деп улантат сынчы андан ары, — жазуучу «жеткен чечкиндүүлүк жана чыгармачыл эрегиш менен ишке ашыра баштады». Бул иште аны кимдер колдогону, ээрчигени түк да эскерилбейт. Ошентип, Ч. Айтматов өзүнө чейинкилерден да, өзүнөн кийинкилерден да бөлүнүп, адабий киндиктештиктен сырткары, атүгүл аларга каршы турган жекече көрүнүш катары каралат. Ал аз

келгенсип Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы советтик жана дүйнөлүк адабияттар менен да конкреттүү түрдө байланыштырылбайт. (Кат-сабаты ачылган ар бир адам билчү классиктердин аты-жөнүн атоонун буга кенедей деле тиешеси жок). Мындан соң К. Асаналиевдин макалада атактуу жазуучунун чыгармаларын «үч деңгээлде: улуттук адабияттын (1), көп улуттуу совет адабиятынын (2), жалпы дүйнөлүк адабияттын (3) деңгээлинде кароо зарыл» деген тезиси кургак сөз бойдон гана калат. Дегеле бул сынчыбыздын Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына арналган эмгектери демейде теориялык же типологиялык жалпылоолору эмес, конкреттүү талдоолору менен жыйынтыктоолорунун таамайлыгы, ишенимдүүлүгү аркылуу көңүлдү өзүнө бурат. Ошол себептүү Ч. Айтматовду, айталы, Г. Д. Гачев сыяктуу дүйнөлүк адабияттын жана философиянын кендигинде (контекстинде) карабаган соң, андай чоң максатты ашкере жарыялабастан, сынчы өзү жакшы билген, устаттык менен ишке ашыра турган программа-минимум (Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына ичкериден кароо) менен эле чектелсе болмок экен. Андан макала эч бир уттурмак эмес. Мындай мамилени советтик жана дүйнөлүк адабияттардан көбүрөөк кабардар Н. Потапов деле жазуучунун Москвадан чыгып жаткан үч томдук чыгармалар жыйнагына жазган баш сөзүндө көрсөтүп отурбайбы. Деген менен К. Асаналиев тезис түрүндө калтырган талап (Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын үч деңгээлде жана алардын өз ара байланышында изилдөө) түпкүлүгүндө эң туура жана ага кыргыз адабиятчы, сынчылары сөзсүз жетишүүлөрү кажет.

К. Асаналиевдин Ч. Айтматов жөнүндөгү эмгектеринен улам дагы бир нерсени айта кетүү зарылдай көрүнөт. Жазуучунун чыгармачылыгын жакшы билген, кылдат талдаган К. Асаналиев (жана башка кыргыз изилдөөчүлөрү, сынчылары) идеялык же көркөмдүк маселелер боюнча эч убакта аны менен талашпайт. Ч. Айтматов эмне жазса ошол турушунда кабыл алып, «Бетме-беттен» берки чыгармаларын түз сызык боюнча жүрүп отурган жеңиштердин сериясы катары көрөт жана түшүндүрөт. Албетте, биз Ч. Айтматовдун сейрек талантын баалайбыз, эң сонун чыгармачылыгын ызаттайбыз, бирок ал козгоп, көтөрүп жаткан маселелер, идеялар, алардын көркөм чечилиш жолдору, деңгээли жөнүндөгү жекече ойлорубуз сөзсүз эле автордук вариант менен шайкеш келиши мүмкүн эмес да. Андай болгондо анын чыгармачылыгы жөнүндө жазгандар бар болгону комментатор, жакшы эле дегенде ин-

терпретатор болуп калбайбы. А сынчынын турмуш жана анын көркөм чагылышы тууралуу өздүк концепциялары, менчик ойлору (эгер алар бар болсо) кайда? Демек, сөз жазуучунун эле дүйнөсү эмес (мейли, ал улуу, атактуу болсун), ал жөнүндө жазып жаткандын да өз дүйнөсү болушу, анын чагылышы жөнүндө баратат. Болбосо сенин сынчылыгың (сөздүн эң түпкү, баштапкы, нукура маанисинде алганда) кайсы?

Арийне, бул колдон келсе да, келбесе да эптеп бирдеме таап, кур дегенде түркөйдүн (обыватель) көзүнө көрүнүп алууда эмес («О, Айтматовду сындаптыр!»). Кеп коомдук ой-пикир үчүн да, жазуучунун өзү үчүн да пайдалуу, кызык жана маанилүү көрүнгөн, аны ойлонтуп, турмуштук жаңы катмарларды көрүүгө, аларды көркөмдүк жактан жаңыча өздөштүрүүгө түрткөн чыныгы сын жөнүндө. Бул жагынан бизге дале болсо орус сыны үлгү көрсөтүүдө. Биз анын деңгээлине теңелүүгө болгон аракетинизди күчөтө беришибиз абзел.

К. Асаналиевдин Ч. Айтматов жөнүндөгү макалаларына «Алыкулдун ак боз ат», «Кыргыз романы жана психологизм» деген макалалары мазмун жактан жакын турат, анткени алар да кыргыз совет адабиятынын идеялык-эстетикалык бийиктиктерин (эгер Ч. Айтматовду чоку деп эсептесек) аныктаган көрүнүштөргө — А. Осмоновдун акындык тагдыры менен поэзиясына жана У. Абдукаимовдун «Майдан» романына арналган. (Демек, адабиятыбыздагы көрүнүктүү окуялар Ч. Айтматов менен чектелбейт экен го).

Баятан бери сөз болгон эмгектерден тышкары «Тандалмаларга» азыркы кыргыз прозасынын түрдүү ысымдарын, чыгармаларын жана проблемаларын талдаган макалалар цикли («Кыргыз романы. Жанрдык чектер», «Көркөм өркүндөөнүн зарылдыгы», «Көнүмүштүн күчү», «Жанрдын чеги болобу?», «Айлампадан чыгуу керекпи...», «Азыркы күндүн темасы жана роман») жана «Жаш сындын арымы» аттуу обзор кирген. Аталган макалаларга кеңири токтолуп отурбай, башкы пафосуна, негизги багыттарына, талдоолору менен жыйынтык пикирлерине кошуларымды билдирмекчимин. Албетте, буларда деле тиги же бул маселелер, ысымдар жана чыгармалар боюнча талаш туурдучу жерлер бар. Маселен, азыркы романдар жөнүндөгү макалаларында бул жанрдагы оң тажрыйбалар жетиштүү эске алынбайт. Сынчы кемчиликтерге көбүрөөк көңүл буруп, романдардын сан жагынан өсүшүнөн өтө эле кооптонуп, негизсиз дүрбөлөңгө түшөт. «Көркөм өркүндөөнүн

зарылдыгында» айрым кыргыз повесттерин жалпы союздук проза менен байланыштырганы жакшы, бирок андай салыштыруунун принциби талаштуу: негизинен азыркы турмушка арналган жана лирикалык ачкычта жазылган повесттерди В. Быковдун «Сотников» аттуу согуш повестине, А. Нурпейсовдун тарыхый-революциялык темадагы «Кан менен тер» роман-трилогиясына, С. Куриловдун «Ханидо жана Холерка» аттуу социалдык-турмуштук романына салыштырат. Демек, салыштырылган чыгармалар темасы, жанры жана башкысы — идеялык-көркөмдүк деңгээли боюнча ар түрдүү. Ал эми салыштыруу жөн эле билимди, окумалдыкты көрсөтүү үчүн эмес, кандайдыр бир белгиси (темасы, жанры, стили ж. б.) боюнча окшоштуктарды, жалпылыктарды табуу үчүн жүргүзүлүшү керек. Салыштырма-типологиялык талдоонун талабы ушундай. Бирок буга окшогон талаштуу учурлар К. Асаналиевдин азыркы кыргыз адабиятынын ийгилик-кемчиликтерине чындап күйүп-бышып, эртеңине кам көргөн мамилесин билдирген макалаларынын жалпы татымына олуттуу көлөкө түшүрө албайт. Бул макалалардын дагы бир татыктуу жагы — башка аттуу-баштуу сынчыларыбыз азыркы адабий процесстен сырттап, өздөрү үчүн тынчыраак болгон жайларга — адабият тарыхына же оригиналдуу көркөм чыгармачылыкка өтүп кетишкен кезде К. Асаналиевдин кадимки сынчыл пафосунан жазбай эмгектенип жатканын күбөлөгөндүктө. Мен ушул жагдайды өзгөчө белгилеп кетер элем. Ооба, К. Асаналиев дале болсо өзү чакыргандай, сын жанрынын берилген ишмери, адабияттын курч маселелерине жалтанбай караган кайраткери бойдон калып отурат.

Демек, анын сөздөн ишке өтүшү көп жагынан өзүн актады десек болот. Ал эми азыраак жагы, тилекке каршы, аткарылбай калды. Аны мен жогоруда айттым. Акырында буга кошумчаланчу дагы эки нерсе бар. Биринчиден, К. Асаналиев кайра-кайра эле авторлордун белгилүү бир тобуна кайрыла берет жана аларга карата мамилесин чыгармаларынын идеялык-көркөмдүк деңгээлине, изденүү мүнөзүнө жараша өзгөртүп, жаңылап турбайт. Бул анын кайсы бир даражада бир беткейликке жол берерин күбөлөйт. Экинчиден, ал кыргызча дал келмелеринин (эквивалент) жана котормолорунун бар экенине карабай орусча терминдерге жана сөз айкаштарына ченемден тыш кызыгат. Мунусу окурмандардын калың чөйрөсү үчүн психологиялык жана стилистикалык кыйынчылыктарды туудурбай койбойт. Чынын айтсам, ушул эки кемчилик

К. Асаналиевдин сынчылык талантын өтө урматтаган, аны жаш сынчылардын устаттарынын бири катары көргөн менин көбүрөөк ойлотот...

Кыскасы, К. Асаналиевдин «Тандалмалары» өзүнүн он жактары менен да, талаштуу жактары менен да сөзсүз кызыгуу туудурчу, кемчил жактары менен жаш сынчыларга сабак болчу китеп. Керек болчу китеп.

1984

2. БИР ЭМГЕКТИН АТЫ ЖАНА ЗАТЫ

Азырынча калыптануу жолунда бараткан эстетика илиминде жана кадыресе тажрыйба топтоп калган адабияттаануубузда ушул күнгө чейин тиешелүү деңгээлде — илимий аң-сезимдин жогорку (теориялык-методологиялык) баскычында иштелбей келе жаткан актуал маселелердин бири — кыргыз адабиятында (искусствонун башка түрлөрүндө да) социалисттик реализм методунун келип чыгышы, түзүлүшү жана кийинки өсүш жолдору, анын жалпыга орток белгилери жана улуттук өзгөчөлүктөрү. Демек, бул багытта илимде кандай гана жаңы (колдон келишинче, ийгиликтүү) аракет, максатка ылайыктуу демилге жасалбасын, ал, сөзсүз, илимий жана адабий-көркөм коомчулуктун назарына арзууга тийиш. Бирок ошондой бир далалатын төмөнкүдөй «тагдырга» туш келгени кызык: белгилүү адабиятчы Шаршенбек Үмөталиевдин «Советтик кыргыз адабиятында социалисттик реализм методунун түзүлүшү» деп аталып, ошол аталышынан улам (анын үстүнө бул маселеге ушунчалык өлчөмдө жана көлөмдө адепки ирет түздөн-түз арналышы аркылуу да) алдын-ала көп нерседен үмүт эттирген китеби (автор аны монография деп атаптыр) «Мектеп» басмасынан 1974-жылы басылып чыкканына үч жылдан ашса да, бул иште адис эмес автордун «Кыргызстан маданияты» жумалыгына жарыяланган рецензиясын эске албаганда, эч ким көрбөгөндөй, окубагандай абалда калды; эмгек туурасында илимий жана адабий басма сөздө жүйөлүү эч кандай пикир айтылбады.

Эмне себептен?

Ток этерин айтканда: мазмуну аталышын актабаганынан, ичи сыртына жооп бербегендигинен, кыскасы, жетиштүү илимий-таанымдык мааниси жоктугунан. Ал эмне үчүн ушундай болуп чыкты? Жооп: баарынан мурда методика жана методология жактан начар жабдылгандыктан. Эгер адабият илиминин коомдук жана илимий беделинин таза-

лыгын, жалпы иштин пайдасын көздөсөк, илимсымак айрым эмгектер сыяктуу эле Ш. Үмөталиевдин китеби жөнүндө да бетме-бет туруп, акыйкатты ачыктан-ачык айтуубуз кажет. Бизди дал ушундай принциптүү позицияны ээлөөгө КПСС БКнын «Адабий-көркөм сын жөнүндөгү» токтому, илимий-изилдөө иштеринин сапатын кескин жакшыртуу боюнча кийинки жылдарда кабыл алынган партиялык башка чечимдер милдеттендирет.

Анда Ш. Үмөталиевдин китебинин илимий татыктуулугу туурасында жогорудагыдай бүтүмдү айтканда биз эмнелерге негиздендик?

1. Ар кандай илимий-изилдөөчүлүк иш (монография болсо — биринчи иретте) белгилүү бир структурадан турары маалым. Ш. Үмөталиевдин китебинде андай эмес: киришүүсү кайсы, негизги бөлүгү кайсы, тыянактары кайсы, деги, канча бөлүктөн же главадан турат — буларды автор өзүнчө бөлүп, атайын аталышка ээ кылбаган — баштан аяк эле тынымсыз жүрүп отурган бир текст. Натыйжада көп тармактуу проблематика ич арада жиктелбеген: негизги жана көмөкчү бөлүктөргө ажыратылбаган.

2. Изилденүүчү жалпы проблематика жана анын конкрет жактары логикалык, методологиялык жана методикалык планда негизделбеген.

Илимий иштин маданиятынын жана этикасынын бир көрүнүшү ушул — автор баарынан мурда қайрылып жаткан илимий проблематиканын изилдениш тарыхын (исторграфиясын, учурдагы абалын, келечек перспективаларын мүнөздөп, өзү бул проблематикага же анын кайсы бир конкрет жактарына (кандай зарылдыктан улам кайрылганын, изилдөөсүндө кандай маселелерге) адатта, чала иштелген же таптакыр иштеле элек (токтолорун, ал үчүн кандай методологиялык принциптерге жана методикалык ыкмаларга) методдорго таянарын киришүүдө ачык-айкын билдириши кажет. Мунун өзү илимдеги өтмөчүлүктү (салт менен жаңычылыктын катышын) айгинелерн бышык. Ш. Үмөталиев, тилекке каршы, мындай милдеттүү нерселерге жетиштүү көңүл бурбаган, тек үстүртөн жалпы сөздөр айтып тим болгон. Ал эми кыргыз адабиятчылары менен сынчыларынын ушул маселе боюнча эмгектерин тақыр эске албаган. Мына анын жазганы: «Албетте, бул жолдо бир катар эмгектер иштелди. Алардын бардыгын бу жерде тизмелеп отуруунун зарылчылыгы жок» (9-бет). Башка бир жерде: «Баса, токтолуп жаткан проблема боюнча мен биздин кыргыз адабиятчыларынын (социалисттик реализмдин кыргыз адабиятындагы проблемасына

байланыштуу) жазгандарына токтолгон жокмун» (74-б.). Кызык, ошол эмгектерди атабай, аларга токтолбой туруп эле адабиятчы андан ары алардын керектигине жана пайдасына назар оодарат, ал тургай жалпы (суммарный) баасын берет: «Ишти объективдүү караганда дал ушул биздин азыркы кыргыз адабий илиминин өнүгүшүндө алардын ар кайсынысынын аздыр-көптүр даражада кереги да, пайдасы да бар. Жок эле дегенде социалисттик реализмге байланышы бар эмгектер тажрыйба жыйноо үчүн да сөзсүз керек. Анткени, биздин бу маселедеги эмгектерибиз өтө эле жупуну болгондуктан, кыргыз адабият таануу илимбиздин дал ушу азыркы шартында бу проблемага арналган ар кандай эмгектер керек» (9-10-б.). Бирок Ш. Үмөталнев кыргыз адабиятчыларынын эмгектерине конкрет талдоо жүргүзбөй, алар менен кайсы маселелер боюнча макул болуп, кайсы маселелер боюнча кайсы пикирде экенин айтпаганы өзүнүн жекече илимий позициясын ачыкка чыгарбайт, проблеманы изилдөөнүн реалдуу абалын айкындабайт, бул ишке канчалык салым кошконун айгинелебейт. Айтмакчы, ал бир-эки жерде жалпы сөздөр менен («айрым бир адабиятчылар» деп аты-жөндөрүн атабастан) полемикага да чыгат. Бирок тиги тараптын концепциясы ачык жана толук келтирилбегенден кийин полемика канчалык ишенимдүү жана жемиштүү болорун ким билсин!

Эми жогоруда «кызык» дегенибиздин экинчи жагын айталы: кыргыз адабиятчыларынын сөз болуп жаткан проблемага түздөн-түз тиешеси бер эмгектерине көңүл бурбаган Ш. Үмөталиев керек учурларда орус, казак, өзбек, татар, башкыр адабиятчыларынын буга кыйыр же кошумча (салыштыруу иретинде) тиешеси бар эмгектерин эстен чыгарбай, алардан цитаталар алат. Албетте, биз буга каршы эмеспиз, кайра колдойбуз дечи, бирок өздүкүн да унутпаган, экөөн тең ыктуу кыйыштырган оңдур.

3. Эмки негизги кеп проблеманын өзүнүн изилденишин, бул максатта автор карманган көз караштар, таянган методикалык принциптер жана методикалык ыкмалар туурасында. Китептеги айрым оң көрүнүштөр да ушуларга байланыштуу айтылмакчы (аларсыз кандай болсун дегин!).

Автор өз эмгегинин милдетин мындайча аныктайт; «Биздин бул эмгегибиз социалисттик реализм искусствосунун түпкү маанисинин кээ бир урунтуу жактарына экскурс жасоодо. Анын теориялык жактарын эмгектин көлөмүнө жараша түшүнүүдө турат». Эмне, бул чынында эле «социалисттик реализм искусствосунун түпкү маанисинин кээ бир

жактарына экскурс жасаган» жалпы теориялык эмгекпи? Андан ары конкреттештирүү жүрөт: «Бирок, тарыхсыз теориянын болбостугу белгилүү... Бул изилдөөдө айрым бир теориялык (астын биз сыздык — А. Э.) маселелер менен бирге кыргыз адабиятындагы, турмуш процесстериндеги фактылардан жыйынтык жасоого аракет кылынды». Абдан жакшы. Эми ушул максат кандай методологиялык ачкыч менен, кандай методдордун жана ыкмалардын жардамы аркасында ишке ашырылмачкы? Бул жагынан алганда деле терминдик чаташууну кетиргени менен (метод менен методологиялык принципти айырбаштоо) адабиятчы негизги методологиялык ачкычты туура таап барган: «Бул процессти илим талап кылган изилдөө үчүн бирден-бир туура методду — марксисттик методология талап кылган методду жолдогон дурус. Ан үчүн ар бир көрүнүштү анын алгачкы кезде кандай абалда болгондугун, анан ал көрүнүш өзүнүн өнүгүш процессинде кандайча жолдорду басып өткөндүгүн жана акыр аягында ал эмне болуп калгандыгын иликтөө тийиштир. Мына ошондо гана ошол көрүнүштөрдүн, жок эле дефенде негизги контуру көз алдыбызга туура тартылмачкы». Бу жерде В. И. Лениндин түздөн-түз цитаталанбаса да, адабиятчынын сөзү аркылуу берилген коомдук кубулуштарды тарыхыйлык принципте кароо жөнүндөгү белгилүү жобосу акыйкатта да методологиялык ишенимдүү ачкыч болуп бермек. Бирок бул жобо эмгекте ырааттуу принципке айланбастан, көп учурларда жөнөкөйлөштүрүлүп, негедир кадимки хронологиялык принципке айырбашталып калган. Ал кемчилик мына мындан кеткен. В. И. Лениндин ушул жобо менен түздөн-түз байланышы бар экинчи бир жобосу («Весь дух марксизма, вся его система требует, чтобы каждое положение рассматривать лишь (а) исторически; (б) лишь в связи с другим; (в) лишь в связи с конкретным опытом истории!»), анын маанилүү бир звеносу — башка көрүнүштөр менен байланышта кароо талабы жетекчиликке алынбаган. Албетте, биз азыр келтирип жаткан лениндик жоболор бардык эле марксыл коом таануу илимдеринин жалпы методологиялык (материалисттик-диалектикалык) негизинин эң маанилүү бир принцибин — тарыхыйлыгын аныктап, ошол эле кезде ар бир илимдин өзүнүн спецификалык объектисине ылайык колдонулары, мындан тышкары ал илимдердин өздөрүнүн да өзгөчөлүү методологиясы менен методикасы болору талашсыз: Андыктан адабий изилдөөлөрдөн ме-

¹ В. И. Ленин. Полн. собр. соч. т. 49, стр. 329.

тодология маселелеринин ушул эки жагын тең күтүүгө жана талап кылууга туура келет.

Ш. Үмөталиев өзүнүн ой жоруулары үчүн фактылык негиз катары 1920—1930-жылдардагы кыргыз адабиятынын кубулуштарына, «бөтөнчө поэзия менен прозага» кайрылган. Башка кыргыз адабиятчыларынан айырмаланып, ал акын-жазуучулардын ошо кезде «Эркин-Тоо» (андан кийин «Кызыл Кыргызстан») газетасына жарыяланган адабий жана публицистикалык макалаларын, сын пикирлерин арбын пайдаланган. Булар белгилүү өлчөмдө адабиятчыга кадыресе таяныч, жүйөлүү аңыз болуп берет. Менимче, бул китептеги жакшы жана жаңы көрүнүштөрдүн бири. Эми адабиятчынын алдында ошончолук эле өлчөмдө адабий чыгармалардын өздөрүнө кайрылып, алардын идеялык-эстетикалык маңызын жана бөтөнчөлүктөрүн ачуу (структуралык-функционалдык талдоо), социалдык турмуш жана тарыхый-адабий процесс менен катнаштарын көрсөтүү (социологиялык жана тарыхый-конкреттүү талдоо) зарылдыгы турган. Тилекке каршы, адабий чыгармаларды жана кубулуштарды конкрет талдоодон өткөргөн учурларды таба албайбыз; автор тарыхый-адабий процесс туура-сында тек акыл корутундусуна салып дүңүнөн гана жалпы сөздөрдү айтып жүрүп олтурат. Айталы 20-жылдардагы поэзиялык чыгармалардын бир да бирөөн талдабайт, драмалык чыгармаларды болсо түк эске албайт. 30-жылдарга келгенде прозадагы белгилүү чыгармалардын тегерегинде бирин-эки пикир айтып чектелет, а поэзиясы жөнүндө жарытылуу эч нерсе айтпайт. Дегеле илимий ой жүгүртүүнүн төмөнкү принциптери: фактыдан теорияга келүү, тескерисинче, теориядан фактыга өтүү, белгисизди белгилүү кылуу, белгилүүнүн жаңы кырларын ачуу, салыштыруу ж. б. ыраттуу ишке ашырылбайт.

Китептин башкы проблематикасына кайрылып келсек, автордун оюнча социалисттик реализмдин кыргыз адабиятында келип чыгышындагы жана түзүлүшүндөгү негизги идеялык-эстетикалык өбөлгөлөр мына булар экен:

«1. Марксисттик көз карашты үйрөнүү жана аны адабият практикасында реализациялоо.

2. Турмушту өздөштүрүү.

3. Эң биринчи кезекте орус адабияты менен жана ошону менен бирге, башка бир тууган элдердин адабият тажрыйбаларынан үлгү алуу (сүйлөм —?).

4. Элдик оозеки чыгармачылыктан пайдалануу» (32-бет). Дегинкисинде проблеманы мына ушундай аспектилерге ажыратууга каршы чыгууга болбойт. Ш. Үмөталиев

булардын ар биринин маанисин ачып, ордун тактоого аракет жасаптыр. Айрыкча социалисттик реализмдин кыргыз адабиятында жаралышындагы жана түзүлүшүндөгү идеологиялык өбөлгөлөргө (марксчыл көз караш, партиялуулук жана элдүүлүк принциптери) бир кыйла даражада көңүл буруптур. Ошондой эле адабий кыймылды дайыма социалисттик турмуштун өсүшү менен байланышта кароого умтулуптур. Концептуалдык жактан алганда, булар, албетте, адабиятчынын китебиндеги оң көрүнүштөр катары бааланууга тийиш.

Бирок социалисттик реализм жалаң эле идеологиялык өбөлгөлөрдөн түзүлбөйт, ал — адамзаттын көркөмдүк өнүгүшүндөгү сапаттык жаңы баскыч. Демек, кеп социалисттик адабияттын эстетикалык система катары калыптанышы туурасында да жүрүү керек.

Ш. Үмөталиев маселенин ушул жагына дагы белгилүү өлчөмдө көңүл бурат, бул максатта фольклордук салттар менен өнүккөн жазма адабияттардын реалисттик салтарынын кыргыз жазма адабиятынын жаралышында жана анда социалисттик реализмдин калыптанышында ойногон ролуна азыраак (учкай) токтолот. Адабиятчынын фольклордук айрым жанрлардын (мисалы, кошок ырларын) социалисттик жаны шарттарда мазмун жана түр жактан өзгөрүшү (трансформацияланышы) туурасында пикирлери жөндүү. Бирок, анын адабий-көркөм фактыларды жана кубулуштарды илимий жактан талдоо методикасы начардыгынан туура айтылган мындай ой-пикирлер бирин-серин бойдон гана калат, башкача айтканда, бекем аргументацияга негизделген ой жүгүртүүлөрдүн ырааттуулугуна (системасына) айланбайт. Ошондон келип, китепте социалисттик реализм кыргыз адабиятында эстетикалык система катары түзүлгөнү көрсөтүлбөйт. Баарынан мурда биз фольклордук ойлонуудан реалисттик ой жүгүртүүнүн эң жогорку баскычына — социалисттик реализмге, коллективдүү чыгармачылыктан жекече-индивидуалдык аң-сезимдеги чыгармачылыкка өтүүнүн татаал жана көп жактуу, карама-каршылыктуу жолун көрө албайбыз. Мунун дагы бир көрүнүшү — чыгармачыл бир методдун ичиндеги стилдик ар башка изденүүлөр, чыгармачылык индивидуалдуулуктар, алардын ар кимисинин социалисттик реализмдин калыптанышындагы жекече салымдарынын ачылбай калышы.

Кыргыз жазуучуларынын орус адабиятынан жана тили тектеш татар, казак, өзбек адабияттарынан үйрөнүү маселеси дагы дифференциалдуу чечилбестен, жалпыга

белгилүү сөздөрдүн шарданында калган, тактап айтканда, таасирденүү жана үйрөнүү кандай формаларда жана деңгээлдерде жүргөнү ажыратылбаган. «Биздин максат аларды талдоодо эмес, негизги тенденцияны ачууда дейт» (82-б.) адабиятчы. А биз айткыбыз келет: башкы тенденция конкрет көрүнүштөрдү талдоо аркылуу гана ачылат. Анан калса булар адабий өтмөчүлүк деп аталган жалпы кубулушка барып тутумдарын, салт менен жаңычылдыктын катышын айкындоого жардамдарын кошумчаламакчыбыз.

Китепте абан адилет айтылган, бирок өөрчүтүлбөй калган дагы бир орчун тезис бар: «бизди мурдагыдай айрым бир чыгармаларды жалаң гана кыргыз адабиятынын жаштыгын эске алып, ошонун өлчөмү менен карай турган көрүнүштөр канааттандырбай калды», «азыркы күндө жергиликтүү чыгармаларга карата болгон талаптарды союздук масштабдагы талаптар менен тең катар кароого чейин коюлган маселелер абдан туура жана иш жүзүндө буга жетишүү жолунда күрөшүүбүз керек» (11-бет). Ушул тезистен чыгып, автор бир-эки жерде кыргыз адабиятында социалисттик реализмдин түзүлүш процессин бүткүл союздук адабияттагы жана ошондой эле тили жагынан жана айрым бир адабий-көркөм традициялары жагынан жакыныраак турган кээ бир элдердин адабиятындагы ушул проблемага карата айтылган пикирлердин жыйынтыктарына» салыштыруу зарылдыгын белгилейт жана академиктер Н. И. Конрад менен М. Б. Храпченконун, Г. И. Ломидзе, М. Пархоменко, З. Кедрин, М. Каратаев сыяктуу белгилүү адабиятчылардын пикирлерин келтирет (75—78-бб.). Аттн, келтирип гана тим болот. Минтип айтканым, даяр ой-пикирлерди келтирүү менен бирге адабий практиканын өзүнө дагы кайрылуу зарыл болучу: жалпы союздук адабияттын кыймылын ориентири тутуп, кыргыз адабиятындагы аталган проблеманы биринчиден, ал (кыргыз адабияты) кирчү эстетикалык региондо Орто Азия жана Казакстан адабияттарындагы; экинчиден, Октябрь революциясынан кийин жаралган кенже жазма деп аталуучу улут адабияттарындагы кызыкчылык туудура турган фактылар жана кубулуштар менен байланышта (салыштырма-типологиялык аспектиде) караштырса дурус болмок. Ошондо бул адабияттарда социалисттик реализм методунун жаралышындагы жана түзүлүшүндөгү орток жана өзгөчө белгилер дааналанмак. Мындан эмгектин илимий жүгү, масштабдуулугу сөзсүз артмак. Бирок Ш. Үмөталиев бул араптарга түк да кадам шилтебей, бар болго-

ну даяр пикирлерди келтирүү менен чектелгендиктен, социалисттик реализмдин кыргыз адабиятында калыптанышы белгилүү мааниде совет адабиятындагы жалпы процесстерден бир кыйла обочолонуп каралган. Бул дагы методологиялык үзгүлтүккө алып келген.

Акырында, китептен социалисттик реализмдин кыргыз совет адабиятында калыптанышынын мезгил-мөөнөттөрү боюнча автордун карама-каршылыктуу пикирлерди айтканын окуйбуз. Төмөнкүлөрдү салыштырып көрөлү мисал иретинде: «Социалисттик реализм методу биздин кыргыз совет адабиятында алгачкы теория катарында гана эмес, иштин түздөн-түз муктаждыгы катарында, анын чыгармачылык иштеги методу катарында **жыйырманчы жылдардын аягында жана отузунчу жылдардын башында** эле коюлгандыгын көрөбүз» (алдын биз сыздык — А. Э.). Көрдүңүзбү, социалисттик реализм метод катарында жалпы эле совет адабиятында адеп 1932-жылы гана теория жүзүндө коюла баштаган (бул тарыхтан жакшы белгилүү), 1934-жылы советтик жазуучулардын Бүткүл союздук I съездинде биротоло формулировкаланса, Ш. Үмөталиевдин ою боюнча, ал жаңыдан гана телчигүү жолуна түшкөн, али социалисттик реализм дегенди уга элек жана андай элек кыргыз адабиятында 1920-жылдардын аягында эле коюла баштаган имиш. Бул парадокско анча ишене бербей, адабиятчынын өзү да 1930-жылдардын башын улай салганы түшүнүктүү. Андан ары эле ушунун өзү төгүндөлөт: «...жыйырманчы жана отузунчу жылдардагы кыргыз адабиятында да жазуучуларыбыздын социалисттик реализм эмес, дегеле жалпы эле реализмге жетишүүдөн мурда схематизм менен натурализмдин да, схематизмдин да алкагынан чыга алышпай кала берген деп айтсак, дал адабий процесстеги чыныгы фактынын өзүн айткан болор элек деп ойлойбуз» (86-б.). Бир аздан сон: «Ошентип, социалисттик реализм искусствосу биздин советтик кыргыз адабиятында улуттук-тарыхый шартка байланыштуу **отузунчу жылдардын аягында** гана (алдын биз сыздык — А. Э.) түзүлүп, андан ары өнүгүүгө бет алды» (89-б.). Мындай карама-каршы ойлор жана бүтүмдөр ушул маселеге түздөн-түз тиешеси бар экинчи бир орчун маселенин — элдик оозеки чыгармачылык менен жазма адабияттын карым-катнаштарынын тегерегинде да айтылган. Автор оболу өзүнүн тымызын оппоненттерине аша чапкандык менен мамиле жасайт: «Жыйырманчы жылдардагы адабиятыбыз жөнүндө сөз болгондо адабиятчыларыбыздын ушу күнгө чейин бир бетке кармаган маселеси — бирден-бир гана

фольклор. Анын бирден-бир булагы да фольклор, оң жана терс көрүнүштөрдүн бардыгына тең күнөөлүү болгон ушу фольклор. Аны ошо мезгилдин адабиятына арналган ар бир макаладан да, китептерден да, адабият тарыхынан да көрүүгө болот» (18-б.). Ошентип, Ш. Үмөталиевден башка адабиятчылардын бардыгы ушундай ойдо экен — бардыгы бир топко кошулуп жатпайбы. А Ш. Үмөталиевдин өзү бул маселе боюнча кандай ойдо? Ал жүрө отуруп, өзү танган нерсени өзү колдоп чыгат: «Адабий практиканын жалпы контурун алып караганда, жыйырманчы жылдардагы адабиятыбыз бир-эки чыгарманы алып таштаганда бүтүндөй поэзия жанрында болду. Ушул поэзиянын өзү көркөмдүк ыкмалары жагынан болсун, куралдары жагынан болсун, кыскасы, бүткүл ички структурасы кадимки эле поэтикалык оозеки (алдын биз сыздык — А. Э.) чыгармалардын нугунда» (80-б.). Изилдөөчү жыйырманчы жылдар менен гана чектелбейт, отузунчу жылдарга келгенде да: «Чынында бу мезгилде фольклор менен жазма адабияттын киндиги кесиле элек болучу» (70-бет.). Мына, логика: бир чети, жыйырманчы жылдардын адабиятында фольклордун таасири бар эле дегендерге түп көтөрө каршы чыгышат, анан кайра эле өзү мындан беш бетер бүтүм чыгат; экинчиден, социалисттик реализмди жыйырманчы жылдардын аягына алып барат, анан кайра эле соцреализм тиякта турсун, жазуучуларыбыз схематизм менен натурализмден, фольклордон 30-жылдарда да кутула алышпады, ошондуктан соцреализм 30-жылдардын аягында гана түзүлдү дейт. Бирин-бири жокко чыгаруучу бул бүтүмдөрдүн кайсынысына ишенеринди билбейсин. Кыскасы, өз алдынча жана жаңы методологиялык ойлор, ишенимдүү концепцияларды мындай коё туралы, жөн эле ой жүгүртүүнүн тактыгын жана ачыктыгын, далилдүүлүктү таба албай кыйналасыз. Ушунун бары терминологиялык чаташуулар, илимий стилге жатпаган карапайым сүйлөмдөр жана сөз тизмектери, жадатма кайталоолор менен коштолуп олтурат.

Ш. Үмөталиевдин монографиясындагы негизги кемчиликтер маселени методологиялык жана методикалык жактан негизделбегендиги, мурдакылардын тажрыйбасын эске албагандык, карандай фактыларды каттоочулук жана аларды үстүртөн сыпаттоо, маселени кеңири камтый албоочулук, ар кандай чаташуулар жана кайчы пикирлер, — жыйынтыктап айтканда, автордун алдына койгон максаты «айрым бир теориялык маселелерди» мындай коё туралы, «кыргыз адабиятындагы, турмуш процессиндеги фак-

тылардан жыйынтык жасоо аракетин» да онуна ийгиликтүү чыкпай калганын көрсөттү.

Биз бул жагдайды өтө өкүнгөндүк менен белгилемекчибиз. Анткени эмгектин автору — кыргыздын улуу муун адабиятчыларынын таланттуу өкүлдөрүнүн бири. Ал адабият илимине жана сынга жаңыдан аралашкан мезгилде (50-жылдары) адабий табити кылдат, билими жетик, принципти бек туткан сынчы катары кыргыз адабияты үчүн пайдалуу иштерди жасаган. Атүгүл А. Салиев, К. Асаналиев, К. Укаев, К. Бобулов, М. Борбугулов менен бирдикте кыргыз сынын профессионалдык деңгээлге көтөргөн, анда идеялык-эстетикалык чен-өлчөмдөрдүн такшалышына салым кошкон. Бул сапаттар айрыкча анын А. Осмонов менен А. Токомбаевдин өмүр жолуна, чыгармачылыгына арналган жооп топ макалаларынан жана өзүнчө китеп болуп басылган эки орчундуу эмгегинен айкын көрүнөт. (Биз «А.лыкул Осмонов» жана «Аалы Токомбаев» деген китептерин эске алып жатабыз). Ш. Үмөталиевдин 60-жылдарда жарык көргөн изилдөөлөрү менен макалалары, асыресе, жалпылоочу мүнөздөгү «Өркөнү өскөн адабият» (1966) аттуу китеби да окурмандарды негизинен кайдыгер калтырбайт. Бирок ушул китепте эле жаңы ойлордун аздыгы, жаңыча изденүүлөрдүн жокко эселиги, инерцияга жетеленүү байкала баштаган. Көрсөтүлгөн кемчиликтер улам тереңдеп жана көбөйүп, акыры жогоруда кеңири талданган чийки эмгекти жаратып отурат. Демек, адабиятчы менен сынчы көркөм сөз чеберлери сыяктуу эле улам изденип, улам жаңыланып, улам алдыга умтулуп турбаса, өзүндөгү табигый жөндөм-шыгын кайра-кайра курчутпаса, эски туюму, билими менен эле канааттанып калса чыгармачылык жакшы натыйжага алып келбейт экен. Белгилүү адабиятчыбыз Ш. Үмөталиевдин олуттуу темага олутсуз мамиле жасаган акыркы эмгеги дал ушундай сабак берет.

Москва, 1977.

3. ЖАКШЫ СААМАЛЫК

Кыргыз адабиятчылары менен сынчыларынын макалалары жана рецензиялары борбордук басма сөзгө 60-жылдардын башынан тартып жарыялана баштады. Кийинки эки он жылдыкта борбордук ар кандай газета, журналдарга, сын жыйнактарга А. Салиев, К. Асаналиев, Т. Аскараров, К. Бобулов, М. Борбугулов, К. Даутов жана башкалардын эмгектери басылды. Мына эми «Советский пи-

сатель» басмасы чыгаан адабиятчы жана сынчы Мухтар Борбугуловдун «Улуттук жана интернационалдык биримдиги» деген макалалар жыйнагын басып чыгарды. Бул — кыргыз сын ой-пикиринин Москвада басылган тунгуч китеби. Ал жөнүндө жайыпча сөз кылуунун алдында автордун мурдакы сын чыгармачылыгы жөнүндө бир-эки сөз айтуу абзел.

Кыргыз адабият таануусуна жана сынына 1950-жылдардын экинчи жарымында келгенге дейре М. Борбугулов кыргыз адабий журтчулугуна жөндөмдүү тамсилчи катары таанымал эле. Анан ал тамсил жазууну улантуу менен бирге өз мүмкүнчүлүктөрүн адабияттын драма жана роман («Элеттик жигит») жанрларында да сынап көрдү. Ошентсе да М. Борбугулов бүгүнкү күнгө чейин окурмандарга, адабий чөйрөгө негизинен таланттуу тамсилчи, адабиятчы жана сынчы катары кеңири белгилүү. Бул макала-рецензиянын максатына жараша, анын адабият таануу жана сын тармактарындагы эмгектерине басым жасасак, биринчи иретте ал биздин алдыбызга кыргыз драматургиясынын тарыхын ары кылдат, ары терең изилдеген адис катары тартылат... Мунун далили — убагында өздөрүшүн оң баасын алган жана авторго адегенде филология илимдеринин кандидаты, анан доктору деген илимий даражаларды алып келген «Кыргыз драматургиясынын өсүш жолдору» (1958, орус тилинде), «Турмуштун тереңин көздөй» (1967), «Учу-кыйырсыз жол» (1968) деген китептер. Андан кийинки жылдары М. Борбугулов аз-аздап адабияттын башка жанрларына — элдик тамсилдерге, атактуу ырчылардын (Токтогул, Барпы) жана Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына, адабий сын маселелерине кызыга баштаганын «Кенч капкасын ачып...» аттуу жыйнагы (1975) кабарлады. Дегеле 70-жылдардын башынан тартып адабиятчы кыргыз прозасына жана анын башка элдердин прозасы менен байланыштарына назарын буруп, бул багытта «Литературная газетага» жана «Литературный Кыргызстан», «Вопросы литературы», «Дружба народов» журналдарына бир нече макала жарыялады. Сөзгө алынгануу жаткан «Улуттук жана интернационалдыктын биримдиги» деген китеп дал ушул изденүүлөрдүн үзүрү.

Жыйнакты кыргыз совет адабиятынын, асыресе анын негизги түркүмү болгон прозанын калыптаныш жана өнүгүш жолун тарыхый-теориялык жактан тастыктаган «Улуттук менен интернационалдыктын ширелиши» деген чоң макала ачат. Мында автордун бел туткан методологиясы кынтксыз: социалдык-экономикалык жана коомдук-сая-

сий жактан алганда кыргыздар «капитализмди аттап өтүп, патриархалдык-уруучулук феодализмден түз эле социализмге кадам койду, ал эми алардын көркөм сөз өнөрү Кайра жаралуу, классицизм, романтизм жана сын реализмин аттап өтүп, гомердик, б. а. «накта эпикалык мезгилден» (В. В. Радлов) социалисттик реализмге кадам таштады. Аралык аябай чоң. Аны өтөөгө социализмдин жеңиши гана өбөлгө түздү».

Бүт өлкөдөгүдөй эле, Кыргызстанда социализмдин курулушу арымы кең маданий төңкөрүштү да кучагына камтыды. Бирок мындай жагдай өзгөчө эле: маданий төңкөрүштү «сөздүн нукура маанисиндеги кенседей нерседен — калкка арип таанытуудан баштоого тура келди». Ошондуктан кыргыздар үчүн «ал кезде баары: эне тилдеги басма сөз, театр сахнасындагы айтылган кеп, нота дегендер жаңы эле». Ошентсе да кыргыз профессионал искусствосу «алгачкы кадамынан тартып эле социалисттик искусство катары калыптана баштады». Бул искусствонун турмуштук жербайы, негизи болуп социалисттик чындыктын өзү, ал эми көркөм-эстетикалык булагы болуп эл чыгармачылыгы кызмат кылды». Бирок канчалык мазмундуу жана бай болгон күндө да, өздүк оозеки адабият салттарына гана таянып, ушунча кыска мөөнөттүн ичинде азыркы реалисттик адабиятты жаратууга болбойт эле: социалисттик түзүлүш шартында тарыхый жактан жагымдуу жагдай түзүлүп, улуттук көркөм салт «өнүккөн орус адабиятынын тажрыйбасы менен эриш-аркак келип, ошо ширөөдөн улуттук адабияттар өсүп-өнүккөн. Эми алар өз кезегинде көп улуттуу совет адабиятына омоктуу салым кийирип жатат». Бирок бул «жаны сапат дароо, бир эле күндө эмес, акырындап, кийинчерээк пайда болду». Ошондуктан реалисттик жаш адабияттын төрөлүшү, телчигиши жана өнүгүшү жөнүндөгү маселени «жөнөкөйлөтүү жана жеңилдетүү жарабайт. Бул процесс диалектикалык карама-каршылыктуу узак жана татаал». М. Борбугуловдун бул маселеси гана эмес, бүткүл китеби дал ушул маселени — кыргыз совет адабият тарыхынын ар кайсы мезгилине туура келүүчү эстетикалык кош бирдиктүү процесстин табиятын жана диалектикалык татаалдыгын, анын телчигишин, өсүү-өнүгүүсүн жана азыркы абалын айкындоого арналган. Ушундан улам китептин «Улуттук жана интернационалдыктын биримдиги» деп аталышы өзүн өзү айтат.

Өз оюн кадыр туткан М. Борбугулов кыргыз элинин көркөм мурастары: кайталангыс «Манас» эпосу, андан башка эпикалык санжыралар жана лирикалык ырлар, эл

акындары Токтогул, Тоголок Молдо жана Барпы жөнүндө не бир сүймөнчүлүк менен жазат. Бирок мурас жөнүндө кеп козгоо анын түпкү максаты эмес. Аны кыстарган себеби — улуттук булактарды айкындап алмайын, кыргыз оозеки адабиятынын эстетикасына жана поэтикасына кайрылмайын «азыркы кыргыз адабиятынын чыгыш тегин жана өзгөчөлүгүн түшүнүү мүмкүн эмес». Ушундан улам М. Борбугуловдун кыргыз оозеки адабиятына карата көз карашында бир топ жаңылык жана оригиналдуулук бар экенин жалтайлабай эле айта кетсек болот. Ал, асыресе, кыргыз адабиятчыларынын ичинен биринчи болуп улуттук оозеки адабиятты Чыгыш жана Батыш фольклордук материалдарын камтыган эң кеңири тарыхый жана географиялык контекстте иликтеген. Бирок макаланы өтө кунт коё окуп чыксаң, М. Борбугулов тарыхый окшоштуктар менен типтүү көрүнүштөргө азгырылып кеткенин баамдайсың, бул болсо кыргыз совет адабиятынын кайсы бир чыгармасын талдоодо элдик оозеки салттардын ролун ашыра баалап, башка маанилүү факторлорду — жазуучунун чыгармачыл дараметин, талантынын жаратуучу күчүн, социалдык чөйрөнүн ролун, адабий салттардын маанисин, турмуштук булактарды ж. б. унутуп же жетишерлик баалабай коюуга кириптер кылат.

Анан калса оозеки адабият маселесин ал мазмун (идея, сюжет жана себеп) жагынан гана карап, жаш кыргыз адабиятындагы элдик оозеки чыгармачылыктын жанларынын, формаларынын жана стилдеринин өзгөрүлүп берилиши (трансформация) жөнүндө ооз ачпайт. Бул айрыкча адабиятчынын Т. Сыдыкбековдун романдарына жасаган мамилесинен айкын көрүнөт.

Маселен, анын ою боюнча, Т. Сыдыкбековдун алгачкы романдарынын бири «Темир» каармандын «үйлөнүшү жана душманы менен күрөшү сыяктуу эпикалык сюжеттин салттуу формуласына ылайык курулган». Ушул оюн бекемдеш үчүн адабиятчы романдан узун кулач үзүндүлөрдү келтирет да, аларды өз түшүндүрмөлөрү, кыргыз эпосторундагы окшоштуктар менен коштоп отурат. Ошентип, ал романдын каарманы менен эпикалык каармандын, романдын сюжети менен эпикалык сюжеттин окшош жактарын айгинелей берет. Бирок ушуну менен чектелүү романдын наркын төмөндөтүп жиберер эле, анткени анда эпикалык каарман жана сюжет менен гана окшоштук эмес, таптаза айырмалуу жактары бар. Бул айырмачылык баарынан мурда турмуштук жаңы материалдын жана каармандын тандалышында: романда эпостогудай каармандын үйлөнү-

шү жана душман менен кармашуусу эмес, кыргыз айылынын коллективдешүүсү жана ага байланышкан тап күрөшү негизги орунда турат го. Ал эми М. Борбугулов болсо романдын негизги тарыхый-адабий маңызын аныктоочу дал ушул жагына анча көңүл бөлбөйт.

М. Борбугулов аталган жазуучунун бүткүл союздук окурманга кеңири таанымал башка романдарын да ушундай өңүттөн талдоого алат. «Менин билишимче, — деп кескин бүтүм чыгарат ал. — «Биздин замандын кишилерин» романындагы баш каармандардын бири Чаргындын образы жөнүндө, — изилдөөчүлөрдүн бири да ушу кезге чейин бул образдын фольклордук тегине, романдын негизги сюжеттик өзөгү эл чыгармачылыгына мүнөздүү сюжеттик кырдаалга (улам элеби? — А. Э.) ылайык өнүккөн жагдайларга көңүл бурган жок». Андан ары автор бүт билимин үрөп, бул образдын мифтик жана фольклордук тегин жана «романдын негизги сюжеттик өзөгүн» тыкандык менен «жиликтей» баштайт. Ага кайрадан кыргыз мифтери менен эпостору, Чыгышка да, Батышка да орток байыркы жана орто кылымдык оозеки жана жазма даректер жардамга келет. Ушундай «казмакерликтин» айынан Т. Сыдыкбеков өз романында адам-ажыдаар, каармандын тири укмуш төрөлүшү, колукту талашмай, атак үчүн алп урушмай ж. б. сыяктуу салт темаларды жана мотивдерди пайдаланган же өзгөртүп алган болуп чыга келет. Анысы аз келгенсип, адабиятчыга ишенсек, Чаргын баш каармандардын бири боло албайт, ал башка каарман — Шамбеттин образын толуктагыч, ага түгөйлөш болуп чыга келет. Мына кызык: роман менен тааныштыгы бар кишиге анда Улуу Ата Мекендик согуштун маалында алыскы ооруктагы Кыргызстандагы совет элинин эмгек каармандыгы турмушундагыдай даана, реалисттик стилде чагылдырылганы айкын болуп, чыгарма дал ошонусу аркылуу кызыктуу жана баалуу көрүнөт эмеспи. Адамдык асыл сапаттары менен кошо мүчүлүштөрү да бар Чаргын эмгекке, өз мекенине берилген, бар күчүн согуштун эртерээк бүтүшү үчүн үрөгөн советтик кишилердин бири катары эсте калат. Албетте, бул айтканыбыз роман фольклордук эстетикадан таптакыр кур жалак дегендикке жатпайт. Ооба, андай таасир бар, буга башка изилдөөчүлөр да убагында назар салышкан, бирок ал таасир үстөмдүк абалга ээ эмес.

Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» деген эң көрүнүктүү жана накта реалисттик романы да адабиятчыны бир гана өңүрүнөн — фольклордук жагынан кызыктырат. Бу саамда ал бир гана образга — Ыманбайдын трагикомедиялык

образына кеңири токтолот. Талдоо ыгы да баягы — кандай гана болбосун мифтик жана фольклордук даректерди табуу.

Эске ала турган нерсе — М. Борбугулов ушул үч учурда тең айрым сюжетти, мотивдерди же каармандардын образын гана алат да, аларды бир гана капшыттан — фольклордук өңүттөн талдоого алат. Ошого карабастан анын баасы, бүтүмү ал романдардын негизги идеялык-эстетикалык наркын аныктоочу жалпылагыч мүнөз күтөт. Ушундан улам Т. Сыдыкбековдун талдоого алынган бардык романдарында фольклордук жана мифтик булактардан «өөнөгөн» жана кайрадан иштеп чыккан жерлер бар экен деген эрксиз ой туулат. Ал эми ошо булактар «өркүндөтүлгөн, жымсалданган», же «таптакыр өзгөрүлгөн жана чүмбөттөлгөн түрүндө» көрүнөт деген түзөтүүлөр түпкүлүгүндө бул бүтүмдүн бир жактуулугун жокко чыгара албайт.

Ырас, М. Борбугулов тандап алган сюжет, мотив жана образды талдоо ыгы кыргыз адабияты таануусу үчүн жаңы жана үйрөнөрлүк өрнөк, анткени ал адабиятты генетикалык жана типологиялык жактан изилдөө мүмкүндүгүн кеңитет жана байытат. Бирок ошол эле учурда Т. Сыдыкбековдун романдарын, айрыкча мыкты көркөм кубулуш деп таанылган акыркы экөөн жалпы жонунан баалоодо мындай бүтүм жетишсиз, анткени аларда башка толуп жаткан образдар, маселелер, сюжеттик сызыктар жана мотивдер бар. Ал эми «Тоо арасында» романы өзүнчө эле бир кыргыз айылынын «коллективдештирүү мезгилиндеги энциклопедиясы» болгондуктан ошого ылайык системалуу тастыктоону талап кылат. Анан калса бул романдын эки варианттын — «Кең-Суу» (1930-жылдар) жана «Тоо арасындагы» (1950-жылдар) салыштырып талдамайын жазуучунун өсүп-өнүгүшү, багыты жөнүндө калыс пикир айтуу кыйын, анткени анда мезгилдин гана эмес, чоң көркөм арым жатат. Тилекке каршы, М. Борбугуловдун көрүнүктүү жазуучубуздун романдарына жасаган мамилесинде адабий көрүнүштөрдү системалуу жана тарыхый-конкреттүү иликтөө талабы эске алынбай калган. Ошонун кесепетинен кыргыз романынын негиздөөчү жана көркөм сөз устаты Т. Сыдыкбековдун чыгармачылыгы бүткүл союздук окурманга бир жактуу — фольклордук салттын чегинен чыга албаган, жупуну жана жарды кейипте тааныштырып калган. Жаш жазма адабияттын төрөлүшү, телчигиши жана өнүгүшү жөнүндөгү маселеге келгенде «жөнөкөйлөтүп жана жеңилдетип жибербөө керек» деп адабиятчынын өзүнүн мурда-

раак айтканы ушинтип бузулуп, диалектикалык ийкемдүүлүгүн жоготуп коёт. Буга чыгарманын өзүнүн конкреттүү турум-турпатын алдыңкы планга алып чыкпай, алдын ала түзүп алган теория менен схемага салуу далалаты да кыйла шыкак болгон.

Акыйкаттык үчүн айтыш керек: башка жазуучулар менен алардын чыгармаларына өткөндө М. Борбугуловдун поэзиясы олуттуу өзгөрөт. Айталы, К. Баялиновдун «Ажар» аттуу тунгуч повестин талдоосу өтө так, далилдүү жана кызыктуу. Мында адабиятчы жаңыдан жазып жаткан жазуучу үчүн фольклордук жана адабий салттардын ролун бирдей карап, айрыкча башка улуттук адабий салттарды өздөштүрүшүн таамай көрсөтөт: орус адабиятынын тажрыйбасын, ошондой эле тектеш түрк тилдериндеги адабиятчылардын тажрыйбасын түздөн-түз жана кыйыр өздөштүрүшү ишенерлик тастыкталат.

Макаланын аналитикалык бөлүгү Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы жөнүндөгү ой толгоолор менен аяктайт. Айтматов туурасында көп жазылганын эске алып, М. Борбугулов жазуучунун чыгармачылыгындагы урунттуу деп эсептеген эки учуруна гана токтолот. Бул жаңы, эркин кыргыз аялынын образын түзүү маселесин жаңычылдык менен чечүү жана адам менен жаратылыштын карым-катнашына жаңыча ой жүгүртүү. М. Борбугуловдун талдоосундагы жаңылык — «адам жана жаратылыш» маселесин мурда сынчылар көп кайрылып жүргөндөй «Ак кеме» повестинин гана эмес, жазуучунун бүт чыгармачылыгынын мисалында иликтөө. Анын «Саманчынын жолундагы» Жер энинин образын мифтик жана фольклордук теги жөнүндөгү пикири, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын биздин кылымдын залкар сүрөтчүсү П. Пикассонун чыгармачылыгы менен салыштырылышы да кызыгууну туудурат. Деген менен Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына арналган бөлүктүн өтө кыскалыгы жана келки ойлордун курамындай болуп калганы өкүнүч туудурбай койбойт. Буга макаланын «аянтың» туура эмес бөлүштүрүү себеп болгон: Т. Сыдыкбековдун чыгармачылыгындагы фольклордук булактар жөнүндөгү бөлүккө, биз жогоруда айткандай, обу жок эле көп орун (40-беттен ашык) берип, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы адабиятчыга улуттук жана интернационалдыктын, фольклордук жана адабий салттардын карым-катнашынын тегерегинде кенен ой чаргытууга мүмкүндүк берерине карабастан ага бар болгону он эле бет арналган.

«Улуттук менен интернационалдыктын ширөөсү» — эн эле көлөмдүү, жыйнактын үчтөн бирин түзгөн аналитика-

лык жана концепциялуу макала. Анын көптөгөн жоболору кийинки «Манастан Толстойго чейин» деген макалада улантылат. Арийне, мында фактылык негиз бөлөк, кээ бир пикирлери менен корутундулары да башкача. Айталы, төмөнкүдөй пикири жаңылыгы менен колдоого арзыйт: «Белгилүү себепке — мурда жазма адабияттын болбогондугуна байланыштуу кыргыздардын көркөм сөз өнөрүндөгү чыгыш адабиятынын салттары жөнүндө айтуу мүмкүн эместей саналып жүрөт. Бирок ашкере бай жана көп кырдуу кыргыз фольклору ылайыгына жараша Чыгыштын сөз маданиятынын салттары менен тажрыйбаларын кайрадан иштеп жана өздөштүрүп келгени шексиз. Маселен, кыргыз фольклорунан «Миң бир түндүн», «Панчатантранын», орто кылымдын фарсы авторлорунун «амалкөй» мотивдерин жана ыкмаларын табууга болот».

Бирок түпкү маңызы туура ушул ой макалада андан ары өнүктүрүлбөгөнү жана атайын бир чыгарманы талдоо аркылуу бекемделбегени өкүнүчтүү: автор чыгыш адабиятынын салты К. Жантөшевдин «Каныбек» романында бар экенин эскертүү менен гана чектелет. Ошол эле убакта М. Борбугулов ушул макаласында да фольклордун таасирин бир жактуу жана ашыра баалабайт. Фольклорду улуттук маданияттын кенчи катары жогору баалоо менен бирге «бул адабиятыбыздын өнүгүшүнүн азыркы этабында фольклор салтынын эскирген, көөнөргөн жактарына каршы күрөштүн өтө зарылдыгын күн тартибинен алып таштабайт» деп эскертет. Ушундан улам фольклор салты өз алдынча алганда адабиятка кас да, демөөр да эмес, кеп аны ким кандай урунганында деген тактоо киргизүү зарылдыгы туулат. Муну унуткаруу адабияттагы бардык мүчүлүштөрдү, атүгүл жазуучунун талантсыздыгын жана башка кедергилерди фольклордун «кесепетине» ыйгарууга, же эгерде чыгармаларда фольклордук даректер пайдаланылса, чыгарманын бардык ийгилигин фольклордун жагымдуу таасирин менен түшүндүрүүгө алып келет.

Классикалык орус жана дүйнө адабиятынын тажрыйбасын өздөштүрүү көз карашынан макалада У. Абдукаимовдун «Майдан» деген жаңычыл романы өтө кылдат талданган, бирок адабиятчынын: «Майдан» азыркы кыргыз адабиятындагы роман жанрынын өнүгүшүндө этаптуу, жыйынтыктоочу роман» деп чыгарган бүтүмү теориялык да, тарыхый-адабият жактан да талаштуу.

Ырас, У. Абдукаимовдун «Майданы» кийинки мезгилдеги романдын көзгө басарлык ийгилиги экени калетсиз, бирок бир адабияттагы бүтүндөй жанрдын өнүгүш деңгээ-

лин бир эле (мейли ал мыкты болсун) чыгарма менен чектеп коюу калыстыкка жатабы? Анан калса кыргыз адабиятында «Майдан» менен бир мезгилде чыккан Ч. Айтматовдун эң сонун повесттери бардыгын эстен чыгарууга болобу? Сынчылар ал чыгармаларда («Гүлсаратты» эле алалы) романдагыдай ой чаргытуу бар экенин адилет баалашпады беле. Болбосо адабиятчы бир сөз менен да кыскара кетпеген Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» деген тарыхый романычы. Сыягы, адабиятчы роман — бул «эркин» (Л. Толстой) жана «тарыхый сааты толук келгенде гана төрөлгөн жана калыптанган жападан жалгыз, дайыма изденүүдө болгон, бирок даяр калыпка салынбаган жанр» (М. Бахтин) деген жалпыга маалым акыйкатты эсепке албаган окшойт.

70-жылдардагы кыргыз сынынын жагымдуу көрүнүштөрүнүн бири — улуттук адабияттын чегинен чыгып, анын ийгилик-кемчиликтерин жалпы союздук адабий процесстин кеңдигинен кароого аракет кылуу. Ага ушу жыйнакка кирген «Биримдиктүү жана ар түрдүү» аттуу макала далил. Ал Советтик Чыгыштын жана Балтика боюнун жазуучуларынын соңку жылдары пайда болгон прозалык айрым чыгармаларын типологиялык талдоого арналган. Мында да М. Борбугулов өзүнчө көз караш күтө билет, өтө омоктуу ой айтат: «Салыштырма-типологиялык талдоону колго алгандар адатта тиби жана тарыхый деңгээли окшош адабияттарга кайрылат. Бул табыгый нерсе, бирок кээде тиги же бу көрүнүштү табияты тектеш көрүнүштөр менен бирдей карасаң, анын бөтөнчөлүгүн оной менен ача албайсың. Ошондуктан ар кандай региондогу адабияттарды салыштыруу жемиштүү болобу дейм, анткени мындай салыштырып талдоодо алардын күчтүү жана чабал жактары оной айкындалат». Кыргыз жазуучусу О. Орозбаевдин «Кыл көпүрө» повестин, өзбек А. Мухтардын «Чынара», казак А. Нурпейсовдун «Кан жана тер», эстон П. Куусбергдин «Бир түн» романдарын ушул көз караштан туруп талдайт. Талдоо жалпысынан жакшы жана ишенимдүү экенин моюнга алуу керек, бирок да ал бир жактуу — мазмуну жагынан гана. Ал эми чыгармалардын поэтикасы жөнүндөгү маселеге келгенде М. Борбугулов «Бир түнгө» гана учкай көңүл бурган. Ошентсе да анын төмөнкүдөй жалпы тыянагы актуалдуу угулат: «Орто Азия менен Казахстан жана Прибалтиканын жазуучуларында бири-биринен үйрөнүүчү нерселер бар. Прибалтиканын жазуучулары биринчи региондун өкүлдөрүнөн сүрөттөөнүн ийкемдүүлүгүн, ачык образдуулукту жана тилдин поэти-

калуулуугун энчилеп алышса болот. Орто Азиянын жазуучулары өз кезегинде тигилерден прозанын татаал инструментариини ээ болууну, тереңделген психологиялык талдоо өнөрүн үйрөнүүлөрү зарыл». Жалпысынан кыргыз адабиятчысынын ар башка улуттун материалдарына кайрылышы, негизги пафосун, башка да айрым корутундулары менен байкоолорун кубаттоо менен, адабий көрүнүштөрдү типологиялык жактан талдоого тикеден-тике тиешеси жок эки учурду көрсөтүү зарыл.

Биринчиден, макалада дал ушул чыгармалардын тандалыш принциби айкын эмес: алар темасы боюнча да, жанры боюнча да, жазуучулардын чыгармачылык тажрыйбасы боюнча да ар башка. Маселен, майданга катышкан, орус жана дүйнө адабиятын мыкты котормочу катары белгилүү О. Орозбаевдин «Кыл көпүрө» деген согуштук повести — автордун оригиналдуу тун чыгармасы, ал эми бири-биринен темасы, жанры, модификациясы жана стилистикасы боюнча айырмаланып турган башка романдар дасыккан көркөм сөз чеберлеринин колуна чыккан. Экинчиден, ар бир чыгарма өз-өзүнчө, башкалар менен салыштырылбай иликтелген. Ушундан улам: салыштырма-типологиялык талдоо кайда калды? — деген суроо туулат. Жыйнакка кирген акыркы эки макала, тилекке каршы, баштагылардан бошураак; алар кайрадан окурманды кыргыз адабиятына мүнөздүү жекече фактыларга жана көрүнүштөргө алып барат.

Биринчиси («Жетилүү») — кыргыз драматургиясынын калыптаныш жолдорунун кыскача тарыхый баяндамасы. С. Карачев менен А. Осмоновдун азыркы кыргыз окурмандары жана изилдөөчүлөрүнө да али белгисиз айрым кызыктуу драматургиялык тажрыйбаларын эске албаса жана теориялык деңгээли анча алымсындырбаса да, фактылык жактан белгилүү өлчөмдө таанып-билүүчүлүк кызмат өтөй алат. Акыркы, корутунду макалада («Көркөм сында илимий негиз болсун!») коюлган милдет — соңку он жылдыктардагы кыргыз сынынын абалын талдоо — жарым-жартылай гана аткарылган. 60-жылдар толук жана так талданган, ал эми 70-жылдар жөнүндө антип айтуу кыйын, анткени М. Борбугулов мында өнөктөштөрү (оппоненттери) К. Артыкбаев жана Ш. Үмөталнев менен кайым айтышып тим болот, б. а. кыргыз адабий сын ой-пикиринин учурдагы абалын, омоктуу олжолорун аныктаган башка адабиятчы, сынчылардын эмгектерин көз жаздымында калтырат.

Ошентип, М. Борбугуловдун макалаларында, айрыкча

алгачкы үчөөндө, козголгон маселелер азыркы кыргыз сынынын көңүлүнүн борборунда туруп, жандуу талкууланып жаткандыктап, алардын фактылык жана теориялык маанисине карап бирине кеңири, экпичисине учкай токтолдук. Ырас, адабиятчы менен бир катар башка маселелер боюнча да (маселен, кыргыз прозасы менен драматургиясынын өнүгүшүнүн азыркы мезгил жеткиликтүү пилктенген эмес, кыргыз совет поэзиясынын тарыхы жөнүндө такыр эле сөз козголбогон) талашууга же аны колдоого болор эле, бирок бул бүтүндөй кыргыз совет адабиятынын калыптанган, өнүгүш жолдорун, азыркы абалын толук жана майда-чүйдөсүнө чейин чагылдырууну көздөгөн тарыхый эмгек же монография эмес, болгону негизги багыты, башкы бир темасы бар макалалар жыйнагы.

Ошондуктан ал кыргыз автордун бүткүл союздук окурманды өз элинин адабияты менен тааныштырган тун китеби экенине топук кылып туралы. Ал эми жогоруда белгиленген ийгилик-кемчиликтер автордун гана эмес, азыркы кыргыз адабий-сын ой-пикиринин жалпы деңгээлин күзгү сыңары чагылдырып турат. Корутундулап айтканда, улуттук жана интернационалдык деген татаал проблеманы кыргыз совет адабиятынын жана анын жалпы союздук, ал гана турсун зарыл учурда дүйнөлүк адабият менен тике (контакттык) жана кыйыр (типологиялык) байланыштарынын мисалында талдаган бул китеп (айрыкча алгачкы үч макала) автордун илимий ой жүгүртүүлөрүнүн кенендигин, изилдөөчүлүк искусствосунун ийгилигин аныктайт. Китептин СССР Жазуучулар Союзунун сын боюнча сыйлыгына (кыргыз сынчыларынын эмгектеринен биринчи болуп) арзышы автордун өзүнүн гана жеке ийгилиги эмес, жалпы эле улуттук сыныбыздын бүткүл союздук аренада таанылышынын дагы бир далили болуп саналат¹.

4. ПРОБЛЕМАЛАР ЖАНА ОЙ ЖҮГҮРТҮҮЛӨР. БИРОК КАНДАЙ?

Сөз адабиятчы Абдыкадыр Садыковдун «Проблемалар жана ой жүгүртүүлөр» аттуу жаңы китебин (1973) туура-сында болмокчу.

Ачыгын эле айтыш керек, аталыштарына караганда жыйнакка кирген макалалардын басымдуу бөлүгү чыпында

¹ 1981-жылы «Дружба народов» журналынын 8-санына жарыяланган рецензиянын кеңейтилген түрү.

да проблемалуудай, кыргыз адабият таануу илиминде тиешелүү деңгээлде изилдене элек же таптакыр изилденбеген олуттуу маселелерди көтөрүп жаткандай таасир берет: «Коммунисттердин образы кыргыз адабиятында», «Көркөм чыгарманын каарманынын мүнөзүндөгү улуттук жана интернационалдыктын диалектикасы», «Кыргыз акындары Октябрь революциясын даңкташат», «Чеберчиликтин мүмкүнчүлүктөрү чексиз», «Максим Горький жана кыргыз адабияты», «Кыргыз совет адабиятындагы улуттук жана интернационалдыктын өз ара карым-катнашы жөнүндө» ж. б. Ушулардын ар бири эле өзүнчө изилдөөнү, атайын эмгектерди (макалабы, монографиябы) талап кыла алат. Демек, толгоосу жеткен ошондой маселелерди өз убагында баамдап, алардын тегерегинде ой жүгүртүүгө жасаган А. Садыковдун аракетин, койгон максаты колдоого аларлык. Бирок илимде андан кем эмес айныбас закон бар: максаттан кийини анын аткарылышы, натыйжасы күтүлөт, атына карап эмес, затына карап баа берилет. Кыскасы, эмне деген суроого, кандай деген суроону айкалыштыруу талабы келип чыгат. Анда эмесе А. Садыков койгон проблемалар туура, а ой жүгүртүүлөр кандай? Ушу багытта бир нече сөз.

А. Садыковдун адабиятчылык ишиндеги бир жакшы сапат — ал эч убакта априордуулукка кадам таштабайт, өзүнүн ой жүгүртүүлөрү үчүн дайыма азык ала жүрөт (адабий кубулуштар менен фактыларга таянат, теориялык негиздерди жакшылап штудиялайт). Жогоруда аталган макалалары буга дагы бир ирет кепил: келтирген фактылары ишенимдүү, таянган негиздери жетиштүү. Маселен, «Коммунисттердин образы кыргыз адабиятында» деген макала Т. Сатылгановдун «Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду» аттуу айтылуу ырын эскерүүдөн башталып, Н. Байтемировдун «Салтанат», «Жылдызкан» романдарына кайрылуу менен аяктайт. Орто ченде милдеттүү түрдө Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим», Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында», «Биздин замандын кишилери» романдары, Ж. Бөкөнбаевдин «Алтын кызы», Т. Үмөталиевдин «Кубат» поэмасы, У. Абдукапмовдун «Майданы» саналат. Кыскасы, коммунисттердин образын түзүүгө байланыштуу биздин адабиятта жаралган урунттуу фактылардын баары эле эске алынат. Демек, олуттуу ой жүгүртүү үчүн фактылар жетиштүү. Кемчил жагы — А. Садыков так ушу ой жүгүртүү деңгээлине көтөрүлө албайт. Жогоруда айтылгандай, болгону тогуз бет макалада фактылар саналып гана өтүлөт. Коюлган проблема ой жүгүртүүнүн предметине алын-

ган бойдон ишке ашпай (реализацияланбай) кала берет. Мунун себеби бар: А. Садыковдун дегеле адабиятчылык, сынчылык очеркине мүнөздүү нерсе — адабий кубулуштарды, фактыларды, чыгармаларды дайыма идеялык-тематикалык жана тарыхый-функционалдык планда карап, алардын эстетикалык маңызын, өсүш закон ченемдүүлүктөрүн, диалектикалык кыймылын (карама-каршылыктарын, өз ара байланыштарын, тенденцияларын) илимий-теориялык деңгээлде жалпылап, синтездеп чыгууга барбайт. Ой жүгүртүүсү эмпирикалык деңгээлде кала берет. Адабиятчынын кадимки сыпаттама манерасынан бир мисал: «Турмушта ар бир жазуучунун өзүнүн сүйгөн темасы болот. А. Осмоновдуку колхоздук кыштак. Мында анын калеминен өтпөгөн бир да маанилүү көрүнүш калган жок. Жайлоосун да, кыштагын, мал чарбасын да, дан чарбасын, башкармасын да, парторгун, саанчысын да, сугатчысын, алмасын, жүзүмүн да, укмуштай таамай айтылган элестер менен жүрөк толкута ырдады:

Дабыр, дабыр дабырап,
Алма жыйсак ыр ырдап.
Сүйүктүү Маскөө үстүнөн,
Алмадан жамгыр жаалдырсак!

Бир акындык жылуу сезимге бөлөнгөн! Анын чыгармаларынын көбүнчө кыска келиши мына ушундай үнөмдүү сөздөрдү жана курулмаларды табуунун эсебинен болот».

Ушинтип, А. Осмоновдун поэзиясындагы (сөз «Өлбөс поэзия» деген макала жөнүндө жүрүп жатат) «колхоздук кыштак темасы» бир абзац менен «чечилет» да калат. Башка абзацтарда болсо калган темалар (А. Садыковдун бөлүштүрүүсү боюнча: согуштук тема, тыпчык жөнүндөгү ырлар, жумушчу темасы, балдарга арналган ырлар, фольклор менен байланыштуу ырлар, орус калкы жөнүндөгү ырлар, Ысык-Көл темасы, пейзаж ырлары ж.б), акындын өмүрүнө байланыштуу маалыматтар кургак санактан өтөт. Экинчиден, А. Осмоновдун жогорудагы төрт сап баяналь уйкашына — элдик поэзиянын тайыз стилизациясына «жүрөк толкуп», «ыр акындык жылуу сезимге бөлөнгөн!» деп суктануу үчүн кандай табит болушу керек? Кыскасы, бу жерде да коюлган проблема коюлган боюнча калып отурат: А. Осмоновдун поэзиясы неси менен өлбөс поэзия? — буга ишенимдүү жооп жок. Эмне үчүн? Мунун кыргыз адабият таануу илиминде терең тамыры бар жана аны айтуу үчүн А. Садыковдун макаласынын чегинен тышкары чыгуу, өзүнчө сөз козгоо керек. Азырынча

айтарыбыз: А. Осмоновдун поэзиясынын өлбөстүгүн ачып көрсөтүү үчүн анын чыгармаларынын имманенттик касиеттерин териштирүүдөн акындын жекече өмүрүн, личностун (өлбөс поэзиянын артында өлбөс адамын элеси турганын эстен чыгарбоо керек) коомдук-тарыхый фондо, объективдүү жана субъективдүү жагдайлардын татаал карым-катнаштарында караган философиялык-эстетикалык анализдин, адабий-тарыхый ой жүгүртүүлөрдүн деңгээлине көтөрүлүү керек. Анын үстүнө акындын жекече көркөм ой жүгүртүүсүнүн татаал лабиринтине кирмейинче, чыгарма жаратуунун психологиясын жакшылап андамайынча ошо адабий талдоо деле биз каалагандай жыйынтыктарды берери күмөн.

1969-жылы «Илим» басмасынан А. Садыковдун «Кыргыз совет адабиятындагы улуттук жана интернационалдык проблемасы» деп аталган монографиясы кыргыз жана орус тилдеринде жарык көргөн. Кийинчерээк китеп Кыргызстан жазуучулар Союзунун алдындагы сын секциясында талкууга коюлуп, анда айтылган пикирлерде эмгектин ийги жана кемчил жактары белгиленген. Олуттуу кемчилик катары китепте методологиялык арсеналдын бош-току, өз алдынча концепциялардын жоктугу айтылган эле (караңыз: Адабият илимибиздин олуттуу маселелери», «Кыргызстан маданияты», 1972-жыл, 23-март). Бул монографиясын эске салып жатканыбыздын жөнү: автордун биз сөз кылып жаткан жыйнагында «Көркөм чыгарманын каарманынын мүнөзүндөгү улуттук жана интернационалдыктын диалектикасы», «Кыргыз совет адабиятындагы улуттук жана интернационалдыктын өз ара карым-катнашы жөнүндө» деп аталган макалалары бар. Жанылыш датасы коюлуптур: биринчиси — 1967-жылдын аягында, экинчиси — 1969-жылдын ноябрында. Макалалар ошол жылдары басма сөздө да жарыяланган. Аталган монографиясында автор аларда айтылган ойлорду өнүктүрүп, проблематикасын кеңейткен (монографиянын илимий татыктуулугу канчалык — сын секциясында өткөн талкууну ушу мааниде эскердик). Орундуу суроо туулат; анда ошо макалалар бу жаңы жыйнакка дагы кайра иштелип чыккан, темасы менен проблематикасы тереңдетилип, өз алдынча концепцияга жеткен түрдө кириши керек го?

Жок, биздин күткөнүбүздөй болбоптур. А. Садыков 60-жылдары жазылган макалаларын ошо калыбында жаңы жыйнагына кийирген. Ошо себептүү турмуштагы жана көркөм маданияттагы улуттук жана интернационалдык проблемасы боюнча советтик теориялык ой-пикирдин бүгүнкү

жетишкендиктери менен карай келгенде А. Садыковдун жогорку макалаларынан далай эле илимий ой жүгүртүүдөн ыраак турган жоболорду тапса болот. Төмөнкү аныктамаларга көңүл буралы: «Улуттук» дегенибизде биз кыргыз адабиятынын өзүнө гана мүнөздүү болгон көрүнүштөрдү, өзгөчөлүктөрдү түшүнөбүз. Ал көркөм чыгармадагы каармандардын образдарынан, жанр, композиция жана сюжет, көркөм тилинен ж. б. адабий компоненттерден байкалат» (мындан көрүнүп тургандай, адабиятчы «улуттук» дегенди эч убакта улуттук турмуштун өзүнөн, улуттук психологиядан издебейт — А. Э.), «интернационалдык» дегенибизде кыргыз адабиятында орун алган, башка элдердин адабиятына да мүнөздүү көрүнүштөрдү эске алабыз» (рецензияланып жаткан китеп, 163-бет). Минтип чындыгында илимий даярдыгы, деңгээли жок адам деле айта алат. Белгилүү окумуштуудан мындай аныктаманы эч ким күтпөйт.

А. Садыковдун макалаларында көрсөтүлгөн проблемага карата дифференциалдуу мамиле байкалбайт, критерийлери да так эмес. Ошо себептүү ушул проблема менен түздөн-түз байланышы бар башка маанилүү категориялар (маселенин социалдык-этикалык жактары, элдүүлүк, жалпы адамзаттык ж. б.) жөнүндө таптакыр сөз болбойт. Айткан жоболорун конкреттүү адабий фактылар менен бекемдөөгө келгенде, биз өйдө жакта белгилеп кеткендей, адабиятчы жат болуп бүткөн стандарттык таллоодон өйдө көтөрүлө албайт. Ал эми улуттук жана интернационалдык проблемасы барынан мурда философиялык-эстетикалык мазмундагы ой жүгүртүүлөргө муктаж экени белгилүү.

Ырас, кыргыз адабиятында аталган проблеманы изилдөөнүн приоритети А. Садыковго таандык. Кантсе да, ал өтө актуалдуу маселени изилдөөгө биринчи болуп батынды, аздыр-көптүр өз салымын кошту. Бирок башталган иш ташталбай, ошол калыбында калып калбай, андан ары улантууну, тереңдетүүнү күтөт. Биз А. Садыковго мына ушундай талапты коюуга акылуубуз. Анын үстүнө, бул проблема боюнча жарык көргөн жалпы теориялык мүнөздөгү жаңы эмгектерди, коллективдүү жыйнактарды айтпай эле коёлу, биздин адабиятчыбыз көптөн-көп таянып, цитаталарды арбын алып жүргөн Г. Ломидзе мурдагы эмгектеринде айтылган концепцияларын тактап, «Ленинизм и судьба национальных литератур» аттуу жаңы китебин жазды (ал экинчи жолу басылып чыкты). Советтик илимпоздордун ушу багытта жарык көргөн китептерин методо-

логиялык жактан жалпылаштырган эмгектер пайда боло баштады. Мен Ю. Суровцевдин «К проблемам интернационализации в художественной культуре» (жыйнакта «Интернациональное и национальное в искусстве». Изд. «Наука», М., 1974), В. Оскоцкийдин «Горизонты, масштабы, критерии. (Проблемы национального и интернационального в литературоведении и критике)» (Жыйнакта: «Литература и современность», выпуск 12-й, М., изд. «Художественная литература», 1973) деген көлөмдүү макалаларын эске алып жатам. Кыскасы, кыргыз совет адабиятындагы улуттук жана интернационалдык проблемасын жалпы союздук илимдин бүгүнкү тажрыйбасына таянып изилдөө иши али алдыда турат.

Ырас, А. Садыковдун китебиндеги макалалардын арасында көңүл бурууга, колдоого арзыгандары да жок эмес. Ошолордун бири — «Максим Горький жана кыргыз адабияты». Кантсе да, бу жерде проблема декларация түрүндө калбай, аздыр-көптүр ой жүгүртүүгө, чечилишке ээ болот.

Азыркы кыргыз адабиятындагы салт жана жаңычылдык маселесинин кээ бир жактары каралган «Чеберчиликтин мүмкүнчүлүктөрү чексиз» макаласы да ушундай ойдо калтырат. Бирок мында теориялык бир так эместик кеткен. Азыркы кыргыз поэзиясында: «эки стилдик багыт — традициялык жана эркин ыр формалары жашап жатат» — дейт адабиятчы. Биздин оюбузча, стиль, стилдик багыт деген категориялар ыр формалары аркылуу өлчөнбөйт да түшүндүрүлбөйт да. Стиль — бул дүйнөнү образдуу-көркөм чагылтуунун ыкмасы, белгилүү бир идеялык-эстетикалык мазмунга байланышкан сүрөттөө-туюнтуу каражаттарынын жыйындысы (системасы деп айтсак да болот). Традициялык ырдын, эркин ырдын ар биринде ар башка стилдик изденүүлөр жүрүшү толук ыктымал.

Жыйнак «Проблемалар жана ой жүгүртүүлөр» деп аталыптыр. Өтө угумдуу, нары көптөн үмүттөнткүч аталыш. Ушунусуна жараша биз да рецензиябызды «Проблемалар жана ой жүгүртүүлөр. Бирок кандай?» — деп, биз аз табышмактангып атадык. Сөзсүз, буга так жооп берүү, жалпы эле А. Садыковдун китебинин аталышына өз мамилебизди билдирүү милдети мойнубузда турат.

Баарынан мурда проблема деген эмне, анын тегерегинде ой жүгүртүү кандай болот, алардын илимий мазмуну кандай ушу нерселерди тактап алышыбыз оң.

Проблема — билимдин (знание) эмпириядан теорияга өнүгүшүндөгү өткөөл форма экен. Ал фактылардын не-

гизинде пайда болуп, өзүнө теориялык билимге өтүү зарылдыгын камтыйт, дайыма өнүгүүдө болот. Проблеманын коюлушу (фактылардын колдо болушу жана аларды түшүндүрүүнүн зарылдыгы), аны чечүүгө болгон далаат (белгилүү бир ой жоруунун негизинде фактыларды түшүндүрүү) жана аны чечилиши (фактылардын теориялык жактан түшүндүрүлүшү) билимдин өнүгүшүндөгү ар кыл стадиялар. Алгачкы экөө эмпириялык баскычты аныктаса, акыркы — алда канча жогору баскыч теория. Эмпиризм көбүнчө формалдык-логикалык аппаратка таянат, теориялык ой-пикир болсо диалектикалык логиканын методдору жана принциптери менен иш жүргүзөт. Албетте, илим үчүн экөө тең керек (анын үстүнө экөө диалектикалык өз ара байланышта турат), бирок артыкчылык теориялык билимде экени талашсыз (жалпы эле ушул маселелер Н. К. Вахтоминдин «Генезис научного знания. Факт, идея, теория» деген китебинде жакшы изилденген. «Наука» басмасы, М., 1973).

Демек, ушул көз караштан алганда А. Садыковдун бул жыйнагында проблемалар коюлган, бирок алардын кээси чечүүгө аракет жасалган абалда гана кала берген, теориялык жактан андап-билүү деңгээлине жетпеген. Демек, адабиятчынын ой жүгүртүүлөрү фактыларды, кубулуштарды сырткы белгилери менен байланыштарын изилдеген эмпириялык баскычта турат. Ошо себептүү жыйнактан методологиялык табылгаларды, жаңы концепцияларды учурата албайбыз. Мындай болгон соң адабиятчы китебине ат коюуда илимий оор салмак өлчөмүн колдонсо болмок экен. Окурманга атына караганда заты керек го?!

1975

5. ЖАҢЫЧЫЛ АДАБИЯТ ЖӨНҮНДӨ ЖАҢЫ СӨЗ

Кыргыз журтчулугу, асыресе окурмандардын калың чөйрөсү Салижан Жигитовду жакшы билет жана аны эмнегедир сынчы катары санап жүрөт. Акыйкатта качанкы бир жылдарда жарыяланган «Поэзиядагы граждандык пафос үчүн», «Бардыгы бүркүт эмес» деген курч, анан да айрым акын — жазуучулардын тоюна (юбилейине) арналып, ошондон улам көтөрүңкү маанайда жазылган чакан макалаларын эске албаганда, С. Жигитов азыркы адабий процеске жандуу аралашып, анын орчун көрүнүштөрүн, өйдө-ылдый жактарын, жаңы чыгармалардын нарк-өлчөмүн ил-

беринки талдап-баалаган (демек, сөздүн нукура маанисинде адабий сынга жатчу) эмгектерди жараткан жок. Дегн эле ал сынчылыкты атайын кесип, шык катары тутунбады. Атүгүл көп кишинин делебесин козгоп, бүйрүн кызыткан жана кызуу талаш-тартышка түшкөн бир макаласында («Сынчылык — бул кесип») сынчыларга табигый шык-жөндөмдү ыраа көрбөй, сынчылыкты катардагы эле бир кесип катары мүнөздөөгө чейин барды. (Ой жоруулардын парадокстуулугу, кээде аша чабууларга жол бериши, демек, ойлоо жана жазуу стилинин өзгөчөлүгү С. Жигитовду кыргыздын башка адабиятчы, сынчыларынан кескин айырмалайт. Дал ушул себептен аны көптөгөн окурмандар, кейини, сынчы деп түшүнөт). Менимче, С. Жигитовдун таланты поэзия («Ыймандай менин сырым» жыйнагы) менен көркөм котормодон (Н. Хикметтин «Мажүрүм тал», С. Экзюперинин «Кичинекей ханзада», М. Каримдин «Кара суулар» китептерин эң сонун кыргызчалатты, башка кыргыз совет адабиятынын тарыхый жана теориялык маселелерин изилдөөдө таасын көрүндү. Буга анын мурда жарык көргөн «Ырлар жана жылдар», «Жаңычылдык жолунда», «Көркөм сөз маселелери» деген китептери айкын күбө. Демек, аны адабий сынчы эмес, адабият тарыхчысы деп билүү чындыкка жакын келет. Муну бир учурда чыгып, окурмандардын колуна жаны гана тийип отруган «20-жылдардагы кыргыз адабияты» («Илим» басмасы, 1984) жана «Жаңы салттардын жаралышы» («Кыргызстан» басмасы, 1984, орус тилинде) аттуу китептери ого бетер ырастай алат.

Биринчиси кыргызча, экинчиси орусча чыккан бул китептер дегинкисинде бир эле мезгилдин — 1920-жылдардын адабиятына арналган. Экөөнүн проблемасы, изилдөө объектиси, фактылык материалдары, негизги теориялык-методологиялык жоболору да бир. Айрым главалар (проза менен драматургияны иликтеген) эки китепте тең бар. Бирок китептерде бирин-бири кайталабаган главалар, бөлүмчөлөр да жок эмес. Кыскасы, эки китеп өз ара байланышып, бирин экинчиси толуктап турат. Ошондуктан аларды иликтөө объектиси, фактылык негиздери, кощепциясы, методологиясы менен структурасы биримдикти түзгөн бир эле изилдөө катары кабыл алуу кажет.

«20-жылдардагы кыргыз адабиятына» жазган баш сөзүндө С. Жигитов андан изилдөөнүн зарылдыгын акыйкат белгилейт. «Илимий иштерде «чөп башылап» изилденгени жагынан адабиятыбыз тарыхынын алгачкы этаптары, айрыкча 20-жылдардагы тарыхый-адабий процесс баарынан көбүрөөк жабыркап жүрөт, — деп жазат ал. — Чын-чынына

келгенде кыргыз адабиятчыларынын өз адабиятынын эн баштапкы мезгили, ошо мезгилдеги адабият майданында активдүү ат салышкан бардык акын-жазуучулар, газета-журнал беттеринде жана өзүнчө китеп шекилинде жарык көргөн бүткүл адабий чыгармалар тууралуу алаканга салгандай ачык-айкын маалыматы жок. Буга биринчи иретте адабиятыбыздын ошол мезгили атайын изилдөө объекти болбой, б. а. ийне-жибине чейин сыпатталып жазылбай келатканы себепкер». Мындай көрүнүштүн башка себептери катары адабиятчы ошо кездеги кыргызча газета-журналдар менен китептердин көбүнчө араб ариби менен басылганын, анан да алардын басымдуу көпчүлүгүнүн басма сөз продукцияларын сактоочу республикалык жайларда сакталбай калганын көрсөтөт.

Мына ушуга окшогон себептерден кыргыз адабият илиминде кийинки жылдары жаралган ири эмгектердин кайсынысын албайлы, аларда саналуу жазуучулардын жана ченелүү чыгармалардын аттары гана улам-улам кайталанууда, илимий концепциялар дээрлик бүт бойдон баягы эле бештен белгилүү адабий фактыларга негизделип курулууда. Адабиятчы андан ары бул кубулуш өз кезегинде белгилүү бир методологиялык негизге бйланышканын, б. а. ошол кеп-сөзгө көп алынган жазуучулар менен чыгармалардан тышкары адабиятыбыздын тарыхында караманча эчтеме жогунан эмес, тек гана көпчүлүк илимий талдоолор жана жалпылоолор негизинен чыгаан жазуучулардын мыкты деген чыгармаларына таянып жасалганынан болуп жатканына көңүл бурат. Бирок реалдуу адабий процесс демейде татаал, оош-кыйыштуу, карама-каршылыктуу келерин эске салып, С. Жигитов төмөндөгүдөй жүйөөлүү ойду айтат: «Арийне, адабий процеске нукура художниктер менен бирге катардагы калемгерлер да катышып, айрым мыкты чыгармалар көп сандаган ортозаар жана жармач чыгармалардын жыш курчоосунда жаралат. Демек, адабиятыбыздын тарыхын жалаң гана чыгаан жазуучулардын чыгармачылык иш-аракети катары, бүтүндөй жакшы чыгармалардын жөнөкөй суммасы катары көрсөтүү методологиялык жактан анча туура эмес. Андай кылганда реалдуу тарыхый-адабий процесстери логикалык сүрөттөлүшү (чагылышы) кыйла эле бузулуп, куду жапыз тоолор, адырлар, коллоттор, түзөңдөр таптакыр назарга алынбай, жалаң бийик чокулар гана белгиленген физикалык түстүү картага окшоп калышы мүмкүн».

1920-жылдардагы кыргыз адабиятынын изилдениш абалына бйланышкан ушул өңдүү өксүктөрдүн айынан С. Жи-

гитовдун мына бул жыйынтык пикирине кошулбай коюуга эч арга калбайт: «Албетте, биздин илимдеги ушундай кемтенни дагы далайга дейре толбой жүрө берүүгө акысы жок. 20-жылдардагы адабий процесстин баштан-аяк сыдыра сыпатталышы жана теориялык планда өз алдынча жалпыланышын улуттук адабият таануубуздук өсүп-өнүгүш логикасы да, адабиятыбыздын тарыхын омоктуу илимий негизде жазып чыгуу зарылчылыгы да өктөм талап кылууда». Ошентип, С. Жигитовдун 1920-жылдардагы кыргыз совет адабиятына арналган изилдөөсү анын жеке өзүнүн чыгармачылык мүдөөлөрүнөн тышкары дал ушундай коомдук-илимий муктаждыктан улам пайда болуп отурат. Бул анын эмгегинин илимий жактан актуалдуулугун, практика жүзүндө да пайдалуулугун аныктайт. Муну адабиятчынын сөзгө тартылып жаткан китептериндеги фактылардын салыштырмалуу жаңылыгы, тагыраак айтканда, негизсиз жерден унутулуп калган фактылардын кайрадан сыпатталышы, алардын жаңыча түшүндүрүлүшү, жалпы эле 20-жылдардагы кыргыз адабияты жөнүндөгү өзгөчө концепциясы аркылуу конкреттүү көрсөтүүгө болот.

Биринчи кезекте С. Жигитов кыргыз совет адабиятынын жана СССР элдеринин жаңы жазмалуу деп аталган башка адабияттарынын жаралышындагы тарыхый жагдайларды жана социалдык тамырларды тастыктоого аракеттенет. Бул милдет анын «Жаңы салттардын жаралышына» кирген «Коомдун адабиятка муктаждыгы» деген теориялык (философиялык) планда жазылган главасында ишке ашырылган. Чындыгында буга чейин СССР элдеринин жаңы жазмалуу адабияттарын, анын ичинде кыргыз совет адабиятын изилдеп жүргөн окумуштуулар бул адабияттар эмне үчүн, кандай себептерден улам жаралды деген суроону коюша элек болчу. Алар көбүнчө жаңы жазмалуу адабияттардын жаралыш фактысын констатациялап, андан ары ал адабияттардын өсүш жолдорун талдоого өтүшчү. С. Жигитов болсо азыр эле аталган главада алгачкылардан болуп коомдук-экономикалык формациялар, анын ичинде артта калган элдердин капиталисттик коомдук түзүлүштү аттап, социализмге өтүүсү жөнүндөгү марксыл-ленинчил окуунун негизинде жаңы жазмалуу адабияттардын жаралышын шарттаган коомдук-саясий, тарыхый-маданий, идеологиялык-эстетикалык өбөлгөлөрдү, себептерди ачып көрсөтөт. Мындай өбөлгөлөргө Улуу Октябрь социалисттик революциясы, өлкөдө жүргүзүлгөн лениндик улут саясаты жана маданият революциясы кирет. Натыйжада жаңы социалисттик коомдун практикалык-идеологиялык кызыкчылыкта-

ры менен муктаждыгы мурда артта калып келген элдерде социалисттик идеологияны таратуунун эң күчтүү жана таасирдүү куралы катары улуттук жазманын, басманын жана көркөм адабияттын пайда болушун объективдүү түрдө шарттайт. Бул кубулуштун Орто Азия менен Казакстандагы (1918—1924-жылдарда — Туркестан АССРиндеги), анын ажырагыс бөлүгү болгон Кыргызстандагы конкреттүү көрүнүштөрү, айрыкча кыргыз жазма адабиятынын жаралышынын тарыхый-маданий шарттары аймакта агартуу ишинин кулач жайышы, кыргыз интеллигенциясынын алгачкы өкүлдөрүнүн Ташкент менен Алма-Атада даярдалышы, алардын чыгармачылык шыгынын ойгонушу, басма сөз менен китеп басуу ишинин түзүлүшү, адабий ийримдердин пайда болушу ж. б. у. с. «20-жылдардагы кыргыз адабиятынан» орун алган «Кыргыз совет адабиятынын жаралыш шарттары» аттуу главада кең-кесири, майда-бараттарына чейин далилдүү, көп сандаган мисалдар, шилтемелер, илимий-булактар аркылуу ачылат. Мында С. Жигитов советтик айтылуу адабиятчы М. Бахтиндин: «Адабият — маданият бүтүндүгүнүн (целостность) ажырагыс бир бүтүндүгү, аны маданияттын бир бүтүн контекстинен тышкары изилдөөгө болбойт», — деген акылман сөздөрүн методологиялык көрсөтмө иретинде жетекчиликке алат. Айтор, «Коомдун адабиятка муктаждыгы» менен «Кыргыз совет адабиятынын жаралыш шарттары» адабиятыбыздын пайда болушундагы социалдык-саясий жана тарыхый-маданий фонду таасын ачкан өзүнчө бир киришүү катары кабыл алынат жана бул өтө орундуу, логикалык-методологиялык жактан негиздүү көрүнөт. Мына ушундай теориялык-тарыхый негиздөөдөн кийин гана С. Жигитов 20-жылдардагы кыргыз адабиятынын конкреттүү түркүмдөрүн (роды) — поэзияны, прозаны, драматургияны, конкреттүү авторлордун чыгармаларын, ошол мезгилдеги адабий процесстин законченемдери менен бөтөнчөлүктөрүн иликтөөгө өтөт. Анын таяган фактыларынын салыштырмалуу жаңылыгы, жасалган илимий талдоолору менен жалпылоолорунун өз алдынчалыгы дал ушул главаларда көзгө бадырайып чалдыгат. Ал главалардын эң эле көлөмдүүсү (90 бет) — «Жаңы салттардын жаралышында» жайгашкан «20-жылдардын поэзиясы».

Глава өз кезегинде тарыхый жана логикалык жактан өз ара тутумдашкан үч бөлүкчөдөн турат: «Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы акындар», «Адабий багыттагы акындар» жана ««Эркин-Тоодон» торолгон акындар».

Кыргыз эли, тоолуу аймагыбызда жашаган мүлдө эмгекчилер Октябрь революциясын улуу кубаныч, рухий зор

жогорулаш, эмоционалдык шаң менен тосуп алганы маалым. Мына ушул психологиялык жагдай эмгекчи элдин, карапайым букара калкынын алдыңкы өкүлдөрү болушкан Т. Сатылганов башында турган Б. Алыкулов, К. Акиев, О. Бөлөбалаев, А. Үсөнбаев сыяктуу ак таңдай акындардын жаңы, түздөн-түз улуу социалдык төңкөрүштүн таасирин менен жаралган чыгармаларында аябай айкын чагылган. Эл акындары ошондой эле карапайым аң-сезимдин деңгээлинде болсо да ал жылдардын актуалдуу-саясий жаңылыктарын, партиянын ургаалдуу чакырыктарын караңгы калкка таратышкан. «Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы акындар» аттуу бөлүмчө ушундай ойлор менен башталат. С. Жигитов андан соң азыркы кыргыз окурмандарынын дээрлик бардыгына белгилүү жогорудагы акындардын катарын өзү архивден издеп тапкан башка бир акын Жумалы Карасартов менен толуктайт. Эгер жогорку акындардын совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы чыгармалары өз маалында кагазга түшүрүлбөй, кийинчерээк гана башкалардын (Т. Сатылганов менен Б. Алыкуловдун ырлары) жана өзүлөрүнүн (К. Акиев, О. Бөлөбалаев) оозунан жазылып, ошондон улам, мүмкүн, кайсы бир өлчөмдө өзгөрүүлөргө, оңдоолорго учураса, Ж. Карасартовдун ырлары, бактыга жараша, кыргыз фольклорунун айтылуу жыйноочусу К. Мифтахов тарабынан 1922-жылы акындан өз оозунан жазылып алынган экен. Бул фактынын илим үчүн мааниси чоң, анткени ал ошол мезгилдеги акындык өнөрдүн мазмуну менен мүнөзүн илимий жактан так сыпаттоого (реконструкциялоого) жардам берет. Ушул мааниде анчалык көп эмес болгон жазгыч акындардын чыгармалары өзгөчө кызыгуу туудурарын эске алып, С. Жигитов Т. Молдонун, Ы. Шайбековдун, А. Жутакеевдин Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы ырлары менен поэмаларына да азыраак токтолот. Эгер анын аталган акындардын чыгармаларынын мазмуну, функционалдык ролу жөнүндөгү айткандары ынанымдуу болсо, сабатсыз акындар менен жазгыч акындардын чыгармачылыгынын маңызы, мүнөзү тууралуу төмөнкү теориялык бүтүмү талаш туудурат: «Жазгычтар сабатсыз акындардай эле импровизатор болушкан, бирок алар бар болгону кагазда импровизациялашкан». Сөз жок, кыргыз акындарынын көрсөтүлгөн эки категориясынын ортосунда асман менен жердей (айталы, оозеки чыгармачылык менен профессионал адабиятта) айырма жок, экөөнө С. Жигитов өзү туура белгилеген бир катар орток сапаттар таандык. Бирок жазгыч акындардын сабатсыз акындардан айырмасы алардын кат-сабатка же-

тиши, мусулман дини, түрк тилиндеги адабияттар менен аздыр-көптүр тааныштыгы, демек, ой дүйнөсүнүн (кругозор) салыштырмалуу кенендиги менен эле чектелбеген. Айырмачылык чын-чынына келгенде акындык өнөрдүн табиятына да өз мөөрүн баскан. Атап айтканда, сабатсыз акындар чыгармаларын угуучулардын (аудиториянын, публиканын) алдында музыкалык инструменттин (комуздун) коштоосу аркылуу ыр (песня) иретинде, кийин дагы ырдоо (пение) үчүн чыгарышса, жазгыч акындар ойлоорун адегенде кагазга түшүрүшүп, түпкүлүгүндө окуу (чтение) үчүн чыгарма жаратышкан. Эгер акыркылардын чыгармалары адеп жазып аткан импровизациянын элементтерин өз боюна сиңирген күндө да кийинки бир окуганда автор тарабынан аздыр-көптүр оңдолушу, такталышы мүмкүн. Булар кандай жазма иштин айныбас закону эмеспи. А сабатсыз акындар мындай мүмкүнчүлүккө ээ болушпаганды айгыне: ыры айтылды да калды! Жазгыч акындар менен сабатсыз акындардын чыгармаларынын жаралышындагы дал ушул техникалык жана психологиялык өзгөчөлүккө С. Жигитов маани бербейт. Ырас, жогору жакта аталган сабатсыз акындардын чыгармалары көп учурда жазгыч акындардын чыгармаларынан көркөмдүк, ал гана турсун идеялык жактан өйдө, бирок тарыхый тенденциянын көз карашынан караганда жазгыч акындардын чыгармачылыгы профессионалдык адабиятты карай бир кадам алга жылыш болгону талашсыз. Анын тарыхый мааниси, баалуулугу ушунда турат.

Ал эми кыргыз профессионал поэзиясын жаратуу далааттары да Совет бийлигинин алгачкы жылдарында эле башталганын С. Жигитов «Адабий багыттагы акындар» аттуу бөлүмчөдө кеңири жана далилдүү көрсөткөн. Бул поэзия жаңыдан калыптануу жолуна түшкөн кыргыз социалисттик улутунун поэтикалык духунун башкы туюнтуучусу болгондуктан, аны акындык поэзиянын түздөн-түз улантуучусу жана мурасчысы эмес, коомдук-рухий таптакыр жаңы муктаждыктар турмушка алып келген сапаттык жаңы көркөм кубулуш деп билүү керек,— С. Жигитов негиздеген жүйөөлүү ой ушундай.

Профессионал поэзиябыздын башаты 1918—1924-жылдары Ташкент менен Алма-Атада окуган алгачкы интеллигенциябыздын өкүлдөрүнүн чыгармаларына байланышканын мурда Кыргызстандын эл жазуучусу К. Баялинов менен адабиятчы З. Мамытбековдун басма сөздө жарыяланган бир катар макалаларынан улам билчү элек. Ушуларга жана өзү архивдерден тапкан айрым жаңы фактыларга

таянып, бөлүмчөдө С. Жигитов көрсөтүлгөн мезгилдеги поэтикалык чыгармаларды системага салып, конкреттүү талдоого алат. «Профессионалдык адабий чыгармачылыкка тунгуч кадам шилтеген кыргыз — Сыдык Карачев болгон» — дейт С. Жигитов. Көрсө, С. Карачев революцияга чейин эле татар тилинде «Борч» («Милдет») деген пьеса жазып, ал гана эмес «Турумтай» аттуу аңгемесин Уфадан китеп кылып чыгарган экен. Тилекке каршы, аталган чыгармалардын сакталып калбаганы өтө өкүнүчтүү.

Андан ары С. Жигитов аталган автордун 1918—1924-жылдарда жарык көргөн ырларын З. Мамытбековдун 1967-жылы «Кыргызстан маданиятына» жарыялаган тексттери боюнча талдайт. Талдоолору кылдат жана ынанымдуу, бирок ал С. Карачевдин алгачкы чыгармалар жөнүндөгү З. Мамытбековдун маалыматтарын, жарыялаган тексттерин адепки булактар (первоисточники) боюнча алдын ала текшерип, тактаган эмес. Ал эми З. Мамытбековдун маалыматтарында жана жарыяланган тексттеринде так эместиктер кездешет. Маселен, ал С. Карачевдин Ленин тууралуу ыры 1918-жылы Казанда татар тилинде чыккан «Шура» («Советтер») газетасына басылган дейт. Бирок биздин библиографиялык-архивдик изденүүлөрүбүз Казанда мындай наамда газета эмес, 1905—1917-жылдарда журнал чыкканын аныктады. Мындан тышкары З. Мамытбеков ырларды жарыялоодо да так эместиктерге жол берген. «Күзгү түндө» деген ыр. «Күзгү таңда» болуп калган, ырдын бир катар саптары түшүп, сөздөрү өзгөрүлгөн, демек, чыгарманын семантикасы, стилистикасы, композициясы бузулган. С. Жигитовдун мындай так эместиктерди, өксүктөрдү алдын ала илимий тастыктоодон (экспертиза) өткөрбөгөнү өкүнүч туудурбай койбойт, анткени ал олуттуу мамилеге жатпайт. (Адабий булактарды издөө, тастыктоо, талдоо жана жарыялоо жөнүндө караңыз: Н. Ф. Бельчиков. Литературное источниковедение М., «Наука», 1983 г.) Деген менен С. Жигитов тунгуч жазуучубуздун адепки ырларындагы идеялык-көркөмдүк бөтөнчөлүктөрдү профессионалдык белгилерди, социалисттик идеологиянын көрүнүштөрүн бир кыйла даражада так аныктайт.

«Адабий багыттагы акындар» аттуу бөлүмчөнүн кызыгуу менен окуучу беттери — Касым Тыныстановдун 1919—1924-жылдардагы поэтикалык чыгармачылыгына, асыресе, «Касым ырларынын жыйнагына» (1925) жасалган кеңири талдоо. Ырас, бул автордун аталган жыйнагы, жалпы эле идеялык позициясы мурдатан талданып, сынга алынып келатат. Бирок С. Жигитов биринчи болуп «Касым ырлары-

нын жыйнагын» ушунчалык кенен, профессионалдык-адабий талдоого (китептин он жети бетин ээлейт) алып отурат. Ал жыйнактагы ырлардын дээрлик бардыгын идеялык-көркөмдүк деңгээлине, тарамдалууларына, бөтөнчөлүктөрүнө карай илбегиңки талдап чыгат. (Тилекке каршы, жыйнактагы «Жаңыл мырза» поэмасы андай талдоодон өтпөй калыптыр). Баса белгилеп кетчү нерсе — адабиятчынын жыйнакка карата позициясы объективдүү, марксист-ленинчил методологияга ылайык: ал К. Тыныстановдун ырларындагы оң көрүнүштөрдү да (китептик-профессионалдык белгилерди, көркөм-образдуу табылгаларды, гуманисттик жана социалисттик жышааналарды), терс көрүнүштөрдү да (эпигондуктун салдары, идеялык жактан жат жана зыяндуу таасирлерге жетеленүү) таамай көрсөтөт, буларды акындын жеке өмүрлүк тажрыйбасынын мисалында жана ошол мезгилдеги Түркстан АССРиндеги коомдук-саясий жана маданий кырдаалдын контекстинде карайт. Ошентип, «Касым ырларынын жыйнагындагы» идеялык-эстетикалык карама-каршылыктар ички (жеке өмүрлүк, психологиялык) жана тышкы (тарыхый, коомдук-саясий, маданий) таасирлердин натыйжасы катары терең талданып, далилдүү көрсөтүлөт.

Бөлүмчөдө Ж. Түлөгабылов, Б. Калпаков, Қ. Мажиков, М. Байчериков, И. Максүтов, К. Баязыков, З. Лепесова, А. Акулбаев, И. Кудайбергенев, Қ. Баялинов, бөтөнчө О. Лепесовдун 1919—1924-жылдарда казак басма сөзүндө жарык көргөн ырлары да көңүлгө алынган. Бул авторлор (К. Баялиновдон башкасы) ыр жазууга акын катары мамиле жасашпастан, ырды агитациялык-пропагандисттик максатта пайдаланышкан. Мунун дагы бир далили — алар кийин кыргыздын улуттук жазма-басмасы уюшулганда адабий ишке жандуу аралашкан жок. Ушул мааниде О. Лепесовдун ошол эле К. Мифтахов көчүрүп калтырган ырларынын агитациялык мүнөзү андан бетер айкын мисал болоруна С. Жигитов өзгөчө басым жасайт.

Мына ушундай көптөгөн фактыларды талдап келип, С. Жигитов төмөнкүдөй законченемдүү жыйынтыкка келет: «кыргыз совет поэзиясы, асыресе анын профессионалдык өнүгүшкө бет алган кол жазма-басма түрү улуттук жазма менен басма сөз жаралганга чейин эле жашап келди. Албетте, мындан башкача болууга да мүмкүн эмес болчу. Анткени Совет бийлигинин тушунда жети жыл жашап, кулач жайып жаткан маданият революциясынын таасирине тартылган алты жүз миң ашык калк өз чөйрөсүнөн рухий ишмерликтин жаңы башталмаларына кызыккан айрым

өкүлдөрүн чыгарбай коюшу табигый өнүгүшкө төп келбес эле». Алгачкы ырларын кыргыздын улуттук жазма-басмасы жаралганга чейин жазып, айрымдарын казак басма сөзүнө жарыялагандарды (тактап кетиш керек: көбүнчө кадимки кыргыз тилинде эле) С. Жигитов «адабий багыттагы (ориентациядагы) акындар», кыргыз совет акындарынын «эң биринчи генерациясы», «адепки толкуну» деп атайт. Менемче, буга кошулуу керек.

Орто Азия элдеринин улуттук-территориялык бөлүнүшүнүн аркасында 1924-жылы кыргыз социалисттик мамлекетинин түзүлүшү улуттук профессионалдык адабияттын ылдам калыптанышы үчүн бардык шарттарды, материалдык-маданий өбөлгөлөрдү түздү. Ушул жылдан тартып тунгуч газетабыз «Эркин-Тоонун» чыгышы, С. Жигитовдун сөзү менен айтканда, кыргыз поэзиясын баштоочулардын «экинчи толкунун» же «Эркин-Тоодон» торолгон акындарды пайда кылды. А. Токомбаев башында турган бул толкундун көрүнүктүү өкүлдөрү булар эле: М. Элебаев, М. Токобаев, Ж. Жамгырчиев, Б. Кененсариев, кийинчерээк Ж. Бөкөмбаев, К. Маликов, Ж. Турусбеков. Аталган акындардын, айрыкча, А. Токомбаевдин поэзияга келүү жолдору, ырларынын пафосу, тематикалык-стилдик тармакталуулары, идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, жаш поэзиянын тажрыйбасыздыгы менен түшүндүрүлчү кемчиликтери ««Эркин-Тоодон» торолгон акындар» деген бөлүмчөнүн мазмунун аныктайт. Мында да таамай байкоолор, кылдат талдоолор, негиздүү жалпылоолор көп. Жаңы ысымдардын (С. Карачевдин башка Б. Кененсариевдин, Ш. Көкөновдун) жана алардын ырларынын кошо камтылышы С. Жигитовко жаңы тыянактарды жасоого мүмкүндүк берген. Айталы, эгер мурдакы «Ырлар жана жылдар» аттуу китебинде (1972) 20-30-жылдардагы кыргыз поэзиясында оозеки поэтикалык салттар күчтүү, мазмун жактан карандай агитациялык-саясий чакырыктар орун алат деген ой ырааттуу өрчүтүлсө, эми кыргыздын жаш акындарынын 20-жылдардагы ырларында сырдаштык, ойчу-медитациялык, пейзаждык тариздеги мотивдер бардыгын (баса, булар 1918—1924-жылдардагы ырларда да азыноолак кездешет), поэзияга газеттик-китептик стилдин кошула баштаганын белгилейт. Ошентип, бир катар жаңы фактыларды изилдөөгө тарткан «20-жылдардын поэзиясы» деген чоң глава окурманга жаңы ойлорду, жаңы теориялык жалпылоолорду тартуулайт, Совет бийлигинин он жыл ичиндеги кыргыз поэтикалык оюнун кыймылын башка багыттарды, фигураларды бөлүү аркылуу жаңыча элестетет.

Ушунун өзүн эки китепке тең кирген 20-жылдардагы проза менен драматургияга арналган главалардан да көрүүгө болот. Тарыхый даректер көрсөтүп тургандай, кыргыз адабиятынын бул түркүмдөрүнүн алгачкы өнүмдөрү деле ошол 1918—1924-жылдарда жаралган экен. К. Баялинов менен З. Мамытбековдун макалаларына караганда, прозабыздын адепки саамалыктары болуп ошол эле С. Карачевдин «Үйлөнүүдөн качты», «Сүйгөнүнө кошула албады», «Армандуу эки жаш», «Ысык-Көл боюнда», «Алданган нур кызы», «Күкүк менен Зейнеп» аттуу аңгемелери саналат. С. Жигитов ушул аңгемелерди санап келип, «Үйлөнүүдөн качтыны» З. Мамытбековдун кайра жарыялоосу боюнча талдоого алат. Адабиятчы кеңири талдоо жасаган экинчи чыгарма — «Келгин» псевдоними менен чыккан автордун 1924-жылы «Жас кайрат» аттуу казак журналына чыккан «Мариям менен көл боюнда» аңгемеси. Идеялык уюткусун, негизги проблемасын аялдардын революцияга чейинки драмалуу тагдыры түзгөн бул аңгемелердин авторлору маселеге негизинен абстракттуу гуманизмдин көз карашынан караганы, б. а. аларга таптык позицияны жетишпегени, башка да көркөмдүк мүчүлүштөр талдоонун жүрүшүндө айкын болот. Мындай үзгүлтүктөрдү С. Жигитов негиздүү түрдө революциянын алдындагы жана андан соңку татар жана казак адабияттарынын таасири, кыргыздын жаш авторлорунун саясий жана эстетикалык көз карашынын таасын калыптана электиги менен түшүндүрөт. «Бирок алгачкы кыргыз аңгемелериндеги идеялык-эстетикалык өксүктөргө көбүрөөк басым жасап, ошону менен алардын адабий прозабыздын жаралышы үчүн белгилүү даражада оң роль ойногонун танууга жарабайт. Канткен менен ал аңгемелер улуттук көркөм сөзүбүзгө кадыресе маанилүү жаңылык катары кирип, өз убагында адабиятка талапкер кыргыз жаштарына аздыр-көптүр таасир тийгизген» — деп орундуу эскертет С. Жигитов.

Ошентсе да кыргыз адабий прозасы улуттук басма сөз менен китеп чыгаруу иши жолго коюлгандан кийин гана чындап кенен кулач жая баштаган. Буга С. Жигитов тажабай отуруп тизмектеп чыккан окуу китептерине кирген, «Эркин Тоо», «Ленинчил жаш» газеталарына, «Жаңы маданият жолунда» журналына басылган жана өзүнчө китеп болуп чыккан көп сандаган чыгармалар күбө. (Аларды тизмелөөнүн өзү машинкада басылган эки-үч баракты ээлер эле). Демек, 20-жылдардагы кыргыз прозасы мурдатан эсептелип келаткандай, жалгыз К. Баялиновдун аңгемелеринен турбастан, сан жагынан алда канча бай, тема-

тикасы жана жанрдык системасы ар түрдүү, мазмуну да кызыктуу кубулуш экен. Маселен, анын тематикасын революцияга чейинки жана андан кийинки ар түркүн көрүнүштөр, жанрдык системасын газеттик сүрөттөмө, көркөм очерк, фельетон, аңгеменин белгилерин камтыган синкретикалык жанр — «жанытма», кадимки аңгеме менен повесть түзгөн. Баарынан маанилүүсү — азыркы окурманды да кызыктырууга жарамдуу бир катар көркөм туундулар жаралган. Алар: К. Баялиновдун айтылуу «Ажары», С. Карачевдун «Эриксиз күндөрдө» повести менен «Эрик таңында» аңгемеси, С. Наматовдун «Тынымкан» аңгемеси. Ушул себептен С. Жигитов аларга кеңири токтолуп, проблематикасын, кейипкерлердин сүрөттөлүшүн, жанрдык өзгөчөлүктөрүн, баяндоо ыкмаларын талдайт. Анан бекер геринен төмөндөгү жыйынтыкка келбейт: «Өз заманынын рамкасына салып караганда, 20-жылдардагы кыргыз прозасынын жалпы мааниси бир кыйла бараандуу боло түшөт».

Прозага арналган главада жаңы фактылар жана алардын талданышынан тышкары атайын көңүл бөлчү дагы бир маанилүү учур бар. Ал — С. Жигитовдун кыргыз прозасынын чыгыш тегине байланыштуу теориялык ой жорүүлөрү. Бул маселе боюнча көз карашын адабиятчы биринчи мерте 1975-жылы «Ала-Тоо» журналына жарыяланган «Талаштан козголгон ойлор» аттуу макаласында билдирип, биздин прозанын чыгыш тегин түздөн түз турмуштук аңгемеге такаганы эсте. Эми ал концепциясынан баш тартып, советтик көрүнүктүү психолог А. Р. Луриянын «Тил жана аң-сезим» деген китебине жана айрым тилчи-окумуштуулардын изилдөөлөрүнө таянуу менен жаңы көз карашын билдирген. Бул көз караш боюнча, биздин прозабыздын жаралышы биринчи иретте жалпы элдик оозеки сүйлөшмө (разговорный) тилге, анан сырткы адабий таасирлерге милдеткер. Мен башта С. Жигитовдун адабий прозанын башатын оозеки прозадан издегенин жалпысынан колдоп, бирок жалгыз оозеки аңгеме менен ченелүү бир жактуу болорун бир-эки курдай белгилеген элем. Эми анын жаңы концепциясына да баа бере кетүү зарылдыгы туулат. Менимче, С. Жигитов кайрадан да бир беткейликке (бирөөнөн кайтып, экинчисине жол берип отурат: ал адабий прозанын чыгыш тегине карандай лингвистикалык мамиле жасоодо, анын үстүнө «жалпы элдик оозеки-сүйлөтмө тил» деген түшүнүк өтө эле кеңири, чеги жок, аны менен прозанын гана эмес, эмне үчүн поэзия менен драматургиянын — өзгөчө ушул жанр оозеки — сүйлөшмө тилге негизденет эмеспи),

дегинкисинде бүткүл адабияттын жаралышын түшүндүрүүгө болбойт? Эмне, адабият, анын ичинде проза, жалгыз гана тилге таянабы? Албетте, С. Жигитовдун өзү бул сууроолорго он жооп берүүдөн качат. Анткени ал көркөм адабияттын жалгыз гана тилден турбастыгын (тил анын башкы материалы болгонуна карабастан), чыгарма көптөгөн ички жана тышкы факторлордун жардамы менен жаралып, татаал организм болорун жакшы билет. Айтур, илимдеги кайсы бир жаңы идеяларга жетелсе берүү олуттуу, оригиналдуу ой жүгүртө билген адабиятчыга анча жараша койбос.

Драматургия жөнүндөгү главада 1918—1924-жылдары жазылып, Ташкентте, Алма-Атада жана кыргыз жергесинин ар кайсы жерлеринде коюлган, авторлорунун ысмы менен тексттери бизге келип жетпеген онго жакын пьесанын аты аталат (мурдакы илимий эмгектерде ошол мезгилдин бир-эки гана драмалык чыгармасынын аты эскерилчү), алардын жалпы мазмуну, жанрдык табияты, көркөмдүк деңгээли тууралуу айрым пикирлер, божомолдор айтылат. С. Жигитов туура көрсөткөндөй, 20-жылдардын экинчи жарымынын драматургиясы да М. Токобаевдин «Кайгылуу Какей» жана К. Жантөшевдин «Карачачы» менен чектелбейт экен: көрсө, ал жылдарда ондон ашык оригиналдуу пьеса (авторлору С. Сабаев, Б. Калпаков, Б. Кененсариев, С. Наматов, С. Карачев, Ш. Көкөнов) жазылып, театрда коюлуптур. Тилекке каршы, бул пьесалардын көпчүлүгүнүн тексттери да сакталып калган эмес. Атүгүл далай ирет эскертилип келаткан «Кайгылуу Какей» менен «Карачач» да алгачкы варианты боюнча эмес, бизге кайра оңдолгон түрлө жетип отурат. Анан калса С. Жигитов адилет белгилендей, бирин-эки монографияда «учкай анализге алынган» болбосо, «Кайгылуу Какей» эмдигиче илимий жактан конкреттүү сыпатталып да, талданып да чыга элек». Мына ушунд себептен адабиятчынын өзү драманын идеялык-көркөмдүк мазмунун биринчилерден болуп кеңири сыпаттап, талдап чыгат. Талдоосу далилдүү, теориялык жактан ишенимдүү, жаңы байкоолорго канык. Бирок главада мурда таптакыр кеп-сөзгө алынбаган, ал гана турсун аты аталбаган драмалык чыгармаларга негизделген, ошонусу аркылуу айрыкча кызыгуу туудурган талдоолор да бар. Алар С. Карачевдин «Теңдик жолунда» (1928), «Төрага Зейнеп» (1929), Ш. Көкөновдун «Тап жолунда» (1930) аттуу өзүнчө китеп болуп чыккан пьесаларына байланыштуу. Бул чыгармалардын маанисин С. Жигитов төмөнкүчө таамай аныктайт: «Алар баарыдан мурда тексттери театр коллек-

тивдери тарабынан редакцияланбай, же кийинчерээк авторлор тарабынан кайра жазылбай, адеп жаралганда кандай болсо, дал ошол калыбында бизге жеткени менен кымбат. Бул жагдай өз кезегинде алгачкы кыргыз пьесаларынын идеялык мазмуну менен көркөмдүк деңгээли, жанрдык өзгөчөлүктөрү жана туюнтуу каражаттары, орток ийгиликтери жана мүчүлүштөрү жөнүндө реалдуу маалымат алууга мүмкүндүк берет». Эгер «Кайгылуу Какей» менен «Карачач» революцияга чейинки кыргыз аялынын аянычтуу абалын сүрөттөө менен чектелсе, аталган пьесалар (кошумчалай кетели, С. Карачевдин «Эрик таңында», С. Наматовдун «Тынымкан», Ш. Көкөновдун «Биздин күндөрдө» аттуу ошол жылдарда жарыяланган аңгемелери да) жаңы турмушту, Совет бийлигин чыңдоо үчүн эзүүчү таптарга каршы күрөштү, аялдардын социалдык жана рухий азаттыгын алгачкылардан болуп идеялык туура позицияда көрсөткөнү менен да баалуу. Кыскасы, С. Жигитовдун мына бул тыянагына да макул болуу керек: «Алгачкы кыргыз драматургиясы оригиналдуу чыгармаларга анча деле жарды болгон эмес».

Арийне, адабиятчы 20-жылдардагы кыргыз поэзиясынын, прозасынын жана драматургиясынын фактылык байлыгын, идеялык-тематикалык көп кырдуулугун, жанрдык ар түрдүүлүгүн, ар бир түркүмдөгү оң көрүнүштөрдү көрсөтүү менен чектелбегени түшүнүктүү. Жок, ал түркүмдөрдүн эстетикалык-көркөмдүк табиятын, жалпы эле профессионалдык адабияттын тилин өздөштүрүүдө кыргыздын жаш акындары, жазуучулары, драматургдары кездешкен кыйынчылыктарды так көрсөтөт, жараткан чыгармаларынын басымдуу көпчүлүгү бүгүнкү күндүн бийиктигинен караганда жалпысынан көзгө комсоо, көркөмдүк жактан анча жогору эмес, образдык түзүлүшү жагынан өтө эле жөнөкөй көрүнөрүн, бул кубулуштун объективдүү жана субъективдүү себептерин чыдамкайлык, иш билгилик менен белгилеп жүрүп отурат. Анткен менен азыр бизге ошондой көрүнгөн 20-жылдардын адабияты кыргыздын профессионалдык адабиятынын калыптанышында, өнүгүшүндө жана бүгүнкү бийиктикке көтөрүлүүсүндө «буйтап өтүүгө мүмкүн эмес өнүгүү тилкеси, законченемдүү жана эң зарыл баскыч болгон». Анын эң башкы тарыхый мааниси мына ушунда.

Экинчиден, кыргыз совет адабиятынын жаралышы кандай социалдык-саясий факторлордун, ички маданий-көркөм потенциалдардын, жекече изденүүлөрдүн натыйжасы болгон эмес. Бул процессте тышкы адабий таасир-

лер да чоң роль ойногону жалпыга маалым. Ушул себептүү С. Жигитов поэзияга, прозага, драматургияга арналган главалардын ар биринде кыргыздын жаш акын-жазуучуларынын (айрыкча С. Карачевдин, К. Тыныстановдун, К. Баялиновдун) башка адабияттар (биринчи иретте тили тектеш татар, казак, өзбек) менен байланыштарына такай көңүл бөлөт. Изилдөөсүнүн акырында бул маселеге атайын глава («Адабий байланыштар маселесине карата») арнайт. Аталган главанын изилдөөнүн акырында жайгаштырылышы логикалык жактан абдан орундуу: теориялык жалпылоолор кантсе да конкреттүү фактылардан жана талдоолордон келип чыгышы керек.

Главада революцияга чейинки (19—20-кылымдардагы) жана совет бийлигинин алгачкы он жыл аралыгындагы кыргыз жана башка улуттар аралык маданий-адабий байланыштар тарыхый жана теориялык жактан туура мүнөздөлгөн. Айталы, С. Жигитов революцияга чейинки кыргыз көркөм сөз өнөрүнө аз-аздап болсо да чыгыш (биринчи иретте түрк) жана орус адабияттарынын таасири тие баштаганын, революциядан соң мындай чыгармачылык оошуу таптакыр жаңы баскычка көтөрүлгөнүн конкреттүү мисалдар менен ишенимдүү ачат. Ал адабий оошуулардын ар кандай (тике жана кыйыр, генетикалык, контакттык жана типологиялык) жолдорун аныктайт. Главада кыргыздын жаш акын жазуучуларынын көпчүлүгүнүн орус тилин алгачкы билбегенине байланыштуу 20-жылдарда кыргыз адабиятынын жаралышы жана телчигиши үчүн тили тектеш татар, өзбек, өзгөчө казак адабияттарынын чоң роль ойногонун, алар аркылуу кыргыз адабияты орус адабияты менен кыйыр катышта болгонун, азыраак гана авторлор (К. Тыныстанов, С. Карачев) орус адабияты менен жакындан тааныша алганын белгилейт.

Ошентип, жыйынтыктай келгенде, С. Жигитовдун 20-жылдардагы кыргыз адабияты жөнүндөгү изилдөөсү төмөнкүдөй оң сапаттарга ээ болуп чыгат.

Биринчиден, анын фактылык негизи көп учурда жаңы жана бай. Бул унутулуң калган авторлордун да (С. Карачев, К. Тыныстанов, Ш. Көкөнов, С. Наматов ж. б.), азыр кеңири таанымал акын-жазуучулардын да чыгармаларына бирдей өлчөмдө таандык. Арийне, С. Жигитов кээде жаңы фактыларды өтө эле чубалжытып тизмектеп, сюжеттерин узун сабак кайталап жибергени кадимкидей байкалат, бирок ал ыкма адабиятчынын талдоо, теориялык жалпылоо жасай албаганынан эмес, аргасыздыктан жана илимий зарылдыктан туулганын, атайылап колдонулганын баса

көрсөтүү керек. Ал эми С. Жигитов конкреттүү талдоого, андан теориялык туура жыйынтыктарды жасоого, текст менен контекстти салыштыра билүүгө устат экени ар бир главадан, изилдөөнүн бүткүл логикасынан апачык көрүнүп турат. Кыскасы, ал илимий андап билүүнүн тарыхый жана теориялык (логикалык) принциптерин ийгиликтүү айкалыштыра алган. Муну экинчи оң көрүнүш десе болот. Үчүнчүсү — изилдөөдө марксчыл-ленинчил методологиянын так сакталышы, башкача айтканда, акын-жазуучулардын идеялык позициясына, көркөм ойлоо деңгээлин талдоодо жана түшүндүрүүдө С. Жигитовдун карандай мактоого (идеализация) же курулай сынга, жемеге («разоблачительство») жол бербешин. Адабиятчы чыгармачылыгы, идеялык позициясы карама-каршы мүнөздө болгон авторлорго (К. Тыныстанов) айрыкча сак, сабырдуу мамиле жасайт, ар бир учурда оң жана терс жактарды ачып, этиет түшүндүрүп отурат. Мындай методологиянын дагы бир алгылыктуу жагы — жалгыз гана адабий — эстетикалык талдоо менен чектелбей, гуманитардык билимдин башка тармактарындагы (философия, тарых психология, тил илими) жетишкендиктерди ыктуу пайдаланып, комплекстүү мүнөзгө ээ болушу. Деги эле ушул өзгөчөлүк С. Жигитовду өзүнөн улуу жана өзү теңдүү кыргыз адабиятчыларынан дайыма айырмаланып келет.

Төртүнчүдөн, С. Жигитовду башка адабиятчылардан аябай өзгөчөлөнтүп келаткан дагы бир сапат — тилинин өтө элпектиги, ийкемдүүлүгү жана байлыгы, ар кандай татаал маселелерди да жөнөкөй, түшүнүктүү кылып баяндап бериши, демек, ойлоо жана жазуу манерасынын, стилинин тактыгы — бул эмгекке да мөөрүн кашкайта баскан.

Акырында, изилдөөнүн структурасынын логикалуулугун айтуу керек: биринчи глава теориялык, экинчиси тарыхый планда жазылып, кыргыз совет адабиятынын жаралыш шарттарын ачыкка чыгарат, кийинки үч глава ошол мүмкүндүктөрдүн, өбөлгөлөрдүн адабиятта конкреттүү ишке ашуу процесстерин чагылтат, акыркы глава кайрадан жыйынтыктоочу, жалпылоочу мүнөзгө өтүп, башталгыч главалар менен учташат, аларга жаңыча көрк берет.

Албетте, С. Жигитовдун бул изилдөөсүнүн логикалык структурасы 20-жылдардагы кыргыз адабиятынын структурасы менен динамикасын, жалпы эле жаралыш жана калыптаныш диалектикасын толук сүрөттөйт деп айтыш кыйын. Маселен, жогорудагы структурага маанилүү бир бөлүктүн (звенонун) — ошол кездеги адабий-сын ой-пикиринин, идеялык-көркөмдүк маселелер боюнча курч күрөш-

түн кошулбай калганы чоочун көзгө деле көрүнөт. Мындан тышкары 1919—1924-жылдардын адабий панорамасы дале болсо кенен тартылбай, талдоолор негизинен автордун өзү издеп тапкан фактылар эмес, К. Баялинов менен З. Мамытбековдун макалалары, жарыялоолору боюнча жүргүзүлгөнүн, 20-жылдардын экинчи жарымындагы кызыгуу туудура алчу башка бир катар поэтикалык жана прозалык чыгармалар эсепке кирбей, талданбай калганын кошумчалай кетким келет. Анан калса автордун конкреттүү талдоолорунда жана теориялык жалпылоолорунда талаш чакырчу жерлер да аз эмес. (Жогор жакта мен андай учурлардын эки-үчөөнө гана учкай кайрылдым). Акырында атайын эскертип кетчү нерсе — С. Жигитовдун изилдөөсүнө карата менин жекече мамилемди аныктоочу бир учур бар.

Чындыгында С. Жигитов 20-жылдардагы кыргыз адабиятын, айрыкча ар түрдүү себептерден улам буга чейин кеңири изилденбей келген фактыларды иликтеген биринчи жана жападан-жалгыз адабиятчы эмес. Ал фактыларды кийинки жыйырма жыл ичинде алгачкылардан болуп кыргыз совет адабиятынын баштоочулары А. Токомбаев, К. Баялинов, Т. Сыдыкбеков эстеп, атайын изилдөөгө багыт беришкен эле. Андан соң адабиятчы З. Мамытбеков бир нече макала жазды. Айрым фактылар 1970-жылы Москвадан чыккан «Кыргыз совет адабиятынын тарыхында», Кыргыз Совет Энциклопедиясынын ар кайсы томдорунда эскерилип, талданды. С. Карачевдин 1967-жылы атүгүл көлөмдүү китеби кайра басылып чыкты. Кыскасы, 20-жылдардын адабиятын кеңири жана туташ, системалуу изилдеп чыгууга айрым өбөлгөлөр, шарттар түзүлө баштаган болчу. Ошол себептүү мен дагы ошол мезгилдин адабияты боюнча басма сөздө бир нече эмгек жарыялагам. Өкүнткөн нерсе — С. Жигитов «20-жылдардагы кыргыз адабиятына» жазган узун баш сөзүн муну илимий иштин этикасы талап этерине карабастан, өзүнөн башкалардын эмгегин эскере кетпептир.

Ошентсе да мен макаланын акырында өз эмгеги жөнүндөгү С. Жигитовдун төмөндөгү оюна кошулууну ылайык табам: «ар кайсы газета-журналда, көркөм китепте, илимий булакта (источникте) чачылып жүргөн ар кыл фактыларды системага салып, тарыхый-маданий контекстен айырбай, даяр концепцияга зордоп батырбай, илимий негизде объективдүү анализге алуу жана жалпылап чыгуу биздин ишибиздин мазмунуна белгилүү даражада жаңылык берет деп ойлойбуз». Ооба, ырасында эле ушундай:

С. Жигитовдун изилдөөсү кыргыз адабият таануусундагы жаңычыл адабиятыбыздын жаралышы (адабиятыбыздын жаралышынын өзү жаңычыл көрүнүш эмей эмне!) жөнүндөгү жаңы сөз. Анын жарык көрүшү автордун өзүнүн гана чыгармачылык умтулууларынын натыйжасы эмес, баарынан мурда өнүккөн социалисттик коомубуздун, анын жетектөөчү күчү болгон партиянын адабий мураска, улуттук маданиятка жасаган лениндик камкордугунун айкын далили.

1984

6. ЖАҢЫ ДЕНГЭЭЛДЕ

Акыркы мезгилге дейре жаш сынчылардын катарында жүрүп, азыр жетилүү курагына кирген Кадыркул Даутовдун жаңы жыйнагы («Жаңы чектерге», «Кыргызстан» басмасы, 1980) «Адабий-сын макалалар» деген кошумча атты шарттуу түрдө, тагыраак айтканда, көндүм боюнча гана алган, анткени жыйнакка кирген макалалардын предмети, мүнөзү, жанры ар кыл. Китепти ачкан жана ага жалпы ат берген «Жаңы чектерге» менен «Орошон талант, озгун ойчул». «Мидинди кайра окуганда...» дегендери атайын изилдөө мүнөзүндө, «Сентенциядан — концепцияга, фактографиядан — синтезге» — түздөн-түз сынчыл пафоско каныккан проблемалуу макала, «Айкын максат, айтор сөз болсо» — жаштар поэзиясына обзор, ал эми «Ангеменин чебери», «Сынчылык өнөрүң — тагдырың болсун» деп аталгандары башка китептерге жазылган баш сөздөр. Булар белгилүү бир тартипте, логикалык ырааттуулукта жайгаштырылбаган, анын үстүнө деңгээлдери да дайыма эле бирдей эмес. Ошондуктан аларды белгилүү ырааттуулукка салып кароо, ар биринин жана андан соң жалпы эле жыйнактын маселелер чөйрөсүн, деңгээлин, адабий жана илимий татыгын аныктоо — бул макаланын милдети болмокчу.

Аталган макалалардын көлөм жактан да, изилдеген маселеси да ирдүүсү, автордун өзүнүн талдоо, ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүн, таасын көрсөткөнү — «Жаңы чектерге». Бул макала, ачык айтканда, К. Даутовдун мындан бир топ жыл мурда «Кыргыз поэмасындагы салт жана жаңычылдык проблемасы» деген темада жактаган диссертациясынын кыскартылган варианты. Поэма жанрыбыздын жаралышынан 1950-жылдардын аягына чейинки калыптануу жолдорун иликтөөгө арналган бул эмгек ушул жанрда бир сапаттан экинчисине — фольклордук-эпикалык ойлоодон индивидуалдуу-көркөм ойлоого өтүү законченемдери кан-

дай болгонун абдан конкреттүү, далилдүү, теориялык жактан жогорку деңгээлде ачат. Айрыкча А. Токомбаевдин, Ж. Бөкөмбаевдин, Ж. Турусбековдун, Т. Үмөталиевдин алгачкы поэмалары кылдат жана жаңыча талдалып, түшүндүрүлгөнүн баса белгилөө керек. К. Даутов ал поэмаларды айрым адабиятчылар сыяктуу сырткы белгилери (темасы, каармандары, сюжети ж. б.) боюнча эмес, ички сапаты — көркөм ойлоо даражасы боюнча баалап түшүндүрөт. Ооба, түшүндүрөт деген сөздү мен атайын бөлүп жатам. Себеп дегенде К. Даутов ал чыгармалардын ар бири эмне үчүн биз каалагандай эмес, дал ошол абалында жаралган деген суроону коюп, аны ар кайсы жактарынан (социалдык-тарыхый, психологиялык, адабий, жеке адамдык ж. б.) карап чыгат, чечмелейт, түшүндүрөт, бир сөз менен айтканда, туура кылат: илимдин милдети дегинкисинде предметти түшүндүрүү эмеспи.

Ошентсе да бул эмгекке карата айрым сын пикирлерди айтууга туура келет.

Баарынан мурда эмгек окурмандарга бештен белгилүү изилдөөлөргө көптөн бери дембе-дем кайрылып жүрүшкөн фактылык негиздерге таянганы, б. а. анын жаңы же буга чейин изилденбей келаткан фактыларды камтыбаганы баамга урунат. Айталы, автордун «1928-жылга чейин кыргыз тилинде бир дагы көлөмдүү проза же драмалык чыгарма жарыяланган эмес» деген кескин пикири 1918—1924-жылдардагы кыргыз совет адабиятынын алгачкы кадамдарын билбегендиктен жана «Эркин-Тоо» газетасынын 1924—1928-жылдардагы сандарына жарыяланган чыгармалар менен тааныш болбогондуктан айтылган. Экинчиден, К. Даутовдун кыргыз поэмасынын тарыхын А. Токомбаевдин «Жетим» (1926) поэмасынан башташы да тактоону талап кылат.

Эмгекте мындан тышкары Ж. Жамгырчиевдин, С. Наматовдун, Ш. Көкөновдун поэма жанрындагы аракеттери (алар 1920—30-жылдары басма сөз беттеринде жарыяланган) унут калтырылган. Көрсөтүлгөн авторлордун чыгармалары эске алынса, эмгекти тек факты жактан гана байыптастан, 1920—30-жылдардагы кыргыз поэмасынын жаралыш жана калыптаныш жолдорунун ар түрдүүлүгүн далилдемек, б. а. авторго жаңы илимий жалпылоолорду жасоого мүмкүндүк бермек. Акырында эмгектин 1940—50-жылдардагы кыргыз поэмасына арналган бөлүмү (А. Осмонов, А. Токомбаев, С. Эралиев) үзүл-кесил (фрагментардуу экенин, мурдагы бөлүмдөрдөй дыкаттык менен негизделбегенин белгилөө кажат.

Экинчи нерсе,— бул концепцияга байланыштуу,— К. Даутов көңүлүн бүт бойдон чыгармалардагы каармандардын образдарын талдоого жана авторлордун өздөрүнүн көркөм ойлоо даражасын аныктоого буруп жиберип, поэманын дал жанрдык жактарын кароону эстен чыгарып коёт. Мындайча айтканда, сөзгө алынып жаткан чыгармалар чын эле поэмабы же жокпу, эгер болсо анын кайсы түрү деген суроо коюлбайт. Ырас, эмгекте А. Токомбаев менен М. Токобаевдин алгачкы поэмалары «шарттуу түрдө», «сырткы белгилери» боюнча гана поэма делет, бирок алар эмне себептен поэма эместиги далилденбейт. Айтор, поэма жанрына арналган эмгекте башка бир катар маселелердин абдан так, кылдат изилденип, ал эми дал жанр маселесинин каралбай калышы аттиң дедирбей койбойт.

Үчүнчүдөн, поэма жанрынын эволюциясы кантсе да жалпы адабиятыбыздын, анын башка уруулары менен жанрларынын өсүшүнөн обочолонуп изилденген. Поэма түпкүлүгүндө лирикалык-эпикалык жанр болгон соң, анын жаралып, калыптанышында башка лирикалык жана эпикалык жанрлардын да роль ойногону, алардын жалпы абалынын таасир тийгизгени шексиз: эч бир нерсе өз алдынча, «таза» түрдө гана пайда болбойт, өнүкпөйт эмеспи.

Айтылган бул сын пикирлер кыргыз поэмасынын тарыхы менен теориясын изилдемекчи болгон башка авторлорго да белгилүү өлчөмдө жардам берер деп үмүттөнүүгө болот. Себеби, К. Даутовдун сөзгө алынган жакшы изилдөөсү, көрүнүп тургандай, маселенин бардык жактарын камтып, аларды бир жаңсыл кылып чечип олтурган жок. Демек, алдыда жаңы милдеттер, аракеттер турат.

Мына ушул акыркы сөздү К. Даутовдун «Орошон талант, озгун ойчул», «Мидинди кайра окуганда...» деген макалаларына карата да айтуу зарыл. Атүгүл мындай ойду автордун өзү, макалаларынын пафосу ачык туюнтат. Маселен, биринчи макалада ырчылар поэзиясынын классиги Барпынын революцияга чейинки поэзиясы «тематикалык жактан да, жанрдык жактан да, форма жактан да ар түрдүү» экени талданып келип, андан төмөнкүдөй жаңы жыйынтык чыгарылат: «Ал (Барпы — А. Э.) элдик поэзиянын бардык үлгүлөрүн, бардык формаларын, көркөм ыкмаларын, туюнтуу каражаттарын чыгармачылык менен эң чебер өздөштүргөн. Андан ары өнүктүрүп, жаңы баскычка көтөргөн, ага ачык образдуулук, пластикалуулук, түрдүү интонациялык угумдуулук берген, тилдин поэтикалык ийкемин арттырган, формага сыйымдуулук, мазмунга тереңдик киргизген. Ушул мааниде алганда Барпынын чы-

гармачылыгы өзгөчө айырмаланып турат, абдан оригиналдуу анын ырлары өзүнүн ички түзүлүшү, структуралык принциптери боюнча профессионал акындардын чыгармачылыгына өтө эле жакындап келет» (алдын сызган мен — А. Э.). Андан ары К. Даутов мына ушул айырмачылыктын болушун шарттаган негизги факторлорго көңүл бурат, анткени, ал туура белгилегендей, «бул маселе азырга чейин адабият таануу илимибизде да, сында да, акындын изилдөөчүлөрү тарабынан да, ал тууралу чекене, бирдик жарым макала жазгандар тарабынан да коюла элек». Ал факторлор, К. Даутовдун ою боюнча, үчөө: биринчиден, ырчы өзүнүн көркөм аң-сезимине алгач поэтикалык уютку алган ичкилик кыргыздардын элдик оозеки чыгармаларынын салттары, аларды уланткан жергиликтүү ырчылардын мектеби (а бул мектепте коңшулаш элдердин — өзбек, тажик ж. б. көркөм дөөлөттөрү менен байланыш күч, ушундан улам ашыглык ырлары, лиризм жакшы өнүккөн); экинчиден, чыгыш адабияты жана философиясынын кыйыр таасири; үчүнчүдөн, Барпынын комуз чертпегендиги, б. а. ырларын комуздун коштоосу жок эле, бир түрдүү обонго салбай ырдашы, ушундан келип, ырлардын өлчөм, форма жактан бөлөктүгү. «Албетте, булардан башка да кошумча өбөлгөлөр болгон,— дейт К. Даутов. — Ал комплекстүү мамилени, кененирээк планда, типологиялык-салыштырмалуу аспектиде изилденип, бийигирээк масштабдан карай турган жана өзү да бийигирээк масштабка чыга турган акын. Бул жагынан алганда Барпы жалгыз гана кыргыз поэзиясында эмес, жалпы эле советтик чыгыш элдеринин адабиятында сейрек учураган кызык көрүнүш. Эмки кеп ошол өзгөчөлүктү көрсөтүп бериште, ал сөзсүз зарыл...»

Ошентип, макалада Барпынын адабий мурасына жаңыча мамиле жасалат, аны изилдөөнүн жаңы жолдору, милдеттери белгиленет. Белгилөө менен эле чектелбестен, бир канча жактарынан негизделип, мисалдар аркылуу бекемделет. Деген менен бул макаланын максат, милдеттери да толук аткарылган деп айтыш кыйын: мында Барпынын революцияга чейинки чыгармачылыгы гана жакшы жана жаңыча түшүндүрүлгөн, ал эми андан кийинкиси, акындын төрөлүшү менен өлүшү, жалпы эле өмүр баяны жөнүндөгү маалыматтар баякы эле, атүгүл алардын жазылыш, кайталанышы деле баякы эле — «чөп башыламай». Айтор, макала бир дем, бир ыкма менен жазылбаган, баштан-аяк кызыктырган бирдиктүү мазмун менен формага ээ болбогон.

«Мидинди кайра окуганда...» андай эмес: алдына кандай милдеттер койсо баарына таасын жооп берет. Ал мил-

деттер мына булар: «кыргыз совет адабиятынын жалпы өсүп-өнүгүш системасында М. Алыбаевдин поэзиясы кандай көрүнүш, агып чыккан башаты кайсы, кайсы көркөм салттар менен байланышып, кайсы салттарды улантты, өзүнчө алып келген жаңылыгы эмнеде болду, кандай из калтырды, чыгармаларында эмнеге жетип, эмнеге жетпей кетти, эмнени бериши керек эле да, эмнени бере албай калды? Дегн эле акындын поэзияга жасаган мамилеси, көркөм принциби кандай болгон жана чыгармачылыктын маңызын кандайча түшүнгөн, талантынын табияты кандай эле жана ал канчалык деңгээлде ачыла алды?» Албетте, бул маселелер «фундаменталдуу илимий изилдөөгө артылчу жүк» экенин К. Даутов жакшы билет, бирок ал чаканыраак макаланын мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык деле аларды «жалпы жонунан» болсо да так, ишенимдүү мүнөздөйт. Айрыкча, анын М. Алыбаевдин кыргыз поэзиясына кошкон салымы, калтырган өчпөс изи махабат лирикасы менен сатирага байланыштуу экенин далилдүү көрсөтүшү, ал эми акындын драмалык чыгармалары менен прозасы мынчалык деңгээлге көтөрүлө албаган деген ою талаш туудурбайт. Дегеле Барпы менен Мидин жөнүндөгү ушул макалалар биздеги көп сандаган юбилейлик макалаларга эч окшобойт, анткени бүт бойдон белгилүү нерселерди кайталоого умтулбайт. Жок, алар ички муктаждыктын, атайын даярдыктын, атайын эмгектин туундусу, бир сөз менен айтканда, эки акындын чыгармачылыгын кайрадан, жаңыдан окуп чыгуунун чыныгы күбөсү. Мына ушул сапаттары аркылуу алар, бир чети, эки акындын адабий мурасына арналган буга чейинки изилдөөлөрдөн олуттуу айырмаланат; экинчи чети, ал мурастарды тереңдеп андап билүүгө жаңы салым болот, ушул багыттагы келечектеги аракеттер үчүн пайдалуу, керектүү өбөлгөгө айланат.

Нукура сын жаатындагы макалаларга өтсөк, алды менен «Сентенциядан — концепцияга, фактографиядан — синтезге» деген көлөмдүү макалага токтолуу зарыл. Акыркы жылдарда жарык көргөн кыргыз романдарын талдоого алган бул макаланын башкы проблемасы менен концепциясы анын аталышынан эле дайын болуп турат. Анда Т. Сыдыкбековдун «Сыр ачуу», «Курбулар», Ш. Абдырамановдун «Дыйкандар», «Күлазык», А. Саспаевдин «Парторг», Ж. Мавляновдун «Бийиктик», С. Өмүрбаевдин «Көк жайык», К. Өгөбаевдин «Ак таңдай» аттуу романдагы идеялык-көркөмдүк алешемдиктери үчүн катуу, бирок негиздүү сынга алынат. Мен К. Даутовдун макаласынын жалпы пафосуна, ушул чыгармаларга жасаган талдоосу-

на, берген бааларына, акырында чыгарган тыянактарына толук кошулам, бирок макаланын методологиялык жактан негизделишине, айрым теориялык жоболоруна кошула албайм. Эмне үчүн?

«Көркөм процессте учураган ар кандай адабий көрүнүштү конкреттүү чечмелеп, ачык-айкын түшүндүрүш үчүн баарынан мурда ага жасаган мамиленин өзү конкреттүү болуш керек»,— деп, К. Даутов адегенде аталган чыгармаларга «кандай критерийлер» менен, «кайсы позициядан» туруп карарын узакка туюнтат. (Учурдан пайдаланып, кыскара кетели: мындай ыкма анын макала, рецензия, изилдөөлөрүнүн дээрлик бардыгына мүнөздүү. Ушундан улам ал К. Даутовдун адабиятчылык, сынчылык стилиндеги көндүм ык, кайталанма клише катары да көрүнүп кетет). Ал критерийлердин негиздүүсү — бүткүл союздук адабий деңгээл, б. а. Ч. Айтматов, Р. Гамзатов, В. Быков, Э. Межелайтис, В. Шукшин, Ю. Марцинкявичюс, О. Гончар, К. Кулиев, В. Распутин, О. Сулейменов, А. Вознесенский, А. Нурпиев, М. Карим, Д. Кугультинов, В. Федоров. Ушуга байланыштуу мен суроо койгум келет: түпкүлүгүндө туура коюлган бул талап, эффективдүү угулган ушул ысымдар биздин сыныбызда дайыма эле орду менен айтылбай, жалпы сөздөргө айланып бараткан жокпу? Дегеним, бул талап, бул ысымдар соңку он жылда аттуу-баштуу сынчыларыбыздан тартып, колуна адеп калем кармап жаткан жаштардын макала, рецензияларынан түшпөс болду го, (Бул «модага» жетеленүү, ырасын айтсам, учурунда менде да бар эле). Бирок акыл токтотуп, өзүбүздүн ыйманыбыздын алдында ак сурак салып көрбөйлүбү: ушул ысымдарды чындап эле билебизби, б. а. алардын бардыгынын чыгармаларын түгөл окуп, өзүбүзгө ачып чыкканбызбы? Ай, ким билет? (Антпесек башкадан талап кылып кажети не?).

Экинчиден, ушул ысымдардын бардыгынын эле, мисалы, Ч. Айтматов менен В. Быковдун, Р. Гамзатов менен О. Сулейменовдун, О. Гончар менен В. Распутиндин, Э. Межелайтис менен Ю. Марцинкявичюстун деңгээли бирдейби? Үчүнчүдөн, Р. Гамзатов, Э. Межелайтис, Ю. Марцинкявичюс, О. Сулейменов, А. Вознесенский, М. Карим, К. Кулиев, Д. Кугультинов, В. Федоров сыяктуу акындардын, В. Быков, В. Распутин өңдүү повесть жанрында жемиштүү иштеп жаткан жазуучулардын азыркы кыргыз романдары, атүгүл анын олуттуу кемчиликтери жөнүндөгү сөзгө кандай тиешеси бар? Төртүнчүдөн,— бул эң башкысы,— конкреттүү улут адабияттарынын азыркы бийиктиктерин аныктап турган ушул ысымдар менен роман жанрынын табиятын

мыктап өздөштүрө албай жаткан (муну К. Даутовдун өзү ишенимдүү көрсөтөт) айрым кыргыз жазуучуларын, айталы, Слуцкис, Авижюс, Бондарев, Нурпеисов менен (алар кимдер?) С. Өмүрбаевди (ал ким?) салыштыруу, биздин жазуучулардын кемчиликтерин атактуу жазуучулардын ийгиликтеринин контекстинде карап, түшүндүрүү кандай болоор экен? Бул жерде, менимче, К. Даутовдун өзүнүн баякы туура чакырыгы («ар кандай адабий көрүнүштү конкреттүү чечмелеп, ачык-айкын түшүндүрүш үчүн баарынан мурда ага жасаган мамиленин өзү конкреттүү болуш керек») ишке ашпай, «модага», инерцияга жетеленүү орун алып жатат. Ырасын айтканда, мен азыркы кыргыз адабиятын жалпы союздук адабияттын деңгээлинен туруп караганга эч каршы эмесмин, кайра ал деңгээлде болуу талабын колдойм, бирок, ал талап көп учурда жалпысоюздук адабиятты чындап окуп, өздөштүрбөй эле, кооз сөз үчүн, сырткы эффект үчүн кайталанып жатканына, демек, өз орду менен айтылбаганына каршымын. Эгер биз буга чындап маани берсек, тарыхый жана эстетикалык тажрыйбасы ар башка адабияттарды, талант даражасы ар түркүн жазуучуларды кайсы бир жалпы чен-өлчөмдөргө салып-кароодон кескин баш тартар элек.

Акыркы ойду К. Даутовдун дагы бир тезисине каршы жолдоого туура келет. Ал жогоруда саналган кыргыз жазуучулары жана алардын романдары туурасында минтип жазат: «Бул авторлордун ортосунда талант деңгээли, баяндоо манерасы, окуяны камтуу масштабы, тилинин лексикалык байлыгы боюнча кээ бир айырмачылыктардын бар экендигине карабастан, чыныгы профессионалдуу жазуу маданиятын өздөштүрүү, ошого жетишүү, жанрдын эстетикалык табиятына кирүү маанисинде алар негизинен бир деңгээлде турушат. Ошондуктан романдары деле негизинен бири-биринин тагдырын бөлүшөт» (алдын мен сыздым. — А. Э.). Ушул пикирди мен таптакыр башкача туюнткум келип турат: ырас, аталган романдардын ортосунда бир катар жалпылыктар бар, бирок алардын авторлору «чыныгы профессионалдуу жазуу маданиятын өздөштүрүү, ошого жетишүү, жанрдын эстетикалык табиятына кирүү маанисинде» негизинен ар кайсы деңгээлде турат. Маселен, «Кең-Суу», «Биздин замандын кишилери», «Тоо арасында», «Зайыптар» сыяктуу кыргыз адабияты үчүн этаптуу романдарды жазган Т. Сыдыкбековдун тажрыйбасы, таланты, «Курбулар» менен «Сыр ачуудагы» кемчиликтери бир башка да, роман жанрында алгачкы кадамдарын шилтеп жатышкан Ж. Мавлянов, Ш. Абдыраманов, С. Өмүрбаев, А. Сас-

паевдин тажрыйбасы, таланты, кемчиликтери бир башка. Ачык айтканда, кадырлуу аксакалыбыз, романдын, эпикалык стилдин устаты Т. Сыдыкбеков бул жолу өз «ампуласына» кирбей, б. а. өзү жакшы билген турмуштук материалга кайрылбай, жаштардын, болгондо да студенттердин дүйнөсүнө үнүлүп көрөйүн деп, бирок аны ичкериден эмес, сырттан, болгондо да эски көз караштан (философиялык, нравалык, эстетикалык мааниде) сүрөттөп алып, «балээге» кабылып олтурбайбы. Демек, кеп анын «чыныгы профессионалдык жазуу маданиятын» өздөштүрө электигинде, «жанрдын эстетикалык табиятына» кире албаганында эмес, жаңы материалды жаңыча көрө албаганында, жаңы мазмунга ылайык жаңы форма, жаңы стилди таппаганында. Ошол себептүү жаңы романдары анын чыгармачылыгында тематикалык жаңы бурулуш болгону менен эстетикалык-көркөмдүк мааниде жаңы ачылыш боло алган жок. Ушул сыяктуу эле берки жазуучулардын романдарындагы кемчиликтердин себептерин да авторлорунун талант деңгээли, тажрыйбасы, чыгармачылык бөтөнчөлүктөрүнөн улам айрым-айрым көрсөтүп чыкса болот. Айтор, жалпылыктарды айтуу менен катар айырмачылыктарды да эске алуу зарыл.

Үчүнчү тезис: «Дүйнөдөгү кайсы гана элдин көркөм тажрыйбасына кайрылып көрбөйлү, алардын профессионал адабиятынын эстетикалык-көркөм, интеллектуалдык-философиялык бийиктиги роман жанры менен өлчөнүп келген. Азыркы күндө да бардык дүйнөлүк адабияттын тагдырын ушул жанр чечип, ушул жанр менен чектелип келет. Көп улуттуу совет адабиятынын тарыхына, бүгүнкү өсүп-өнүгүш кыймылына карасак деле ушул законченем менен ушул чындыкты көрөбүз». Бул пикирде адабият тарыхында, азыр да ар кайсы жанрлардын өнүгүшү бир кылка болбостугу унутулуп, романдын орду артыкча бааланып, апыртылып жатат. Айталы, байыркы грек адабиятында драматургия ал эми чыгыш адабиятында эзелтен эле поэзия үстөмдүк кылып келгенин, дегеле бардык адабияттарда проза, анын эң татаал жанры болгон роман кечирээк жаралып, бийиктикке да кечирээк көтөрүлөрүн ким билбейт? Азыркы көп адабияттарда деле (мисалы, аварларда, башкырларда, балкарларда ж. б.) поэзия алдыда, ал эми прозада повесть жанры (бизде, армяндарда, азербайжандарда) үстөмдүк абалда. Мындан чыкчу тыянак: эч бир адабияттын тагдыры роман жанры менен чектелбейт да, чечилбейт, адабиятта бардык жанрлар менен уруулар бирдей укукта, алардын ээлеген орду ар кайсы учурда ар кандай болот.

Акырында роман жанрынын өзүнүн табияты, өзгөчөлүктөрү К. Даутов тарабынан так туюнтулуп, жиктелбегени көзгө көрүнөт: роман дегендин өзү эмне, ал кандай болот, анын кандай негизги касиеттери, жанрдык түрлөрү бар? — бул суроолор коюлбайт. Натыйжада сынчы аталган чыгармаларга кандайдыр бир жалпы, абстракттуу романдын талаптарын коёт. Мисалы, ал Ш. Абдырамановдун Ж. Мавляновдун, С. Өмүрбаевдин чыгармаларынан очертик, документтик, публицистикалык, эскермелик касиеттер менен материалдарды көрүп, ошол үчүн сындайт. Эмне, аталган касиеттер роман үчүн жатпы? Эмне, очерк, документ, публицистика, эскерме түрүндө жазылган романдар жокпу? Андайлар, албетте, дүйнөлүк романдын тажрыйбасында толуп жатат. (Мисалга Н. Г. Чернышевский менен А. И. Герцендин романдарын эстейли). Экинчиден, роман түпкүлүгүндө синтетикалык жанр болгондуктан, таптаза көркөмдүк ниетти көздөсө деле кээде ыгын келтирип, жогоркудай касиеттерди өзүнө сиңире алат. Демек, ал касиеттердин азыркы кыргыз романдарында бардыгын жерибестен, алар чыгарманын тулкусуна табигый түрдө киреби-жокпу — ушу жөнүндө сөз кылуу керек болчу.

К. Даутовдун «Сентенциядан — концепцияга, фактографиядан — синтезге» деген макаласына мынчалык токтолгонумдун башка бир себеби — негизинен поэзиянын изилдөөчүсү жана сынчысы (болгондо да бул тарапта жакшы жөндөмү бар) катары таанылып келаткан автордун проза сынына да биринчи ирет олуттуу сөз кошуу аракетин кандайча ишке ашканын көрсөтүүдө эле. Жогоруда белгиленгендей, К. Даутовдун бул дебютунда сөзсүз колдоого алынуучу, андан ары өнүктүрүүчү сапаттар да (айрыкча конкреттүү талдоо жагынан), прозанын (анын эң татаал жанры болгон романдын) табиятын азырынча өздөштүрө электикти айгинелеген айрым өксүктөр да бар. Кантсе да К. Даутов роман жөнүндөгү макаласына өзү жакшы билген айтылуу акындардын ысымдарын кошуп, алардын чыгармачылыгынан чыгып талап койгону бекеринен эмес көрүнөт...

Анын поэзиянын табиятын кылдат белгилегендигине азыркы жаш поэзиябызды талдоого алган — «Айкын максат, айтар сөз болсо» деген обзору дагы бир мерте күбө боло алат. Ырас, мында да К. Даутовдун башка макалаларынан белгилүү тажатма киришүү (клише) бар, бирок обзордун конкреттүү бөлүгү автордун көркөм табитинин тактыгына, теориялык камылгасынын жетиштүүлүгүнө, өздүк ой жүгүртүүсүнүн бышыктыгына эч бир күнөм санат-

пайт. Мисалы, С. Тургунбаев, Т. Самүдинов, Т. Муканов, А. Жакшылыков, А. Рыскулов, О. Сооронов, К. Калдыбаев, Д. Жамансартова, К. Сабыров, О. Көчкөнов, Б. Сартов, Р. Мукашева, К. Сариевалардын ар биринин ыр жыйнактарындагы жетишкен-жетишпеген жактар, акындык бөтөнчөлүктөр жөнүндөгү К. Даутовдун байкоолору, чыгарган жалпы бүтүмү кадыресе ынандырат.

Жыйнактын акырында жайгашкан «Аңгеменин чебери» жана «Сынчылык өнөрүң — тагдырың болсун» деген чакан макалалар — А. Саспаевдин тандалган аңгемелер жыйнагына жана жаш сынчылардын «Мезгил канатында» аттуу коллективдүү жыйнагына жазылган баш сөздөр да өз алдынчалыкка ээ. Лирикалык чегинүү менен башталган биринчисинде А. Саспаевдин адабий тагдыры, жазуучулук бөтөнчөлүктөрү, аңгемелеринин негизги сапаттары жалпы жонунан таамай белгиленген. Мына ушундан улам ал А. Саспаев аңгемечинин азыркы кыргыз адабиятындагы ордун, бөтөнчөлүктөрүн так көрсөткөн алгачкы сын эмгек катары кабыл алынат. Экинчи баш сөздүн максаты, мүнөзү башкачараак: ал жаш сынчылардын жыйнагына арналбай, демек, өзүнүн түздөн-түз объектисине кайрылбай, аны тек ыңгайлуу учур, «шылтоо» катары пайдаланып, К. Даутовдун өзүнүн жалпы эле адабий сындын табияты, милдеттери, өзгөчөлүктөрү, кыргыз сынынын баскан жолу менен азыркы абалы тууралуу ойлорун чагылтат.

Баш сөз баштан-аяк полемикалык нукта жазылган, башкача айтканда, сындын коомдук кадыр-баркын төмөндөтүү ниетин көздөгөн көз караштарга, аракеттерге каршы багытталып, өз алдына сындын адабий-көркөм процессте «жетектөөчү күч» экендигин, «башка жанрлардын алдында кандай артыкчылык жактары болорун» далилдөөнү максат кылып койгон. Мына ушул планда С. Жигитовдун «Сынчылык — бул кесип» деген макаласы менен курч талаш-тартышка чыккан. Менимче, К. Даутов дүйнөлүк адабият менен сындын, анын ичинде, кыргыз адабияты менен сынынын мисалында өз максатын бир кыйла даражада ийгиликтүү ишке ашырган, бирок жалпысынан алганда бир натура пикирди төгүндөйм деп жатып, өзү экинчи бир натура пикирге кабылган: сындын мүмкүнчүлүктөрүн өтө эле ашыкча баалап жиберген. Мисалы, К. Даутовдун ою боюнча, сын адабияттан «алдыда» турат, жазуучу «сынчынын идеялары менен жашап, ошол идеялардын негизинде көркөм чыгарма жазат. Адабият сынга багыт бербестен, сын адабиятка багып берип, артынан ээрчитет». Бул ойлорго, дегеле баш сөздүн негизги пафосуна толук бойдон кошу-

луш кыйын, анткени сын адабияттан өйдө да, төмөн да эмес; ал адабият менен илимдин касиеттерин сиңирген өз алдынча тармак, өз алдынча чыгармачылык, ал кээде адабияттан артта калат, кээде алдыга кетет (бул кубулуштун да өз алдынча себептери болот); ал кайсы бир жактары боюнча адабиятка караганда артыкчылыктарга ээ, башка бир жактары боюнча андан кемчиликтерге ээ; жазуучу, албетте, сындын пикирин (эгер туура болсо) угат, эске алат, бирок ал кантсе да өз идеялары менен жашап, ошол идеялардын негизинде көркөм чыгарма жазат; акыры адабият да сынга багыт берет.

Деген менен баш сөздө кыргыз сынынын тарыхы менен азыркысы, жетишкендиктери, кемчиликтери, проблемалары таамай белгиленгенин айта кетүү керек. Бөтөнчө сынынын тагдырга, личносттук деңгээлге ээ болушу жөнүндөгү сөздөр ойлонтпой койбойт. Бирок С. Жигитов менен болгон талаштын тону өтө эле кескин, ороюраактай туюлат.

Эми жалпы эле жыйнактын маселелер чөйрөсү, курулушу, деңгээли, стили жөнүндө.

«Жаңы чектерге» — К. Даутовдун экинчи жыйнагы. Анын жалаң поэзия жөнүндөгү сын макалалардан куралган «Ырдын өмүрү» деп аталган мурунку жыйнагына (1977) караганда мында маселелер (поэзия, проза, сын), жанрлар (изилдөө, проблемалуу макала, обзор, баш сөз) ар түрдүүрөөк, бирок алардын жайгаштырылышы — жыйнактын түзүлүшү дагы эле болсо ойдогудай эмес — чачкын («Ырдын өмүрү» да ушундай болчу). Ал эми жыйнактын жалпы илимий деңгээли, — бул анын башкы сапатын, тагынын аныктайт, — бир кыйла жогору. Ал автордун ой-жорууларынын өз алдынчалыгынан, талдоолорунун конкреттүүлүгүнөн, адабият тарыхына жатчу же жаңыдан пайда болуп жаткан кубулуштарга актуалдуу маани бере билүү жөндөмдүүлүгүнөн көрүнөт. Акыры келип, бул сапаттар К. Даутовдун стили публицистикалык, же эссеистик эмес, бекем илимий мүнөздө экендигин айгинелейт. Албетте, мындан жыйнак кемчиликтерден, талаш туудурчу жерлерден куру экен деген бүтүм келип чыкпайт. Жок, андай учурлар К. Даутовдун жыйнагында аз эмес, бирок алар кантсе да жакшы жактардан келип чыккан. Жалпысынан алганда К. Даутовдун «Жаңы чектерге» жыйнагы өзүнүн жетишкен жана жетишпеген жактары менен азыркы кыргыз адабият таануусунун жана сынынын жаңы деңгээлинде турган, анын активине, алдыңкы сабына кирген көрүнүштөрдүн бири катары кабыл алынат.

МАЗМУНУ

Автордон	3
I. Макалалар	
Сынчылыктын көп жактуу табияты	5
Жаңы сапатка	17
Адабий сындын активдүүлүгү үчүн	27
II. Портреттер	
Ой чабыты	31
Аз жазса да, саз жазган	53
Сынчы дагы — жоокер!	62
Кызыкчылыктардын көп кырдуулугу	77
III. Китептерге пикирлер	
Сөздөн ишке өткөндө	93
Бир эмгектин аты жана заты	107
Жакшы саамалык	116
Проблемалар жана ой жүгүртүүлөр. Бирок кандай?	126
Жаңычыл адабият жөнүндө жаңы сөз	132
Жаңы деңгээлде	149

Абдыганы Эркебаев
КРИТИКА И КРИТИКИ

СТАТЬИ,
 ПОРТРЕТЫ
 И
 РЕЦЕНЗИИ

(На киргизском языке)

Издательство «Кыргызстан»
 Рецензенти *К. Эдилбаев*
 Редактору *А. Макешов*
 Сүрөтчүсү *К. Сейталиев*
 Көркөм редактору *С. Ямгырчиев*
 Тех. редактору *Ж. Сооронкулова*
 Корректору *П. Самаева*

ИБ № 3193

Терүүгө 20. 05. 85-ж. берилди. Басууга 10. 01. 86-ж. кол коюлду.
 Д—01830. Басмаканалык № 1 кагаз. Адабий ариби, жөнөкөй
 ыкма менен басылды. Форматы 84×108¹/₂. 5,0 физ. басма табак,
 8,40 шарттуу басма табак, 9,454 учеттук табак, 8,61 боёк түшүрүү.
 Тиражы 1000. Заказ № 273. Баасы 30 т.

Элдердин достугу ордендүү «Кыргызстан» басмасы.
 720737, ГСП, Фрунзе шаары, Совет көчөсү, 170.

Кыргыз ССР басма, полиграфия жана китеп соода иштери боюнча
 мамлекеттик комитети. Кыргыз ССРинин 50 жылдыгы атындагы
 Кыргызполиграфкомбинаты.
 720461, ГСП, Фрунзе, 5, Жигули көчөсү, 102.